આભાર.

આ ગ્રંથને પ્રસિદ્ધ કરવામાં પાલણપુરનિવાસી પારેખ ગમાન શામજીભાઈનાં વિધવા પત્ની બાઈ પાર્વતીબાઈએ તથા બીજાં એક બાઈએ (ગુપ્ત નામે) નાણાંસંબંધી મદદ કરી છે અને તેથી આટલો મોટો ગ્રંથ તદ્દન સસ્તી કીંમતે ગ્રાહકોને આપવાનું બન્યું છે, તેટલા માટે બન્ને સુજ્ઞ બાઈઓને ધન્યવાદ ઘટે છે અને આ ગ્રંથનો વિશેષ ફેલાવો થયો છે તેનો જશ પણ તેમને જ ઘટે છે.

Printed by Thakorlal Parmodrai Thakor
at the Praja Bandhu Printing Works, Khadia, Jethabhai's Pole, Ahmedabad.

પ્રસ્તાવના.

હું અને ખુશીથી જણાવું છું કે શાસ્ત્રવિશારદ પંડિત મુનિરાજ શ્રી હેમચં-
દ્રજી સ્વામીના એક ઉત્તમ ગ્રંથ ઉપર વિવેચન લખવાનો સુઅવસર મને પ્રાપ્ત
થયો છે. સંવત્ ૧૯૬૫ નું ચાતુર્માસ પાલણપુર મુકામે કરવા ગયાં મહા-
રાજશ્રી ગુલાબવિજયજી તથા પંડિત મુનિરાજ શ્રી હેમચંદ્રજી વગેરે મુનિમંડળ
આગળમાં ધાર્મિક વાચન ચાલતું હતું. તે વખતે મુનિશ્રી હેમચંદ્રજી
પાસે 'હૈમચંદ્ર-કૌમુદી'ના કેટલાક શ્લોકો લખેલા મારા જોવામાં આવ્યા
હતા અને તેની સરળ રચના તથા તેના ઊંચા ગુણ અને આકૃ-
ષ્ટિપૂર્ણ થવામાં હતું. આ શ્લોકો વાંચવાની તથા વિચારવાની ના અને મારી હતી,
અને તે વખતે કેટલાકોના શ્લોકો જ તૈયાર થયેલા હતા, તેથી તેઓ-
શ્રીને મને જણાવ્યું કે એ શ્લોકો પ્રકટ કરીને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો
અનેક જિજ્ઞાસુઓ તેમાંથી ઉપયોગનું જ્ઞાન કરીને કૃતાર્થ થશે. સામાન્ય
અભ્યાસીને માટે સંસ્કૃત ભાષામાં વ્યાકરણો કરી સમજાવવામાં વિકટતા
જણાય છે, પરંતુ એ ભાષામાં કેટલાક વિશેષ ગુણોને લીધે સંસ્કૃત
સાહિત્યના મહાન્ અભ્યાસી મુનિ તે ભાષામાં જ પોતાની ગ્રંથરચના કર-
વાને પ્રેરાય એ સ્વાભાવિક છે. એ ભાષાની મધુરતા તથા શબ્દવિન્યાસ અદ્-
વિતીય છે. સંસ્કૃતનો અભ્યાસ આધુનિક સુધારા તેમાં અધિક ભાષાના
અભ્યાસની સાથે પુનર્જીવન પામતો જણાય છે. વળી કોઈકોને સંસ્કૃત
શબ્દો મુશ્કેલ હોઈને તે ઉપર અવલંબિત રહેનાર વિવેચન કરીને લોકોને ઉપ-
યોગમાં લઈ શકાય છે. સંસ્કૃત ભાષા 'દેવભાષા' કહેવાય છે, કા-
રણકે એ ભાષા અત્યારે કોઈ પણ દેશમાં બોલવામાં નથી; પરંતુ પાશ્ચાત્ય
દેશોના વિદ્વાનો પણ એ ભાષાના અભ્યાસમાં ઊંડી રુચિથી જોડાયલા આવ્યા
છે તે પરથી સંસ્કૃત ભાષાનું વિશિષ્ટ મહત્ત્વ સમજાય છે. અત્યારના જમાનામાં આવતું
જાય છે, એટલું જ નહિ પણ એ ભાષાના ઘણા ગ્રંથોમાં ઘણું વિસ્તૃત
અર્થનો સમાવેશ કરી શકાય છે તેથી એ ભાષા વિદ્વાનોમાં અત્યંત પ્રિય-

આકર્ષણ કરી રહી છે. પ્રાચીન સમયમાં સંસ્કૃત ભાષામાં રચાએલા સાહિત્યનો આપણો ભંડાર અમૂલ્ય છે, પરન્તુ એ જ સંકલના જો ચાલુ રાખવામાં ન આવે અને એ ભાષામાં લખાએલા નવીન સાહિત્યનો તેમાં ઉમેરો કરવામાં ન આવે તો સંસ્કૃત ભાષાપરની ભારતવર્ષીય પ્રજાની અતુલ પ્રીતિના ઇતિહાસમાં ત્રુટી જણાઈ આવવાનો સંભવ છે. આ કારણથી આધુનિક સમયમાં પણ સંસ્કૃત ભાષાનું સાહિત્ય દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિંગત થતું રહે એ અનેક દૃષ્ટિથી જોતાં આદરણીય જણાય છે. આ ગ્રંથની ઉપયોગિતા તે જ ક્ષણે મારા જોવામાં આવી હતી, પરન્તુ જ્યાંસુધી તે સંસ્કૃત શ્લોકોનો અર્થ કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તે સામાન્ય જનવર્ગને ઉપયોગી થાય તેમ નહોતું. અર્થ કરવામાં આવે છતાં પણ તે પ્રત્યેક શ્લોકના રહસ્યને સંપૂર્ણતઃ વ્યક્ત કરનારો થઇ પડે તેમ મને ન જણાયું અને તેથી પ્રત્યેક શ્લોક ઉપર વિસ્તૃત વિવેચનની આવશ્યકતા જણાવા લાગી. મૂળ શ્લોકો ઉપર સ્પષ્ટ ભાવાર્થ મુનિશ્રી લખી આપે તો વિવેચન મારે લખવું, એ મારી ઇચ્છાને અનુમોદન આપી, ગ્રંથ પૂર્ણ કરી, ભાવાર્થ સાથે તે ગ્રંથ મુનિશ્રીએ મારા ઉપર મોકલાવ્યો, ત્યારે વિવેચન લખવાનું મેં શરૂ કર્યું. નમૂના તરીકે થોડાએક શ્લોકો ઉપર મેં વિવેચન લખી જોયું પણ તે ઉપરથી મને પોતાને પણ સંતોષ થયો નહિ. મને નિરાશ થતો અટકાવીને મુનિશ્રીએ વિવેચનની કેટલીક રૂપરેખાઓ, શૈલી, દૃષ્ટાંતોની અગત્ય વગેરે સમજાવ્યું અને પછી તે ઉપર મેં જે વિવેચન લખ્યું તે આજે વાચક વર્ગની સમક્ષ રજુ થાય છે.

"કર્તવ્ય-કૌમુદી" એક સર્વસામાન્ય અને નીતિબોધક ગ્રંથ છે. તેમાં કોઇ ચોક્કસ ધર્મના સિદ્ધાંતોનું જ દિગ્દર્શન કરેલું નથી અને તેથી તેપરનું વિવેચન પણ મેં સર્વ ધર્મગ્રંથોને અનુસરીને-તેમાંના અનેક બોધવચનોને ગ્રહણ કરીને લખ્યું છે. કોઈ સ્થળે જ્યાં લાંબા વિવેચનની અગત્ય જણાઇ નથી ત્યાં ભાવાર્થ તથા વિવેચનનો ટુંકમાં સમાવેશ કરી દેવામાં આવ્યો છે અને જ્યાં શંકાઓ ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ જણાયો છે ત્યાં તેવી શંકાઓ દર્શાવીને તેનું વિસ્તારપૂર્વક સમાધાન પણ કરવામાં આવ્યું છે. ગ્રંથકાર એક જૈન મુનિ છે અને વિવેચક પણ જૈન છે, એટલે અનેક સ્થળે વિવેચન

તથા દર્શન વગેરેમાં જૈન ધર્મ કલ્પિતતર થશે, તથાપિ વસ્તુતઃ આ એક અર્ધમાગધીમાંની સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ છે અને તેથી તે કોઈ કાળે એકસરખી રીતે આદરપૂર્વક જણાયા વિના રહેશે નહિ. અહીં સુધી તો અહીંસુધી ગ્રંથકારના મૂળ શ્લોકના આશયને અનુસરીને જ વિવેચન લખવામાં આવ્યું છે, તેમજ કોઈ સ્થળે કોઈ ખામી કે ન્યૂનતા દેખાય તો તે વિવેચકની જ ખામી સમજવાની છે: જે કંઈ ખૂબી જણાય તે મૂળમાં ગ્રંથકારે રેડી આપેલી રત્નકણિકાઓ ઉપર હવે પ્રકાશ પાડનારની નહીં પણ મૂળ ગ્રંથકારની જ છે.

જૈન વર્ગમાં મુનિઓએ ઉપદેશ આપવાના સંબંધમાં બે પ્રકારની માન્યતા જણાય છે. એક વર્ગની એવી માન્યતા છે કે જૈન મુનિઓનો ધર્મ નિરભિમાન છે તેથી તેઓએ ગૃહસ્થોને પણ સામાયક, પૌષધ કે સંસારત્યાગ વગેરે નિરભિમાનનો જ ઉપદેશ આપવો જોઈએ. બીજા વર્ગની એવી માન્યતા છે કે જે વર્ગને ઉપદેશ આપવાનો છે તેની સ્થિતિનો વિચાર ઉપરકેક કરવો જોઈએ. જે જમાનામાં કે જે દેશમાં જે ધર્મની વધારે આવશ્યકતા હોય તે જમાનામાં કે તે દેશમાં તે ધર્મના ઉપર ભાર દઈ જે પ્રકારે લોકો ધર્માભિમુખ થાય અને નિશ્ચિતપણે ધર્મનું પાલન કરી શકે તે માર્ગે ઉપદેશકોએ ગૃહસ્થોને ભણાવવો તેમાં કંઈ શાસ્ત્રનો વિરોધ નથી. આ જ વાત મુનિઓના આચાર સંબંધી વર્ણન કરનારા 'આચારાંગ સૂત્ર' ની કલમ ૧૫૭ માં સ્પષ્ટપણે કરી છે. તે પાઠ આ પ્રમાણે છેઃ केयं पुरिसे कंच नए । एस वीरे पसंसिए, जे बद्धे पडिमोयए उड्ढं अहं तिरियं दिसासु ॥ અર્થાત્ (મુનિએ ઉપદેશ આપતાં) એનો પુરુષ કેવી તરેહનો છે તથા તેનો મત શું છે, ઇત્યાદિ બાબતોનો વિચાર કરી જે મુનિ સંસારમાં ઉર્ધ્વ અધઃ અને તિર્યક દિશાઓમાં બંધાઈ રહેલા જીવોને છોડે છે—સન્માર્ગે ચડાવે છે તે પુરુષ બહાદુર અને પ્રશંસનીય છે.

'ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર' ના તેરમા અધ્યયનની ૩૨ મી ગાથામાં ચિત્ર મુનિ બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીને ઉપદેશ આપતાં કહે છેઃ जइ तंसि भोए चइउं अ-सत्तो । अज्जाइं कम्माइं करेहि रायं ॥ અર્થાત્—હે રાજન્! જો તું ભોગોને તજી સર્વથા નિરભિમાની રહેવાને અસમર્થ હો તો આર્યકર્મ—એટલે શિષ્ટ પુરુષોએ કરવાલાયક એવાં કર્મો ભજવ (કે જેથી સદ્ગતિ મળે.)

આ બીજા પ્રકારની માન્યતા જમાનાને અનુકૂળ હોવાથી લોકોને શ્રેયસ્કર માર્ગે ચડાવનારી છે. જો લોકોની પ્રવૃત્તિ-વ્યવહાર તદ્દન શુદ્ધ હોય તો તે પ્રવૃત્તિ કે વ્યવહારમાર્ગના ઉપદેશની જરૂર પડે નહિ, પણ વર્તમાન સમયમાં ગૃહસ્થોની પ્રવૃત્તિ જોઇએ તેવી સારી નથી, અને તેને લીધે દરેક રીતે લોકો પછાત પડતા જાય છે. આ સ્થિતિમાં કેવળ નિવૃત્તિનો જ ઉપદેશ અપાય તો તેથી "अतो भ्रष्टः ततो भ्रष्टः" થવા જેવું બને છે, એટલે નિવૃત્તિધર્મનો રંગ ચડતો નથી અને પ્રવૃત્તિ પણ સુધરતી નથી. કુપ્રવૃત્તિમાંથી એક વાર સુપ્રવૃત્તિ થાય તો પછી નિવૃત્તિધર્મમાં દાખલ થવાને લાયક થઈ શકાય. આ સઘળું વિચારીને જ ગ્રંથકારે એક ત્યાગી-મુનિ હોઇને પણ વર્તમાન સમય તરફ નજર કરીને ગૃહસ્થધર્મના શુભ વ્યવહારનો ઉપદેશ કર્યો છે, તે તદ્દન ઉચિત જ છે. ગૃહસ્થોના ઉપર ગૃહસ્થના બોધની જેટલી અસર થાય તેના કરતાં ત્યાગી વર્ગના બોધની વધારે અસર થાય એ નિ:સંદેહ છે. વધતા જતા અશુભ વ્યવહારો અને તેથી થતી ગૃહસ્થોની અવદશા જોઇ મુનિવર્ગ જ્યારે તે તરફ લક્ષ આપી અવનતિ અટકાવવાને કંઇ પણ ન બોલે તો અવદશા ક્યાંથી અટકે અને અવદશા અટક્યા વિના નિવૃત્તિધર્મ પણ ક્યાંથી સચવાય? ચાલુ સમયમાં બાળલગ્ન, કન્યાવિક્રય, ગૃહશિક્ષણની ખામીઓ અને ઉદ્યોગોમાં અનીતિ એટલી બધી વધી ગઇ છે કે જેને લીધે ધર્મની પણ એક બાજુ કલંકિત થતી જાય છે. તે અટકાવવાને જ મુનિશ્રીએ આ ગ્રંથમાં તે તે રિવાજોનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. ગ્રંથકારનો ઉપરનો આશય શુભ પ્રવૃત્તિ પ્રસારવાનો છે પણ અંદરનો આશય શુભ પ્રવૃત્તિના પગથીયાં ઉપર પગ મુકાવી વાચકોને નિવૃત્તિધર્મની દિશા દર્શાવવાનો છે. એટલું છતાં પણ ગ્રંથકારે પ્રવૃત્તિ અને વ્યવહારદર્શક દરેક વાક્યની રચના આદેશરૂપે નહીં પણ ઉપદેશરૂપે જ કરી છે. દરેક પ્રવૃત્તિના ગુણદોષ દર્શાવી દોષવાળી પ્રવૃત્તિને હેયરૂપે અને ગુણવાળી પ્રવૃત્તિને ઉપાદેયરૂપે જણાવતાં આદેશ ઉપદેશ સંબંધી ગ્રંથકારે ઘણી કાળજી રાખી જણાય છે. એ રીતે આ પ્રકારના ઉપદેશગ્રંથો જૈન મુનિઓને હસ્તે લખાતા રહે તો આધુનિક જનસમાજ ઉપર મોટો ઉપકાર થવાનો સંભવ છે.

‘ કર્તવ્ય-કૌમુદી ’ ના મૂળ શ્લોકો પ્રખ્યાત જૈન પંડિત શ્રી સુખલાલજીએ નજરથી જોવાની કૃપા કરી છે તે માટે તેમનો, પાલણપુરના શ્રી જૈન સંઘે આ ગ્રંથની પ્રતો અગાઉથી મોટી સંખ્યામાં ખરીદી છે તે માટે તેમનો અને પાલણપુરનિવાસી પારેખ ભગવાન શામજીભાઈનાં વિધવા પત્ની પાર્વતીબાઈ તથા બીજાં એક બાઇએ (ગુપ્ત નામે) આપેલી આર્થિક મદદને લીધે આ મોટો ગ્રંથ તદ્દન સસ્તી કીમતે ગ્રાહકોને આપવાનું બન્યું છે તે માટે તેમનો આ સ્થળે આભાર માનવો ઘટે છે. જોકે આ ગ્રંથનું મૂલ્ય લગભગ પડતર કીમત જેટલું એટલે માત્ર ૧૨ આના લેવાનું ઠરાવ્યું હતું, પરન્તુ ઉપર જણાવેલી આર્થિક મદદની સગવડ થવાથી તેમાં ઘટાડો કરીને માત્ર આઠ આના જ લેવાનું ઠરાવ્યું છે જે આ ગ્રંથની પડતર કીમત કરતાં પણ ઓછી છે. આ આવૃત્તિ લગભગ સંપૂર્ણ ખપી ગઇ છે અને તેથી જો જનસમાજ તરફથી આ ગ્રંથની વિશેષ માંગણી થશે તો તુરતમાં જ તેની બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર પડશે. તેટલા માટે વિવેચનાદિમાં જે કંઇ સુધારાની આવશ્યકતા હોય તે વિદ્વાનો તરફથી જણાવવામાં આવશે તો હું તેમનો આભારી થઇશ.

અમદાવાદ.
અષાઢી પૂર્ણિમા, સં. ૧૯૭૦.

લી.
ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.

ઉપોદ્‌ઘાત.

જ્યારે મનુષ્ય પોતા સંબંધી વિચાર કરતાં ઇંદ્રિયોના સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ સંબંધોને દૂર કરી દે છે ત્યારે આ જગતના નિર્જન ભાગના પ્રદેશમાં પોતાને ખાસ અર્થાત્ 'હું' રૂપે જુએ છે. જ્યારે તે પોતાની દષ્ટિ જરા વિશાળ બનાવીને જગતમાં નજર કરે છે ત્યારે તે જુએ છે કે જેવો પોતે 'હું' છે, તેવા અનેક 'હું' રૂપો આ જગતમાં રહેલા છે. તુરત જ તેના ચિત્તમાં એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે "ત્યારે એ 'હું' કોણ? અને બીજા એ બધા 'હું' કહેવાય છે તેઓ કોણ?" દ્વૈતબ્રહ્મવાદીઓમાંના જેઓ દ્વૈતવાદીઓ છે તેઓ એ બધા 'હું' રૂપોને પૃથક્ પૃથક્ આત્મારૂપ માને છે, અદ્વૈતવાદીઓ છે તેઓ સર્વાં 'હું' રૂપોને 'પરમાત્મા' ના પૃથક્ પૃથક્ અંશરૂપ માને છે તથા સર્વમાં એક પરમાત્મતત્ત્વ વ્યાપી રહેલું જુએ છે, અને જડવાદીઓ મનુષ્યમાં આત્મા કે પરમાત્મા જેવું કશું હોય એમ માનતા નથી: તેઓ તો કહે છે કે પ્રત્યેક દેહમાં ચોક્કસ પ્રકારનું વિદ્યુત્ અથવા ચૈતન્ય રહેલું છે અને તેને આધારે આખો દેહ રહેલો છે. 'હું' રૂપ કોણ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આવા અનેકાનેક મતો પડ્યા છે અને પડશે તથા મનુષ્યની બુદ્ધિના વિકાસની સાથે એ મતો વૃદ્ધિંગત થતા જતા પણ જણાશે, પરન્તુ જ્યારે મનુષ્ય 'હુંપણા' સંબંધી વિચારને કોઇ પણ પ્રકારના નિર્ણય વિના પૂરો કરી દે છે, ત્યારે તુરત જ તેના ચિત્તમાં બીજો જે વિચાર ઉદ્ભવે છે તે એ છે કે "ત્યારે આ જગતમાં મારું કર્તવ્ય શું?" "હું કોણ?" એ પ્રથમ પ્રશ્નના બહુ ભિન્ન ભિન્ન ઉત્તરો મળે, પરન્તુ આ દ્વિતીય પ્રશ્નના ઉત્તરો તો હમેશાં કંઈ તરફથી એક જ પ્રકારના મળશે. આ જગતમાં મનુષ્યનાં કર્તવ્યોના સંબંધમાં જૂદા જૂદા વિદ્વાનો કદાચ કંઈપણ બાબતોમાં મતભેદ ધરાવશે પરન્તુ તેઓ સઘળા એટલો જવાબ તો ચોક્કસ આપશે કે "એ હુંપણું ત્યાગ થાય તેવાં કર્તવ્યો આ જગતમાં રહીને પ્રત્યેક વ્યક્તિએ કરવાં જોઇએ, કારણકે એ હુંપણું દુર્લભ છે." એ હુંપણું અથવા

હાથમાં રહેલું છે તથા તે જ આપણે કરવાનું છે, અને ઉત્કૃષ્ટ જીવનનો
પણ તેમાં જ રહેલો છે. ગીતામાં જેમ કહેલું છે કે कर्मण्येवाधिकारस्ते
फलेषु कदाचन અર્થાત્ માત્ર કર્તવ્ય કર્મ કરવાને જ તને અધિકાર છે,
સિદ્ધિ થાય છે કે નહિ તે તારે જોવાનું નથી; તેવી જ રીતે પ્લેટોએ
કહેલું છે કે—Let men of all ranks, whether they
successful or unsuccessful, whether they triumph
not-let them do their duty, and rest satisfied. એટલે
ઉંચી નીચી સઘળી અવસ્થાનાં માણસોએ તેઓ પોતાના પ્રયત્નમાં
થાય કિંવા નિષ્ફળ જાય, તોપણ પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ બજાવીને સ
રહેવું જોઈએ. કર્તવ્ય સંબંધી આ ન્યાયસૂત્રને અનુસરીને પ્રત્યેક
પ્રત્યેક સમય તથા સ્થળનો વિચાર કરીને કર્તવ્યતત્પર બને તો આ
વને તથા આ સમયને ત્યાગી જનો દુઃખથી ભરપૂર કહે છે તેઓ પોતે
તેમાં સર્વત્ર સુખ જ અવલોકતા રહે.

પરન્તુ કર્તવ્યતત્પરતાનો નાશ થયો છે એટલું જ નહિ પણ કર્
સમજવાની બુદ્ધિશક્તિની પણ મનુષ્યોમાં ન્યૂનતા જણાવા લાગી છે
તેથી તત્સંબંધી બોધની તથા બોધક ગ્રંથોની રચનાની આવશ્યકતા જણ
લાગી છે. જ્યાંસુધી કર્તવ્ય સમજવામાં આવે નહિ, ત્યાંસુધી કર્તવ્ય
બજાવવામાં તત્પરતા સંભવતી જ નથી. 'कर्तव्य' એ શબ્દનો જો વાસ્
અર્થ કરીએ તો 'કરવાયોગ્ય' એવો થાય અને તેથી કર્તવ્ય સંબં
મનુષ્યોને તેઓએ કરવાયોગ્ય કાર્યોનું જ નિદર્શન કરવામાં આવે તે યો
દેખાય. 'સત્ય બોલવું', 'વડીલોને માન આપવું', 'વિદ્યા ભણવી' ઇત
કર્તવ્ય છે અને તેથી તત્સંબંધી ઉપદેશને 'કર્તવ્યબોધ' એવું નામ
પરન્તુ 'જૂઠું ન બોલવું', 'વડીલોની અવગણના ન કરવી', 'વિદ્યા
ભણવામાં પ્રમાદ કરવો નહિ' એ અકર્તવ્યનિષેધક બોધની પણ
જરૂર જણાવા લાગી છે. લોકોને નીતિ તથા ધર્મને માર્ગે ચાલવ
ઉપદેશ કરવાને સારૂ 'કર્તવ્યનો બોધ કરવો' કે 'અકર્તવ્યનો નિ
સૂચવવો' એ બેમાંના કોઈ એક - માર્ગની પસંદગી સંબંધે વિદ્વાન

કેટલોએક મતભેદ છે. એક વર્ગનો અભિપ્રાય એવો છે કે હમેશાં કર્તવ્ય નૈતિક કર્મનો જ બોધ કરવો અને અકર્તવ્ય કર્મનો ત્યાગ કરવાનો બોધ કરવો જ નહિ કારણકે એ નિષેધનો બોધ કરવા જતાં અકર્તવ્યની સમજણ પહેલાં આપવી પડે છે અને પછી જ તેનો નિષેધ સૂચવાય છે અને તેનું પરિણામ એ આવે છે કે જેના ચિત્તમાં અકર્તવ્ય સંબંધે એક વિચાર પણ કદાપિ ઉદ્ભવ્યો હોતો નથી તેના ચિત્તમાં એ રીતે અકર્તવ્ય સંબંધી માહિતી આડકતરી રીતે પેસવા પામે છે. ઉદાહરણ તરીકે એક પાંચ છ વર્ષની વયના બાળકને એવો અકર્તવ્ય નિષેધની શૈલીથી બોધ અપાય કે "જૂઠું બોલવું નહિ" તો 'જૂઠું' એટલે શું, તે જાણવાની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ બાળકમાં ઉદ્ભવે અને આજસુધી 'સત્ય જ બોલવું' એ ધર્મ સમજી રહેલું બાળક હવેથી 'જૂઠું ન બોલવું' એવો ઉપદેશ થતાં પોતાના અંતરને એવો પ્રશ્ન કરે કે 'ત્યારે જગતમાં કોઇ જૂઠું બોલતું હશે ખરૂં?' આ રીતે જૂઠથી તદ્દન અનભિજ્ઞ બાળકને જૂઠા સંબંધી તર્ક ઉત્પન્ન થાય છે અને એ રીતે તેની સમક્ષ ધીમે ધીમે અનીતિના દરવાજા ઉઘડવા લાગે છે. તેટલા માટે એ વર્ગનો અભિપ્રાય એવો છે કે હમેશાં પ્રતિપાદક શૈલીનો જ બોધ હોવો જોઇએ પરન્તુ નિષેધક શૈલીનો બોધ હોવો જોઇએ નહિ કારણકે તેથી ચિત્ત દુર્ગુણોને ગ્રહણ કરવાના સંયોગોમાં મેલાય છે. બીજા વર્ગનો અભિપ્રાય એવો છે કે કર્તવ્યના બોધની સાથે નિષેધક વસ્તુઓના નિષેધનો બોધ પણ કરવામાં આવવો જોઇએ, કારણકે જમાનાના ફેરફારે જ એ શૈલીના બોધની આવશ્યકતા સિદ્ધ કરી છે. જો દુર્ગુણની સમજૂતીની સાથે તેનાથી દૂર રહેવાનો બોધ ન અપાય તો જગત્ દુર્ગુણી મનુષ્યોથી ભરેલું હોવાથી દુર્ગુણની કલ્પના વિનાનાં ભોળાં હૃદયો તેવા દુર્ગુણીઓના હાથમાં અનાયાસે ફસી પડવાનો સંભવ છે; પરન્તુ જો તેઓને તેના ગેરફાયદા સમજાવીને તેથી દૂર રહેવાની ચેતવણી આપવામાં આવે તો તેઓ કદાપિ ફસાય નહિ. આ બીજા વર્ગનો અભિપ્રાય વધારે માન્ય લેખાયો છે અને તેથી કર્તવ્ય સંબંધી ઉપદેશનો એક ભાગ અકર્તવ્યના નિષેધનો ઉપદેશ પણ છે. મી. સ્માઇલ્સ કે જેણે 'કર્તવ્ય' સંબંધી

એક મોટો ગ્રંથ (Duty) અંગ્રેજી ભાષામાં લખ્યો છે તેનો અભિપ્રાય પણ આ જ પ્રકારનો છે. તે કહે છે કે: Duty begins with life, and ends with death......It bids us do what is right, and forbids our doing what is wrong. અર્થાત્—" મનુષ્યના જન્મની સાથે તેના કર્તવ્યની શરૂઆત થાય છે અને તેના મરણની સાથે તે સમાપ્ત થાય છે. જે કાંઈ ખરૂં હોય તે કરવું અને ખોટું હોય તે ન કરવું એવું તે આપણને ફરમાવે છે." આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે ચાલુ જમાનાને યોગ્ય ' કર્તવ્ય ' ના ઉપદેશમાં અકર્તવ્યના નિષેધનો પણ સમાવેશ થવો જોઇએ.

વર્તમાન સમય અને સ્થિતિના દીર્ઘ વિચારપૂર્વક આ ગ્રંથના પૃથક્ પૃથક્ ખંડોની રચના કરવામાં આવી છે. મનુષ્યકર્તવ્યના બે મુખ્ય પ્રકાર છે. એક પ્રકારનું કર્તવ્ય એવું છે કે જે જીંદગીના અંત સુધી એકસરખી રીતે બજાવવાનું હોય છે અને તે ' સામાન્ય કર્તવ્ય ' કહેવાય છે. બીજું ' વિશેષ કર્તવ્ય ' છે કે જે મનુષ્યની બદલાતી જતી વયની સાથે હમેશાં બદલાતું જ રહે છે. 'સામાન્ય કર્તવ્ય'નો ઉપદેશ આ ગ્રંથના પ્રથમ ખંડમાં સમાઇ જાય છે અને તે મનુષ્યની સઘળી અવસ્થાઓના કર્તવ્યની ભૂમિકારૂપે છે. એ ખંડમાં એકંદર બાર પરિચ્છેદ છે. પહેલા બે પરિચ્છેદમાં 'કર્તવ્ય' અને 'કર્તવ્યના અધિકારીઓ'ની ઓળખ આપીને ત્રીજા પરિચ્છેદમાં અવસ્થા પરત્વે કર્તવ્યનો વિભાગ અને ક્રમ દર્શાવ્યો છે. મનુષ્યની જીંદગીના ચાર વિભાગો કરવાની અગત્ય દર્શાવ્યા પછી તે ચાર વિભાગો અને પ્રત્યેક વિભાગનાં વિશિષ્ટ કર્તવ્યોનું એ પરિચ્છેદમાં દિગ્દર્શન કરેલું છે. ' કર્તવ્ય ' સંબંધિ આટલી પ્રાવેશિક વિવેચના પછી સામાન્ય કર્તવ્યના વિષયનો ચોથા પરિચ્છેદથી પ્રારંભ થાય છે. કર્તવ્યની પ્રથમ સ્ફુરણા ચિદ્દવૃત્તિમાં થાય છે તેટલા માટે ચોથા પરિચ્છેદમાં ચિદ્દવૃત્તિનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યા પછી પાંચમા પરિચ્છેદમાં ચિદ્દવૃત્તિની બીજી અવસ્થા સંકલ્પ છે તેની શક્તિ દર્શાવવામાં આવી છે અને કર્તવ્યની વિચારણાને સંકલ્પનું બળ પ્રાપ્ત થતાં મનુષ્ય કર્તવ્યપરાયણ થઈ શકે છે તેટલા માટે છઠ્ઠા પરિચ્છેદમાં કર્તવ્યપરાયણતા દર્શાવી છે. કર્તવ્યપરાયણ

ચોથો અને પાંચમો ખંડ "કર્તવ્ય-કૌમુદી" ના બીજા ગ્રંથમાં આવશે
આ પ્રમાણે મનુષ્યના આખા જીવનના કર્તવ્ય સંબંધી ઉપદેશ આ ગ્રંથમ
સમાવવામાં આવ્યો છે. 'હું કોણ?' એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તત્ત્વવિદ્ પુરૂષો જ
સમજવાને સમર્થ છે, પરન્તુ "મારૂં કર્તવ્ય શું?" એ તો બોધ અ
બુદ્ધિના યોગે કરીને સર્વ મનુષ્યો સમજી શકે છે; એ સમજીને તત્સંબં
જ્ઞાનને આચાર તથા વિચારમાં ઉતારવાથી 'હું કોણ?' ના પ્રશ્નનો
ઉકેલવાનું પણ આત્મામાં સામર્થ્ય આવે છે. ભવ્ય જીવો આટલું સમજી
આ ઉપદેશગ્રંથનો યથોચિત ઉપયોગ કરે એ જ ગ્રંથકારના પ્રયાસ
સફળતા!

અમદાવાદ.
આષાઢી પૌર્ણિમા, સં. ૧૯૭૦. } ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.

અનુક્રમણિકા.

तृतीय खण्ड.

શુદ્ધિપત્ર.

[છાપતાં કેટલાક અક્ષરો ખંડિત થયા છે તેથી ભૂલો આ શુદ્ધિપત્રમાં નહિ સુધારતાં વાચકની મેળે જ સુધારી છે.]

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૫	૧૩-૧૮	અનુભસ્મરીને	અનુસરીને
૧૮	૨૭	વ્યાપાક	વ્યાપક
૨૧	૭	શરીને	શરીરને
૩૨	૮	મંમામ્યંતે	મંમામ્યતે
૩૮	૨૫	માંભગનાશાઓનો	માંભિગનાશાઓને
૪૪	૨૦	તન્યુણ	તન્તુગે
૪૮	૧૨	પાશ્ચાત્ય	પાશ્ચાત્ય
૮૩	૧૩-૧૪	અંતરાત્મનો	અંતરાત્માનો
૮૫	૯	આરંભથી	ઓરંભથી
૯૯	૩	मिथ्याभिमानेतदिदं	मिथ्याभिमानोत्थितं
૧૦૨	૧	પડી થશે	પડી ગયો
૧૦૨	૧૭	ઉપર્યુક્ત	ઉપર્યુક્ત
૧૦૪	૨૨	मद	मदे
૧૧૫	૨૩	પદ્ધાન	પદ્ધતિ
૧૨૫	૨૦	ખપે છે.	ખપે છે. (૫૮)
૧૨૮	૧૪	અલભાગ	આલભાગ
૧૩૪	૨૩	(૬૨)	(૬૧-૬૨)
૧૪૬	૩	नाम्य	नाम्य
૧૬૧	૩	विशेहा	विशेहा
૧૬૭	૫	विवक्ष	विवर्द
૧૭૯	૧૯	આષધિઓ	ઔષધિઓ
૧૮૫	૧૭	તાછ	નાછ
૧૯૫	૧૮	કર્મેન્દ્રિય	કર્મેન્દ્રિય
૨૦૦	૨૨	જોઇએ.	જોઇએ. (૯૬)

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૦૫	૧૯	स्पुय	स्पुयें
૨૧૩	૧૮	दाष	दोष
૨૨૦	પૃષ્ઠાંક	૧૨૦	૨૨૦
૨૨૧	૨	(૧૦૫)	(૧૦૬)
૨૨૫	૬	દ્રૌપદીને	દમયંતીને
૨૪૩	૧૩	અભીર	આભીર
૨૫૦	૧૬	કાર્યે	કાર્યો
૨૭૬	૧૨	गार्हस्पे	गार्हस्थ्ये
૨૮૨	૧૦	यन्येपि	येऽन्येपि
૨૮૭	૬	નિમત્તે	નિમિત્તે
૩૦૮	૯	આશ્ચર્ય છે ?	આશ્ચર્ય છે ? (૧૫૫)
૩૨૭	૫–૬	આ આ	આ
૩૨૭	૧૮	કરવવાને	કરાવવાને
૩૩૫	૨૧	પાડાને	પાડીને
૩૪૧	૨૦	(૧૭૭)	(૧૭૮)
૩૪૨	૨૫	તે	તો
૩૮૩	૮	નથી.)	નથી.) (૧૭૯)
૩૫૦	૭	निर्दया	निर्दया
૩૫૩	૨૬	(૧૮૮)	(૧૮૩–૧૮૪)
૩૫૬	૧૫	(૧૮૫)	(૧૮૬)
૩૬૦	૧૪	ભિલે	ભલે
૩૬૦	૧૯	પણે	પણ
૩૬૬	૪	વશુદ્ધ	વિશુદ્ધ
૪૦૦	૧૭	યાગથી	યોગથી
૪૦૩	૨૧	सत्यन	सत्येन
૪૧૦	૨૪	ચોરીની	ચોરની
૪૧૧	૧૮	આશ્ચર્ય	આશ્રય
૪૧૯	૧૩	જમવામાં	જમાનામાં
૪૨૪	૧૧	નિયર્બના	નિર્બયના

[illegible]

सम्यक्त्व-कौमुदी.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

शार्दूलविक्रीडितवृत्तम् ॥

[illegible]

श्रीमान् त्रिजगन्मनर्पितपदं हरि त्रिपादाऽमलं ।
यत्नं, नागपतुरं धणार्लनमुरं ज्ञात्त्वा पदं ध्येयगः ॥
संसारोद्धरणं धर्मवर्धनं येनार्पितं जीवनं ।
स धीरोगजिनो जिनप्रजिनो नः श्रेयसे पावनः ॥

જેમનું ધર્મરાજ્ય પ્રવર્ત છે અને જેમનાં બતાવેલાં ઠામો આપણને સન્માર્ગનો બોધ આપી ધર્મમાં જાગૃત રાખે છે તે મહાપુરુષની બીજા બધા તીર્થંકરો કરતાં પ્રથમ ઉપસ્થિતિ થાય એ કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. આ આશયથી જ ગ્રંથકારે મંગલાચરણમાં પ્રથમોપસ્થિત મહાવીર પ્રભુનું સંસ્તવન કર્યું છે. યદ્યપિ સર્વ તીર્થંકર સરખા જ છે તથાપિ આપણા ઉપર મહાવીર પ્રભુનો વિશેષ ઉપકાર છે. બીજી રીતે વીર શબ્દમાં જ વ્યુત્પત્તિબોધક અર્થ સમાયેલો છે—“ विशेषेण ईरयति क्षिपति कर्माणीति वीरः ” જે કર્મોને ઘણે ભારી આત્માથી વિખુટાં પાડે છે તે વીર. અથવા,

विदारयति यत्कर्म । तपसा च विराजते ॥
तपोवीर्येण युक्तश्च । तस्माद्वीर इति स्मृतः ॥

અર્થાત્—જે કર્મોને વિદારી દૂર કરે છે, તપની પ્રભાથી વિશેષ શોભે છે અને કર્મોને તપવવાની શક્તિથી સંપન્ન છે એટલા માટે તે વીર કહેવાય છે. “ रागद्वेषौ जयतीति जिनः ” અને વળી તે રાગ અને દ્વેષને જીતનાર હોવાથી જિન કહેવાય છે. રાગદ્વેષ એ જ કર્મનાં બીજ છે. કહ્યું છે કે “ रागोय दोसो विय कम्मबीयं. ” રાગ અને દ્વેષ એ બે જ કર્મનાં બીજ છે. दग्धे बीजे कुतः शाखा ? બીજ બળી ગયાં તેના વિસ્તારરૂપ કર્મનો વિસ્તાર પણ ક્યાંથી થાય ? અને ભૂતકાલીન કર્મોના તપસ્યા વગેરેથી નાશ થવાથી તે પ્રભુ કર્મરહિત થયા એટલા માટે કહ્યું કે, “ विगतवृजिनः ” વૃજિન એટલે પાપ અને તેને લગતાં કર્મો તેનો સદંતર જેણે નાશ કર્યો; જે પોતે શુદ્ધ થયા હોય તે બીજાને પણ શુદ્ધ માર્ગ તરફ દોરી પવિત્ર બનાવી શકે છે. એટલા માટે ગ્રંથકાર માગણી કરે છે કે તે પવિત્ર વીર પ્રભુ અમારા શ્રેયને માટે હો. વર્તમાન સમયે તે પ્રભુ મુક્ત—સિદ્ધ થયેલા છે અને સિદ્ધને તો કંઈ કરવાનું બાકી રહેતું નથી. એટલા માટે ‘કરો-તુ’—અર્થાત્ ‘કરો’ એ પદનો પ્રયોગ ન કરતાં ‘અસ્તુ’ પદનો પ્રયોગ કર્યો. તેનો આશય એ છે કે “ જે માર્ગે ચાલીને વીર પ્રભુએ સ્વશ્રેય સાધ્યું તે માર્ગ સર્વથા અમને પ્રાપ્ત થાઓ. ” આ ભાવના સંસ્તવનનો ફલિતાર્થ છે.

તે માર્ગ કયો અને તેમાં કેવી રીતે ચાલવું જોઇએ ? આ સવાલનો ખુલાસાવાર જવાબ શ્લોકના પહેલા ત્રણ પદમાં ગ્રંથકારે સૂચવ્યો છે, કે જેમ જગતના જીવોનું કલ્યાણ કરવા માટે અને તેમને વિજયનો માર્ગ બતાવવાને માટે મહાવીર પ્રભુએ સિદ્ધાર્થ રાજા તરફથી વારસામાં મળવાની રાજ્યસંપત્તિ ઉપરનો મોહ મૂકી દઇ તમામ ઇન્દ્રિયજન્ય વિષયસુખોને તિલાંજલિ આપી દુ:સહ ત્યાગધર્મ અંગીકાર કર્યો અને દુષ્કર ચારિત્ર્યનું આરાધન કરી અનેક પરિસહો સહન કરી, સાધારણ માણસથી ન ખમાય તેવું કષ્ટ વેઠી, આંતર્ શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવી, જ્ઞાન સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી, તે સંપત્તિવડે જગતના જીવોને વિજયનો માર્ગ બતાવ્યો અને ત્રિવિધ તાપથી તપતા દુ:ખી જીવોનો ઉદ્ધાર કરવા પરોપકારના માર્ગમાં સમસ્ત જીવન વ્યતીત કર્યું. તેવી રીતે શ્રેયસને માટે દરેક માણસે પોતાના સુખને ભોગે યથાશક્તિએ પરમાર્થના કાર્યમાં આગળ વધવાનો પ્રયાસ કરવો. આવા શુભ બોધને આશયમાં રાખીને " येनार्पितं जीवनं " એ પદોનો ગ્રંથકારે ઉચ્ચાર કર્યો છે. (૧)

[ગ્રંથનો વિષય અને તેનું પ્રયોજન જ્યાંસુધી સુચવવામાં ન આવે ત્યાંસુધી જિજ્ઞાસુઓની ગ્રંથ વાંચવામાં પ્રવૃત્તિ નથી થતી. તેઓનું ધારેલું પ્રયોજન સિદ્ધ થશે કે નહિ તેનો સંતોષકારક ખુલાસો થયા પછી જ તેઓ વાચનમાં પ્રવૃત્ત થાય. તેથી જ કહ્યું છે કે " सर्वस्यैव शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित् ॥ यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यते ॥ १ ॥ न चाप्य विषयस्येह शक्यं वक्तुं प्रयोजनं ॥ काकदन्तपरीक्षादेस्तत्प्रयोगाप्रसिद्धितः ॥ २ ॥ અર્થાત્ કોઇ પણ શાસ્ત્ર અથવા કોઇ પણ કાર્યનું જ્યાંસુધી પ્રયોજન દર્શાવવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તેના પ્રત્યે ગ્રાહ્ય બુદ્ધિ કોની થાય ? કોઇની નહિ (૧); તેમ જ જ્યાંસુધી ગ્રંથના વિષયનો નિર્દેશ કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી પ્રયોજન પણ ક્યાંથી કહી શકાય ? અને પ્રયોજન વગર પ્રવૃત્તિ પણ સંભવિત નથી. કાગડાના દાંતની પરીક્ષા કરતાં કોઇને જોયા છે ? નહિ જ. (૨). આ નિયમાનુસાર ગ્રંથની શરૂઆતમાં વિષય અને પ્રયોજન દર્શાવવાની જરૂરીઆત સમજી ગ્રંથકાર બીજા શ્લોકમાં વિષય અને પ્રયોજનનો નિર્દેશ કરે છે.]

विषयप्रयोजनकथनम् । २ ॥

ये ज्ञात्वापि हिताहिते हितपथं हित्वा व्रजन्त्युत्पथं ।
तेषां शास्त्रमनर्थकं किल ततो नायं तदर्थे श्रमः ॥
ये गन्तुं महिते समुन्नतिपथे वांछन्ति जिज्ञासव-
स्तेषां बोधकृतेऽस्ति मत्कृतिरियं कर्त्तव्यनिर्देशिनी ॥

ગ્રંથનો વિષય અને પ્રયોજન શું છે?

ભાવાર્થ—આ માર્ગ હિતકર છે અને આ માર્ગ અહિતકર છે એવું ખુશી રીતે બન્ને માર્ગનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજ્યા પછી પણ જે પુરુષો ટેવને આધીન થઈ, હિતના માર્ગને મૂકી દઈ અહિતકર માર્ગે જ ચાલે છે, હાથમાં દીપક લઈને કૂવામાં પડે છે, તેવાઓને માટે શાસ્ત્રરચના કંઈ જરૂરની નથી; તેમજ જેઓ હિતાહિત સમજી હિતને માર્ગે જ ચાલી રહ્યા છે, તેમને પણ શાસ્ત્રની તેટલી જરૂર નથી; જેથી તેઓને માટે આ કૃતિ કરવાનો શ્રમ લેવામાં આવ્યો નથી; કિન્તુ જેઓને પોતાનું કર્તવ્ય સમજવાની ચાહના ઉત્પન્ન થઈ છે, એટલું જ નહિ પણ ઉન્નતિના લોકમાન્ય માર્ગમાં ચાલવાને તૈયાર થયા છે, તેઓના બોધને માટે કર્તવ્ય માર્ગ દર્શાવનારી આ મારી કૃતિ (ગ્રંથ રચના) છે. (૨)

વિવેચન—કર્તવ્ય વિષયોના વર્ણનનો ગ્રંથ હમેશાં હેય-છોડવાલાયક વસ્તુઓ અને ઉપાદેય એટલે કરવાયોગ્ય વસ્તુઓ—અથવા આદરવાયોગ્ય માર્ગોનું સૂચન કરનારો હોય છે; આ ગ્રંથમાં પણ તેવી જ રીતે બે માર્ગોનું નિદર્શન કરવામાં આવ્યું છે, જેથી હેય અને ઉપાદેયનું સૂચન આ ગ્રંથનો વિષય છે. પરન્તુ આ સૂચન કોના પ્રત્યે કરવામાં આવે છે તેનું નિરૂપણ આ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ જગતમાં સર્વ મનુષ્યો બોધ ગ્રહણ કરવાને પાત્ર છે, પરન્તુ તેઓ સઘળા કાંઈ બોધ ગ્રહણ કરતા નથી. મહાત્મા પુરુષોનું એ એક લક્ષણ છે કે જગતના જીવો પ્રત્યે બોધ આપવો અને જે માર્ગ હિતકર હોય તેનું સૂચન કરવું. જનસમાજમાં આ હિતમાર્ગના પ્રબોધને ગ્રહણ કરનારો

એક વર્ગ છે અને બીજો તેને નહિ ગ્રહણ કરનારો વર્ગ છે. જે પોતાનું હિત શેમાં રહેલું છે તેને સમજતા નથી તેવા અધમ પુરૂષો બોધ ગ્રહણ કરતા જ નથી, કારણકે તેઓનો તો સ્વભાવ અધમતામાં રચ્યાપચ્યા રહેવાનો હોય છે. આ કારણથી ગ્રંથકાર કહે છે કે એવા અધમ પુરૂષોને હિતમાર્ગનું સૂચન કરવા માટે આ કર્તવ્યનિર્દેશિની કૃતિની રચના કરવામાં આવી નથી. ખરૂં છે કે—

खलो न साधुतां याति । सद्भिः संबोधितोऽपि सन् ॥
सरित्पूरप्रपूर्णोऽपि । क्षारो न मधुरायते ॥

અર્થાત્—સત્પુરૂષો બોધ કરે તોપણ દુર્જન પુરૂષ સાધુપણાને પામતો નથી; જેમ નદીઓના પૂરથી પૂરાએલો પણ ખારો સમુદ્ર કદાપિ મધુર-મીઠો બનતો નથી. આવા દુર્જનોને માટે આ કૃતિ નથી કિન્તુ સજ્જનોને માટે છે; પરન્તુ સજ્જનોમાં પુનઃ બે વર્ગ પડે છે. એક સજ્જન વર્ગ એવો છે કે જે,

सन्तो मनसि कृत्वैव । प्रवृत्ताः कृत्यवस्तुनि ॥

અર્થાત્—સત્પુરૂષો હોઇને પોતાના મનમાં ધારીને જ સ્વકર્તવ્યમાં પ્રવર્તેલા હોય છે. બીજો સજ્જન વર્ગ એવો હોય છે કે જે સમજણની ન્યૂનતાને લીધે જગતમાં પ્રવર્તતા અનેક માર્ગોમાંનો કયો માર્ગ પોતાનું હિત કરનારો છે તે સમજતો હોતો નથી, પરન્તુ જો કોઈ તેવો માર્ગ દર્શાવે તો તે ગ્રહણ કરવામાં હમેશાં તત્પર રહેલો હોય છે. આ બે સજ્જનવર્ગમાંનો પહેલો સજ્જનવર્ગ કે જે પોતાના કર્તવ્ય કર્મમાં અપ્રતિહતપણે મચ્યો રહેલો છે તેને આ કર્તવ્યમાર્ગસૂચન આવશ્યક નથી, કારણકે જે માણસ પોતાનાં કર્તવ્ય સમજતો હોય તેને પુનઃ પુનઃ તે કર્તવ્ય કહેવાથી કાંઇ વિશેષ લાભ થતો નથી. પરન્તુ બીજો સજ્જનવર્ગ કે જે ઓછી સમજણવાળો હોઇને પોતાના પરમ હિતનો માર્ગ શોધી શક્યો હોતો નથી અને જો અન્ય કોઇ તે માર્ગ શોધી આપે તો માર્ગગ્રહણ કરવા આતુર હોય છે, તે વર્ગને તેના કર્તવ્યને લગતો ઉપદેશ આપવાની જરૂર છે: આ ગ્રંથ તેવા સજ્જન પુરૂષોની પ્રત્યે જ તેઓના હિતમાર્ગનો પ્રબોધ કરવાના હેતુથી રચવામાં આવ્યો છે; એટલે અધિકારી પુરૂષોને હિતકર માર્ગ સૂચવી કર્તવ્યપરાયણ બનાવવા એ આ ગ્રંથનું પ્રયોજન છે. (૨).

प्रथम खण्ड.

प्रथम परिच्छेद.

કર્તવ્યનો ઉપોદ્ઘાત.

[અત્ર 'કર્તવ્ય' શબ્દમાં અને તેના અર્થગાંભીર્યમાં રહેલું તત્ત્વ સમજવાથી ગ્રંથના મુખ્ય બાબતની શરૂઆત થાય છે. પ્રથમ પરિચ્છેદમાં આ વિષયના ઉપોદ્ઘાતિક કથનનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.]

शार्दूलविक्रीडितम् । १ ॥

कर्तुं यस्य यदा यथा समुचितं यद्यच्च सद्वर्तनं ।
यद्यद्धार्म्मिकनैतिकोन्नतिकरं शुद्धं सतां सम्मतम् ॥
यद्यच्चाचरितं विशुद्धमनसा प्रामाणिकैः सज्जनैः ।
कर्त्तव्यं किल तन्मतं नरभवन्मोक्षसौख्यप्रदम् ॥

કર્તવ્ય એટલે શું?

ભાવાર્થ—જે માણસને જે અવસ્થામાં જેવી રીતે જે જે શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરવી ઉચિત ગણાય, તે તે પ્રવૃત્તિ તે માણસની તે અવસ્થાનું કર્તવ્ય માની શકાય. (આ લક્ષણમાં પુરુષવિશેષે કર્તવ્યવિશેષ ભિન્ન ભિન્ન થાય છે, જેથી બીજું લક્ષણ કહે છે). જે જે પ્રવર્તન આત્મિક અને નૈતિક અથવા પારલૌકિક અને ઐહિક ઉન્નતિ કરનાર તરીકે સત્પુરુષોની દૃષ્ટિએ અનિંદિત થયેલ છે તે તે શુદ્ધ પ્રવર્તન કર્તવ્ય ગણી શકાય, અથવા પ્રામાણિક સજ્જન પુરુષોએ પોતાનું અને પરનું કલ્યાણ કરવાને વિશુદ્ધ આશયથી જે જે નૈતિક-આત્મિક અને તેને લગતું અનુષ્ઠાન આચર્યું, તે કર્તવ્ય આ ભવમાં સુખ-

ધર્મની વ્યાખ્યાને 'કર્તું ધર્મ્ય યદા યદા સમુચિતં' એટલી સંકુચિત સ્થાપિત કરતા નથી, કિન્તુ વિશેષમાં કહે છે કે યદાધ્યાત્મિકનૈતિકોન્નતિકરં ઇદં કર્મ કર્તવ્યમ્—અર્થાત્ જે જે પ્રવર્તન આત્મિક અને નૈતિક ઉન્નતિ કરનાર તરીકે સત્પુરુષોની દૃષ્ટિએ અંકિત થયેલું હોય, તે તે શુદ્ધ પ્રવર્તન જ 'કર્તવ્ય' કહેવાય. આ વ્યાખ્યાને અનુસરીને તે પરોપકારી પુરુષનું વ્યભિચારસેવન કદાપિ 'કર્તવ્ય' રૂપ લેખાય નહિ; કારણકે વ્યભિચાર-એ તે અવસ્થામાં અને એ તેવા ઉપકારી હેતુથી પણ-આત્મિક કે નૈતિક ઉન્નતિકારક લેખાતો નથી, શુદ્ધ વર્તનરૂપ ગણાતો નથી અને સત્પુરુષોએ પણ તેને તેવો નહિ લેખતાં કહ્યું છે કે:—

प्राणातिपातः स्तैन्यं च परदाराभिमर्शनम् ।
त्रीणि पापानि कायेन नित्यशः परिवर्जयेत् ॥

અર્થાત્—જીવહિંસા, ચોરી અને પરસ્ત્રીગમન એ ત્રણ કાયિક પાપોનો નો સર્વદા ત્યાગ કરવો. પરસ્ત્રીગમન કેટલું હાનિકારક છે તે કહેતાં સત્પુરુષો જણાવે છે કે:—

परदारा न गन्तव्याः सर्ववर्णेषु कर्हिचित् ।
न हीदृशमनायुष्यं त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥

અર્થાત્—કોઇ પણ વર્ણની પરસ્ત્રી સાથે ગમન કરવું નહિ, કારણકે ત્રણ લોકને વિષે આયુષ્યને હરનારી એના જેવી બીજી એકે વસ્તુ નથી. આ પ્રમાણે સત્પુરુષોનો અભિપ્રાય હોવાથી 'વ્યભિચાર' એ પરોપકારી પુરુષનું તે સમયનું કર્તવ્ય ઠરતું નથી. કદાચિત્ જો તે સ્ત્રી કામાતુરતામાંથી ક્રોધાતુર બનીને એ પુરુષનો જીવ લેવા તત્પર થાય અને હાથમાં કંઇ શસ્ત્ર લેઇને સામી થાય, તોપણ ખરો ધર્મ એ છે કે શુદ્ધ કર્તવ્યમાંથી કદાપિ ચલિત થવું નહિ. પોતાના આત્માનો બચાવ કરવાને અન્ય પ્રયત્ન તે સમયે તે પુરુષે કરવો ઉચિત છે, પરન્તુ કર્તવ્યમાં તો અડગ રહેવું જોઇએ. કદાચ આત્મરક્ષણનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય અને પોતાના દેહનો નાશ થઇ જાય તોપણ શુદ્ધ કર્તવ્યપાલનની દૃઢ વૃત્તિને ટકાવી રાખવી એ જ

ત છે. અગ્રેજ લેખક બર્ક કહે છે કે "કર્તવ્ય બજાવવાના સઘળા પ્ર
માં કાંઇક તો જોખમ વેઠવું જ પડે છે." જોખમ વેઠ્યા વિના કર્તવ્ય
. કરી શકાતું નથી. જે પ્રામાણિક સજ્જન પુરૂષો પોતાનાં શુદ્ધાચરણો
બોધ કરી ગયા હોય અને ઉન્નતિકર માર્ગનું કથન કરી ગયા હોય તે
વ્યનું પાલન કરવાની દિશા કહેવાય છે અને તે જ દિશાએ જનાર્થ
| અચળ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. 'કર્તવ્ય' જેવા એક નાના શબ્દમ
ો ગંભીર અને વિસ્તૃત અર્થ રહેલો છે. (૩).

[સજ્જન પુરૂષો મનુષ્યત્વનાં જે કર્તવ્ય કર્મોનું સૂચન વાણીદ્વારા તેમ
। આચરણોદ્વારા કરી ગયા છે, તે કર્મોનું યથાર્થ પાલન કરવું એ કાંઈ અ
। નથી. ત્યારે એ કર્તવ્યનું પાલન કરવાને કોણ સમર્થ હોઇ શકે, તેનું હ
: નિદર્શન કરે છે.]

कर्त्तव्यसामान्याधिकारिणः । ४ ॥

ार्यें स्वबलाश्रयाः परबलापेक्षां न कुर्वन्ति ये
स्ते भयशोकदैन्यरहिता एतद्विधातुं क्षमाः ॥
र्व्यवहारसाधनविधावन्याश्रयापेक्षिण-
ीनाः पशुवत् सदा परवशाः कर्तुं समर्थाः किमु? ।

કર્ત્તવ્ય કોણ બજાવી શકે?

ભાવાર્થ—જે માણસો પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં જે કાર્ય હાથમાં
ાર્ય સાધવાને બીજાની મદદ ઉપર આધાર રાખી લટકી ન રહેતાં
બળ ઉપર જ ઝુઝી, ભય શોક અને દીનતાને એક બાજુએ મૂકી
ને હિંમતવાન થઈ સ્વાશ્રયી બની રહે છે, તે જ માણસો ઘણે
ર્તવ્ય બજાવવા સમર્થ થાય છે. જેઓ સામાન્ય અને વિશેષ પો-
ને પરના વ્યાવહારિક યા પારમાર્થિક સર્વ કાર્ય સાધવામાં બીજાના
જ અપેક્ષા રાખી બેસી રહે છે, તે પશુની માફક સદા પરવશ

[illegible] (નંબર ૪૮) (૨)

વિવેચન—[illegible]

[illegible] છે કે—

चलन्ति गिरयः कामं । युगान्तपवनाहताः ।
कृच्छ्रेऽपि न चलत्येव । धीराणां निश्चलं मनः ॥

અર્થાત્—પ્રલયકાળના પવનથી ઉન્મૂલિત પર્વતો ચલિત થાય છે, પરન્તુ ધીર પુરુષનું ચિત્ત મન કદી પણ ચલિત થતું નથી. [illegible] છે, કારણ કે તેઓ [illegible] પોતાનો [illegible] કરી શકે છે અને [illegible] ઉપર આધાર રાખતા નથી. ભાવ છે કે—

[illegible] मुनिमण्डल ॥

અર્થાત્—પોતાના તેજથી જગતને કબજે કરનાર મહાપુરુષ-ધીર નીર—[illegible] આધારે પોતાની આત્માની બાબ એટલું કદાપિ ઇચ્છતા નથી.

કર્ત્તવ્યના ભેદ.

ભાવાર્થ—મનુષ્યમાત્રના જીવનપ્રબંધના ચાર વિભાગો એ તેની ચાર જુદી જુદી અવસ્થાઓ છે અને એ અવસ્થાઓમાં ક્રમે કરીને (૧) શિક્ષણ, (૨) નીતિ, (૩) પરાર્થ, (૪) અને ત્યાગ એ ચાર ફળો સંપ્રાપ્ત કરવાનાં હોય છે; એ ફળભેદે કરીને કર્તવ્યના ચાર ભેદ મનાએલા છે તેમાં પણ તે તે વ્યપદેશનું કારણ પ્રાધાન્ય અથવા બહુલતા છે, જેથી કોઈને બાલ્યાવસ્થામાં નિરભિમાની રૂપે અને વળી એક કર્તવ્યમાં બીજાં નાના નાનાં કર્તવ્યો પ્રાપ્ત થાય, તથાપિ એ પ્રકારની એકત્વતાથી અવસ્થાને અનુસરતાં કર્તવ્યોની નામકરણામાં કશી ક્ષતિ આવતી નથી. (૪).

વિવેચન—મનુષ્યનું સો વર્ષનું આયુષ્ય કલ્પીને વિદ્વાનોએ એ આયુષ્યના ચાર સરખા ભાગો કર્યા છે. (૧) બાલ્યાવસ્થા, (૨) તરૂણાવસ્થા (૩) મધ્યાવસ્થા, (૪) વૃદ્ધાવસ્થા. આ ચાર અવસ્થાભેદ પ્રમાણે તે ચાર અવસ્થામાં પ્રાધાન્ય શું છે, તેનો પણ વિદ્વાન્ પુરૂષોએ નિર્ણય કરી બતાવ્યો છે. પ્રથમ અવસ્થા જે ૨૫ વર્ષ સુધીની છે અને જેને સામાન્ય રીતે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ કહેવામાં આવે છે તે અવસ્થામાં અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાનું કહ્યું છે. સર્વ પ્રકારનો વિદ્યાભ્યાસ એ અવસ્થામાં કરી લેવો અને ત્યારપછીની અવસ્થામાં તેનો ઉપયોગ કરવો એ જ ઉચિત છે દ્વિતીય તરૂણાવસ્થાને માટે નીતિપુરઃસર ધનપ્રાપ્તિ કરવી એવું વિદ્વાનોએ ક કહ્યું છે. આ અવસ્થાને ગૃહસ્થાશ્રમ કહેવામાં આવે છે. પોતાથી નાની વયની યોગ્ય અને અનુકૂળ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવું અને ગૃહી ધર્મ અંગીકાર કરવો એ આ અવસ્થામાં જ થાય છે. વૃદ્ધાવસ્થાને માટે ધનસંચય કરી રાખવાને માટે પણ આ જ અવસ્થા યોગ્ય અને ઉચિત છે. સામાન્ય રીતે ચાર અવસ્થામાંની ત્રણનાં ત્રણ પ્રાધાન્યો નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવ્યાં છે:—

> प्रथमे नार्जिता विद्या द्वितीये नार्जितं धनम् ।
> तृतीये नार्जितो धर्मः चतुर्थे किं करिष्यति ?॥

અર્થાત્—જેણે પ્રથમ અવસ્થામાં વિદ્યા ઉપાર્જન કરી નહિ, દ્વિતીય

અવસ્થામાં ધનોપાર્જન કર્યું નહિ અને તૃતીય અવસ્થામાં ધર્મ ઉપાર્જન કર્યો નહિ, તે ચતુર્થ એટલે છેલ્લી અવસ્થામાં શું કરવાનો છે? આ શ્લોકમાં દ્વિતીય અવસ્થાનું પ્રાધાન્ય 'ધન' કહ્યું છે, ત્યારે ગ્રંથકાર એ અવસ્થાના પ્રાધાન્ય તરીકે 'નીતિ' ને ઓળખાવે છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં 'ધનોપાર્જન' કરવું એવા સામાન્ય બોધમાં ધનોપાર્જન येन केन प्रकारेण (by means fair or foul) કરવું એવો ગર્ભિતાર્થ સૂચિત થાય છે. એ ઉપરથી એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે ગૃહસ્થાશ્રમમાં ધનોપાર્જનને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે ત્યારે નીતિ–અનીતિને શું કશા જ લેખામાં ગણી નથી? ધનપ્રાપ્તિને અર્થે લોકો અસત્યવાદ, ઠગાઈ, અપ્રામાણિકતા આદિ અનેક દોષોમાં ફસાએલા છે, તેથી હરકોઇ માર્ગે ધનોપાર્જન કરવાના બોધ કરતાં એ અવસ્થાના પ્રાધાન્ય રૂપે 'નીતિ' નો ઉલ્લેખ વિશેષ ઉચિત છે. તરૂણાવસ્થામાં અનેક પ્રકારના લોભ અને લાલચની વચ્ચે 'નીતિ' ને વિસરી જઇને જો એક ગૃહસ્થ 'ધનોપાર્જન' ને પોતાનો મુદ્રાલેખ ગણીને સંસારમાં વિચરે તો તેનું પરિણામ એની જીવનચર્યા ઉપર બહુ જ માઠું આવે અને તેથી "નીતિપુરઃસર ઉદ્યોગ–પ્રવૃત્તિ" ને જ એ અવસ્થાનું પ્રાધાન્ય ફળ લેખવું જોઇએ. ૭૫ વર્ષ સુધીની તૃતીય મધ્યાવસ્થામાં 'પરાર્થ' અર્થાત્ પરોપકાર કરવાનું સૂચન છે. બીજાઓ તેને 'વાનપ્રસ્થાશ્રમ' કહે છે. આજકાલ ૫૦ વર્ષે વૃદ્ધ બની જતા અને ૭૫ વર્ષ સુધી તો ભાગ્યે જ જીવવા પામતા લોકો ૫૦ થી ૭૫ વર્ષ સુધીની અવસ્થાને મધ્યાવસ્થા ગણવામાં આવેલી જોઇને કદાચ ભડકશે; પરન્તુ ૨૫ વર્ષ સુધી અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળનાર અને ૫૦ વર્ષ સુધી નીતિપુરઃસર ગૃહસ્થ ધર્મમાં રહેનાર પુરુષો ૭૫ વર્ષની વય સુધી મધ્યાવસ્થામાં ગણવાલાયક શરીરસંપત્તિવાળા જ હોય છે. પરોપકાર અને દેશસેવાને અર્થે એ અવસ્થા જ ઉચિત છે. ચતુર્થ અવસ્થા કે જેનો ધર્મ 'ત્યાગ' છે તે અવસ્થાનું પ્રાધાન્ય 'યોગ' છે. અન્ય જનો તેને સંન્યસ્તાશ્રમ કહે છે. આ પ્રમાણે ચાર પૃથક્ પૃથક્ અવસ્થાઓને અનુલક્ષીને ચાર પૃથક્ પૃથક્ કર્ત્તવ્યો દર્શાવવામાં આવ્યાં છે.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

योग्यायोग्यतया निवेदयति यत् कार्यं समस्तं पुनः ।
ख्यातं संस्कृतिकार्यकारणतया कृत्यं तदाद्यं मतम् ॥
तत्कार्यं विदधद् गृहव्यवहृतेस्योगलीतिञ्च य-
च्छास्त्रे चित्त पर्यवस्यति शुभे कृत्यं द्वितीयञ्च तत् ॥

वृत्तिर्यत्र विलीयतेऽधमतरा स्वार्थप्रपञ्चात्मिका।
जागर्ति स्वपरैकतावलयुता वृत्तिः परार्थात्मिका।
शान्तौ धर्मसमाजसेवनविधौ चान्तर्भवत्येव य-
त्त्यागाभिमुखं प्रकृष्टचरितं कृत्यं तृतीयं मतम्।

यस्मात्पूर्णमहोदयोऽमलचिदानन्दस्वरूपस्थितिः।
कृत्यानां परिपूर्णता च कलुपच्छेदः समूलं भवेत्।
कर्त्तव्यन्तु चतुर्थमेतदुदितं सर्वोत्तमं साधनं।
तत्सिद्धिस्तु कदाचिदेव समये कस्यापि भद्रात्मनः।

કર્તવ્યનાં પૃથક્ પૃથક્ પ્રકારનાં લક્ષણો.

ભાવાર્થ—જે કૃત્ય જીવનના ઉત્તમ સંસ્કારોની છાપ પાડવા ઉપરાંત યોગ્ય અને અયોગ્ય સમસ્ત કાર્યનું દિગ્દર્શન કરાવી, અયોગ્ય વ્યવહાર, અનીતિ, દુષ્કૃત્ય અને દુર્મતિને ત્યાજ્યરૂપે દર્શાવી, યોગ્ય વ્યવહાર, નીતિ, ધર્મ, સત્કૃત્ય અને પરમાર્થને ગ્રાહ્ય રૂપે શીખવે, તે શિક્ષણરૂપ પ્રથમ કર્તવ્ય જાણવું. જે પ્રવર્તન ગૃહવ્યવહાર અને ઉદ્યોગમાં નીતિનો ઉત્કર્ષ સાધતું શુભ ચારિત્ર્યમાં પર્યવસાન પામે તે બીજું કર્તવ્ય. (૬).

જે પ્રવૃત્તિમાં સ્વાર્થને વિસ્તારનારી અને કપટી જાળ પાથરનારી વંચક વૃત્તિ તદ્દન લીન થઈ હોય, અને સ્વપરના અભેદ ભાવવાળી પરાર્થ વૃત્તિ જાગૃત થઇ હોય, જનસેવા, સમાજસેવા અને ધર્મસેવાનું અહર્નિશ રટન થઈ રહ્યું હોય અને જે પ્રવૃત્તિ ત્યાગાભિમુખ રહી શાન્તિ અને સમાધિમાં નિષ્ઠા પામી પ્રકૃષ્ટ ચારિત્ર્યરૂપે પરિણત થાય તે ત્રીજું પરાર્થ–પરોપકાર–રૂપ કર્તવ્ય. (૭).

જે કર્તવ્યના આચરણથી નિર્મળ ચિદાનન્દમય નિજ સ્વરૂપમાં આ-
ત્માનું અવસ્થાન થાય, આત્મનો પૂર્ણ અભ્યુદય થાય, જેના પછી કંઈ
કર્તવ્ય કરવાનું અવશિષ્ટ રહેતું નથી—અર્થાત્ તમામ કૃત્યોની પરિપૂર્ણતા
થાય, જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મરજનું સમૂલ ઉચ્છેદન થાય, અર્થાત્ જેનાથી
જીવન્મુક્તિ વા પૂર્ણ મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય તે ચોથું ત્યાગરૂપ કર્તવ્ય. જેને
મહર્ષિઓએ સર્વોત્તમ મોક્ષસાધન માનેલું છે, તેની સિદ્ધિ તો કોઈ સમર્થ જ
વિરલ મહાત્મા પુરુષને થાય છે. (૮).

વિવેચન—પ્રથમ અવસ્થાનું મુખ્ય કર્તવ્ય 'શિક્ષા' અથવા 'શિ-
ક્ષણ' કહેલું છે. અન્ય વિદ્વાનો એ અવસ્થાનું પ્રમુખ કર્તવ્ય 'વિદ્યોપાર્જન'
જણાવે છે. સ્થૂલ દૃષ્ટિએ જોતાં 'શિક્ષા' અને 'વિદ્યોપાર્જન' સમાન-
અર્થયુક્ત જણાય છે, કિન્તુ ઉભય શબ્દોના અર્થગાંભીર્યમાં ઉંડા ઉતરતાં
જણાય છે કે 'વિદ્યોપાર્જન' કરતાં 'શિક્ષા' શબ્દમાં વિશેષ ઉદાર અર્થ-
નો સમાવેશ થાય છે. શિક્ષનો અર્થ—'સદસદ્વિવેકબુદ્ધિપૂર્વક શીખવું'
એવો થાય છે અને તે 'વિદ્' એટલે 'જાણવું' તે ધાતુ ઉપરથી થએલા
'વિદ્યા' શબ્દ કરતાં વિશેષ ગૂઢ અર્થને પ્રદર્શિત કરે છે. હર્બર્ટ સ્પેન્સ-
રના મત પ્રમાણે 'શિક્ષણ' શબ્દમાં માનસિક, નૈતિવિષયક અને શારી-
રિક એ ત્રણે પ્રકારના શિક્ષણનો સમાવેશ થાય છે. 'વિદ્યા' શબ્દમાં એ-
ટલો વિસ્તૃત અર્થ સમાએલો નથી. મોન્ટેન નામનો એક ફ્રેંચ લેખક
એવો મત ધરાવે છે કે 'વિદ્યાભ્યાસ કરવાથી આપણે [illegible] છીએ તેથી
પણ અધિક સદ્ગુણી અને ચતુર થઈએ છીએ.' 'વિદ્યાભ્યાસ'માં
'શિક્ષણ'ના સરખો વિસ્તૃત અર્થનો સમાવેશ કરીએ, તો જ આપણે તે
વાક્યને કબુલ રાખી શકીએ, નહિતો પૃથક્ પૃથક્ પ્રકારની વિદ્યાઓ જ-
ણવાથી મનનો યોગ 'સદ્ગુણ'ની સાથે થાય એ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.
બાળકના મગજમાં ઉચ્ચ સંસ્કારોનું બીજ દાખલ કરવામાં આવ્યું હોય અને
માનસિક તથા નૈતિકી કેળવણીવડે તે બીજને પરિપોષવામાં આવ્યું હોય,
તો જ મન સાથે સદ્ગુણનો યોગ સંભવિત છે. વિદ્યાભ્યાસથી ચતુર તો
થવાય છે, પરન્તુ તેથી સદ્ગુણી થવાય છે એ માનસ વિધાને અનુસરીને

એવું શક્ય માલૂમ પડે છે. આ કારણથી આ શ્લોકમાં પ્રથમ અવસ્થાના કર્તવ્ય તરીકે 'શિક્ષા' ને સ્થાપિત કરી છે. બાળક જ્યાંસુધી કોઈ શબ્દ, વચન કે ઉપદેશને ગ્રહણ કરીને તદનુસાર વર્તવાની સમજશક્તિ ધરાવતું હોતું નથી ત્યાંસુધી તેને શિક્ષણ આપવામાં આવતું નથી, તોપણ તેની વાચા સિવાયની અન્ય ઇન્દ્રિયોનો આંતર્ વિકાસ થયો હોવાથી તે ઇન્દ્રિયોની સાહાય્યથી તે ઉત્તમ સંસ્કારને ગ્રહણ કરી શકે છે. આ સંસ્કાર બાળકના મન ઉપર અદૃશ્ય રીતે-સૂક્ષ્મ રીતે પડે છે. પોતાની આંખોથી તે જે સારી માઠી પ્રવૃત્તિ પિતા વા માતાને હાથે થતી જુએ છે તે પ્રવૃત્તિના સારા માઠા સંસ્કાર તેના મગજમાં પડે છે. તેને પાડવામાં આવતી ટેવો વગેરે પણ સંસ્કાર પાડવામાં સાધનભૂત થઈ પડે છે. આ સંસ્કારબીજનું આરોપણ તે પણ એક પ્રકારનું 'શિક્ષણ' જ છે. એ અવસ્થાને વટાવ્યા પછી બાળક સમજશક્તિ ધરાવતું થાય છે, ત્યારે તેને શિક્ષણ આપવાનો બાહ્ય ક્રમ શરૂ થાય છે. આ શિક્ષણ માત્ર પુસ્તકોમાં આપેલી વિદ્યાનો અભ્યાસ કરાવવા જેટલું જ હોવું જોઇએ નહિ. તેનો અભ્યાસ કરવાથી વિદ્યાર્થી તે તે વિષયોનું જ્ઞાન ધરાવે, 'જૂઠું બોલવું તે પાપ છે' એમ બોલી જાણતાં પણ કદાચ શીખે, વિશેષમાં એ વિદ્યાના પાઠો મ્હોંએ બોલી પણ જાય અને પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ નીવડે; પરન્તુ તેથી તેનું મનસ્ સારા સંસ્કારવાળું ન થાય; અને તેથી 'વિદ્યાભ્યાસ' ઉપરાંત તેને એવું 'શિક્ષણ' આપવું જોઇએ કે જે શિક્ષણ, યોગ્ય કાર્ય કર્યું અને અયોગ્ય કાર્ય કર્યું, યોગ્ય વ્યવહાર કર્યો અને અયોગ્ય કર્યો, નીતિ એટલે શું અને અનીતિ એટલે શું, સુકૃત્ય કર્યું અને દુષ્કૃત્ય કર્યું, ઈત્યાદિને પૂર્ણ રીતે સમજે અને તેમાંથી ગ્રાહ્ય વસ્તુને ગ્રહણ કરી હેય વસ્તુનો પોતાની મેળે જ ત્યાગ કરે. આ પ્રકારનું શિક્ષણ પુસ્તકોના અભ્યાસથી જ પ્રાપ્ત થતું નથી, પરન્તુ માતા, પિતા અને ગુરુના પ્રત્યેક સમયે પ્રત્યેક કાર્ય કરતાં પ્રાસંગિક ઉપદેશથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારનું ઉત્તમ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવું એ પ્રથમ અવસ્થાનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

દ્વિતીય તરૂણાવસ્થાનું મુખ્ય કર્તવ્ય જે 'નીતિ' રૂપે જણાવ્યું છે, તેનું વ્યાપક લક્ષણ અત્ર આપવામાં આવ્યું છે. સદુદ્યોગ અને નીતિનો

જોઈએ કે જેનાથી ગૃહસ્થનું ચારિત્ર્ય શુભ બને, તે પ્રકારનો ક્રમે ભાવનાઈ પ્રવર્તન આ અવસ્થાનુ મુખ્ય લક્ષણ છે. હાલ વિભાગના ગ્રંથકારો ગૃહ-સ્થાશ્રમ ધનોપાર્જનને અર્થે છે એમ કહેતા નથી. ધનોપાર્જન એ અવસ્થાનું ગૌણ કર્તવ્ય છે અને પ્રધાન કર્તવ્ય તો શુભ ચારિત્ર્ય જ છે. જુવાની દીવાની છે! એ અવસ્થાના દીવાનાપણામાં અશુભ ચારિત્ર્યમાં દોરાવાનો જેટલો ભય અને સંભવ હોય છે તેટલો અન્ય કોઈ અવસ્થામાં હોતો નથી. એ અવસ્થાનું પ્રમુખ કર્તવ્ય જો 'ધનોપાર્જન' ને સ્થાપિત કરવામાં આવે તો તેથી જનસમાજ વિશેષ અનીતિમાં ઘસડાય અને એ રીતે તેનું અ-હિત થાય. ધર્મબિન્દુકાર કહે છે કે–तत्र सामान्यतो गृहस्थधर्मः कुलक्रमागत-मनिन्द्यं विभवाद्यपेक्षया न्यायतोऽनुष्ठानमिति ॥ અર્થાત્–કુલપરંપરાથી ચાલી આવેલું, 'અનિંદ્ય' અને પોતાના વૈભવની અપેક્ષાએ 'ન્યાયયુક્ત' જે અનુષ્ઠાન, તે સામાન્યતઃ ગૃહસ્થ ધર્મ કહેવાય. આમાં પણ ન્યાયયુક્ત અને અનિંદ્ય ઉદ્યોગને–અર્થાત્ નીતિપુરઃસર સદુદ્યોગને ગૃહસ્થાશ્રમનું કર્ત-વ્ય કહ્યું છે. સદુદ્યોગને પરિણામે ન્યાયોપાર્જિત ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે ખરી, પરન્તુ એ પ્રકારની ધનપ્રાપ્તિમાંએ ગૃહસ્થ તરીકેનાં સર્વ કર્તવ્યો પરિસમાપ્ત થતાં નથી. એ અવસ્થામાં મન અને શરીરની ચંચલતા તથા ઇંદ્રિયોના અસંયમનો સ્વાભાવિક સંભવ હોવાથી "ન્યાયોપાર્જિત દ્રવ્ય" માં ગૃહસ્થ ધર્મને સંબદ્ધ નહિ રાખતાં "નીતિ" જેવા વ્યાપક અર્થવાળા શબ્દમાં ગૃહસ્થધર્મનો બોધ કરવો એ વિશેષ ઉચિત છે. જેવી રીતે બાલ્યા-વસ્થાના સંસ્કાર અને શિક્ષણ તરુણાવસ્થામાં શુભ ચારિત્ર્યપાલનમાં સા-હાય્યભૂત થાય છે તેવી રીતે તરુણાવસ્થાનું શુભ ચારિત્ર્ય ત્યારપછીની બે ઉત્તર અવસ્થાઓમાં 'પરાર્થસાધના' અને 'પરમાર્થસાધના' માં સાહાય્ય-ભૂત થાય છે. સારા સંસ્કાર અને સારું શિક્ષણ પામ્યા છતાં દુશ્ચરિત્રમાં આળોટનારાઓ ઉત્તર અવસ્થાનાં કર્તવ્યોનું પાલન કરી શકતા નથી અને મરણ સુધી દુશ્ચરિત્રમાં જ વિચરો કરે છે. આ કારણથી સદુદ્યોગ અને નીતિ-પુરઃસર શુભ ચારિત્ર્ય ગાળવું તે આ લોક તેમ જ પરલોકનું શ્રેયસ્ સાધવા બરાબર છે; અને તે જ દ્વિતીય અવસ્થાનું પ્રમુખ કર્તવ્ય છે.

"परोपकारः कर्त्तव्यः । प्राणैरपि धनैरपि" એ મુખ્ય કર્ત્તવ્યને અર્થે શાસ્ત્રકારે તૃતીય મધ્યાવસ્થાને નિયત કરી છે. 'પરાર્થસાધના' એટલે પારકાનું હિત કરવું એ મુખ્ય કર્ત્તવ્યને માટે આ અવસ્થા સર્વ રીતે અનુકૂળ છે. બાલ્યાવસ્થામાં મેળવેલી શિક્ષાનો તરુણાવસ્થામાં સ્વાનુભવ મેળવ્યાથી વિચારો પરિપક્વ અને દઢ બન્યા હોય છે, અનુભવે કરીને સદસદ્વિવેકબુદ્ધિનો પણ સારી પેઠે વિકાસ થયો હોય છે, ન્યાયપુરઃસર ધનપ્રાપ્તિ પણ કરી લેવામાં આવી હોય છે અને પૃથક્ પૃથક્ પ્રકારના વ્યાપાર ઉદ્યોગનો પણ અનુભવ મળી ચૂકેલો હોય છે. આજીવિકાને અર્થે પુત્રો ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરીને ધનોપાર્જન કરવા મંડયા હોય છે. આ પ્રમાણે ગૃહવ્યવહારની કશી ચિંતા આ અવસ્થામાં રહેતી નથી; તે કારણથી પોતાના ધન, અનુભવ, જ્ઞાન તથા ડહાપણનો લાભ જ્ઞાતિબંધુઓને, ધર્મબંધુઓને અને દેશબંધુઓને આપવો તે સ્વાભાવિક રીતે જ આ અવસ્થાનું પ્રમુખ કર્ત્તવ્ય લેખાય. ધનપ્રાપ્તિ જે અવસ્થામાં કરવી જોઇએ તે અવસ્થા બહુધા 'સ્વાર્થપ્રપંચાત્મિકા' હોય છે, પરન્તુ તે અવસ્થા પૂર્ણ થતાં સ્વાર્થવૃત્તિ હૃદયમાં વધુ વાર ટકતી નથી. "મેં મારો અર્થ સાધ્યો, પરન્તુ હવે હું મારા દેશનું, ધર્મનું, સમાજનું કાંઇક હિત કરૂં" એવી પરાર્થવૃત્તિ સ્વાભાવિક રીતે જ 'સ્વાર્થપ્રપંચાત્મિકા વૃત્તિ' નું સ્થાન લે છે. આ ઉત્તમ પ્રકારનું-પ્રકૃષ્ટ ચરિત્ર આ અવસ્થામાં જ આદરવાયોગ્ય છે.

શંકા—મનુષ્ય પોતાનુ આયુષ્ય કેટલું ટકશે તે જાણતો નથી. આ ત્રીજી અવસ્થા જે સ્વાભાવિક રીતે ૫૦ થી ૭૫ વર્ષ સુધીની લેખાય તે અવસ્થા પામવા સુધી દેહ ટકશે કે નહિ તેનો ઘણા મનુષ્યોને વિશ્વાસ હોતો નથી. જો મનુષ્યો ૫૦ વર્ષની વય સુધી ગૃહસ્થાશ્રમમાં તત્પર રહ્યાં કરે અને તે અવસ્થાની પૂર્ણાહુતિ થતાં જ દેહનો વિલય થઈ જાય, તો પછી 'પરાર્થસાધન' અને 'પરમાર્થસાધન-ત્યાગ' જેવાં આત્મહિતકારક કાર્યો તો બિલકુલ રહી જ જાય, અને જો તેમ થાય તો આત્મોન્નતિ કરવાનો આ મનુષ્યભવનો પ્રમુખ હેતુ અપૂર્ણ ગયો જ લેખાય.

સમાધાન—શાસ્ત્રકારો તો પરાર્થસાધના અને પરમાર્થસાધના કર-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ... એ તો અનિવાર્ય છે. [illegible]

પોતાની ત્યાગવૃત્તિનો વિકાસ કરતો આવે છે. લોભ, લાલચ, ઇન્દ્રિયોના દુષ્ટ વિકાર એ સઘળું જીતવું, તેમનો ત્યાગ કરવો અને નીતિમાર્ગે સદ્ઉદ્યોગ ચલાવવો તેમાં પ્રાથમિક 'ત્યાગ' શીખવાનો મનુષ્યને મળે છે. તે અવસ્થાથી આગળ વધતાં મનુષ્યને પ્રાણનો અને ધનનો મોહ ત્યજવાનો બીજો અમૂલ્ય પાઠ શીખવાનો મળે છે. છેલ્લી ચતુર્થ અવસ્થામાં જગતની સર્વે વસ્તુઓપરના મમત્વનો ત્યાગ કરીને અકિંચન બની રહેવાનો પાઠ શીખવાનો આવે છે. પરાર્થસાધનામાં તો કિંચિત્ મમત્વ પણ રહેલું છે, 'આ મારો દેશ, આ મારા દેશબંધુઓ, આ મારા ધર્મબંધુઓ' એવી ભાવના-કે જે નિઃસંશય પ્રશસ્ત ભાવના છે અને સુસેવ્ય છે-હૃદયમાં વ્યાપી રહી હોય છે, પરન્તુ આ છેલ્લી અવસ્થામાં તો એ ભાવનાનો પણ ત્યાગ-સર્વથા ત્યાગ કરવાનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. કેવળ નિરીહભાવે આત્મસ્વરૂપમાં લીન રહેવું. સર્વ વૃત્તિઓને અરિહંત પરમાત્મામાં યુક્ત કરવી એ જ 'ત્યાગ' શબ્દને સાર્થક કરનારૂં કર્તવ્ય છે. સ્થૂળ વસ્તુઓનો બાહ્યતઃ ત્યાગ કરવો એટલું જ નહિ પણ તેનો આંતર્ ત્યાગ પણ કરવો અને चिदानन्दस्वरूप માં આત્માની સ્થિતિઃ કરવી એ જ વાસ્તવિક ત્યાગ છે અને "मलजलच्छेदः सम्पूर्ण" છે. જ્યાંસુધી ત્યાગી અવસ્થામાં આત્માને 'જીવન્મુક્તિ' નો ભાસ ન થાય ત્યાંસુધી 'ત્યાગ' એ ખરો ત્યાગ નથી. આત્માને મોક્ષે પહોંચાડનાર અવસ્થા એ છેલ્લી ત્યાગની અવસ્થા જ છે અને મનુષ્યની સફળતાનું પરિણામ બહુ અંશે ત્યાગાશ્રમની સફળતા ઉપર જ આધાર રાખનારૂં લેખાય છે. સારૂં શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવું, સરળ રીતે સંસાર ચલાવવો અને સારી રીતે પરાર્થ કરવો એ ત્રણે મનુષ્યત્વની સફળતામાં જેટલે અંશે સાધનભૂત છે તેથી ઘણે વધુ અંશે ત્યાગાશ્રમની સફળતા મનુષ્યત્વની સફળતામાં સાધનભૂત છે.

શંકા—જો ત્યાગાશ્રમની સફળતામાં જ મનુષ્યત્વની સફળતાના ઘણા અંશો રહેલા છે અને બીજી ત્રણ અવસ્થામાં મનુષ્યત્વની સફળતાના અતિન્યૂન અંશો રહેલા છે, તો પછી પ્રથમ ત્રણ અવસ્થા ગમે તેવી રીતે ગુજારવામાં આવે તેની ચિન્તા શામાટે કરવી જોઇએ ? માત્ર એક છેલ્લી ત્યાગાવસ્થા સંપૂર્ણતઃ શુદ્ધ રીતે ગુજારી હોય તો મનુષ્યત્વ સફળ ન થાય અને મોક્ષના અધિકારી ન થવાય ?

[illegible]—[illegible] કે [illegible] અને [illegible] અવસ્થાનું [illegible] હોય, તે [illegible] અને [illegible] 'આદ' [illegible] એ [illegible] [illegible] હોય, તે મનુષ્ય ચતુર્થ અવસ્થાનો [illegible] [illegible] લિખ્યા છે; અને [illegible] મનુષ્ય ચતુર્થ અવસ્થાને [illegible] પરન્તુ [illegible] પૂર્વ સંસ્કારવાળો [illegible] [illegible] થાય તો તે અટક નથી તેમ જ [illegible] ચતુર્થ અવસ્થાનો [illegible] નથી, પરન્તુ ચતુર્થ અવસ્થાના [illegible] કે જે અવસ્થાઓ વ્યતીત કરી હોય તે [illegible] તો જ તેવી ચતુર્થ અવસ્થા [illegible] કે [illegible] [illegible] નથી. આ કારણથી જ "[illegible]" અને "[illegible]" એ બન્નેનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવ્યો છે. '[illegible]' એ શબ્દોમાં [illegible] સૂચન કરે છે કે [illegible] ([illegible]) [illegible] થાય છે. માટે પૂર્વ [illegible] રીતે વ્યતીત કર્યા પછી [illegible] ને પ્રાપ્ત લિખ્યા છે.

પૂર્વ અવસ્થા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી. આ કારણથી [illegible] [illegible]

સમર્થ વીરલ મહાત્મા પુરૂષને જ થાય છે.' જગતમાં વિવિધ પ્રકારનાં વિચિત્ર વસ્ત્રો પરિધાન કરીને 'ભિક્ષાન્દેહિ' કરી નીકળતા ત્યાગીઓ તો આપણે ઢગલાબંધ જોઈએ છીએ પરન્તુ તેઓ સઘળા 'ત્યાગ' ના વાસ્તવિક ધર્મોને પાળનારા હોતા નથી. શાસ્ત્રકાર કહે છે કેઃ—

चीराजिणं नगिणिणं जडी संघाडी मुंडिणं ।
एयाणि वि न तायंति दुस्सीलं परियागयं ॥
पिंडोल एव दुस्सीले नरगाओ न मुचइ ।
भिक्खाएवा गिहथ्थेवा सुव्वए कम्मई दिव्वं ॥ उ. स. ॥

અ. ૬, ગા. ૨૧-૨૨.

અર્થાત્—ચીર, વલ્કલ કે અજાચર્મ ધારણ કરવાથી, માથું મુંડાવવાથી અને એવા એવા બાહ્યાચાર ગ્રહણ કરવાથી કાંઈ દુરાચારી-કુમાર્ગી સાધુ પોતાને દુર્ગતિથી બચાવી શકતા નથી. દુઃશીલ ભિક્ષા માંગીને આજીવિકા કરે, પણ અનાચાર સેવે અને પાપકર્મ વર્જે નહિ, તો તે નરકથી છૂટે નહિ; પરન્તુ પવિત્ર વર્તન રાખનાર સાધુ હોય કે સંસારી હોય તોપણ તે સ્વર્ગે જાય છે. આ પ્રમાણે ત્યાગધર્મની સરળતા કરી શકનારાઓ વીરલ જ હોય છે અને બાહ્યતઃ ત્યાગી દેખાનારાઓ કરતાં તો અંતરથી નિર્મળ અને પ્રામાણિક સંસારીઓ ઉચ્ચતર કહેવાય છે. ખરેખર, એ પ્રકારનો ત્યાગધર્મ કષ્ટસાધ્ય છે, પરન્તુ તે અસાધ્ય તો નથી જ. સુસાધ્ય ત્યાગ કબીરના શબ્દોમાં આ પ્રકારનો છેઃ-

" જોગી હોકે જટા બઢાવે
" હાલ મસ્તમેં રહેતા હૈ ! "

પરન્તુ એ આત્મવંચક ત્યાગને માટે એ જ મહાત્માએ પુનઃ કહ્યું છે કે,
" યોં ત્યોં સાહબ મિલતા હૈ ? " (૬-૭-૮).

[એ પ્રમાણે ચાર અવસ્થાઓનાં પૃથક્ પૃથક્ કર્તવ્યોનું કથન કર્યું. એ કર્તવ્યોનું પાલન કરવું તે હવે મનુષ્યોની ફરજ છે; પરન્તુ એ ફરજ બજાવવાને તેઓમાં ચોક્કસ પ્રકારના આંતર્ ગુણોનો નિવાસ હોવો જોઇએ. એક અધિકારી મનુષ્ય પોતાના કર્તવ્યનું પાલન જેટલે અંશે કરી શકે છે તેટલે અંશે અનધિકારી મનુષ્ય

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible] शुद्धं [illegible]
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

નિદર્શન કરવામાં આવ્યું નથી. 'બાલ' શબ્દ વયસૂચક નથી પરન્તુ 'ગુણ-વાચક વિશેષણ' તુલ્ય છે. જે વિદ્યાર્થીઓ ઉપર્યુક્ત ગુણવાળા હોય તેઓ હમેશાં હૃદયના 'બાળક' જ હોય છે અને જ્યાંસુધી હૃદય બાળકના જેવું વિશુદ્ધ અને ગ્રાહક સ્વભાવવાળું રહે છે ત્યાંસુધી જ તે શિક્ષણ મેળવવાને યોગ્ય રહે છે. સંસારની ચિન્તાઓનો તેમાં પ્રવેશ થયા પછી અને શરીર તથા મનને તેજસ્વિતામાં ટકાવી રાખનાર અખંડ બ્રહ્મચર્યનો નાશ થયા પછી હૃદય 'બાળક' રહી શકતું નથી અને તેથી તે શિક્ષણ ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા તથા અધિકારને ધારણ કરતું લેખાતું નથી. ઉક્ત ગુણોપેત બાળક હૃદયના વિદ્યાર્થીઓ–પછી તે ગમે તેટલી મોટી વયના હોય તોપણ–શિક્ષાપ્રાપ્તિના અધિકારી છે; પરન્તુ ગમે તેટલી 'બાળ વયના' છતાં 'બાળહૃદય વિનાના' અર્થાત્ ઉપર્યુક્ત ગુણો વિનાના અને બ્રહ્મચર્યને ખંડિત કરી ચૂકેલા વિદ્યાર્થીઓ 'શિક્ષાપ્રાપ્તિ' ના અધિકારવાળા લેખાતા નથી. શું આપણે નથી જોતા કે બાળલગ્નથી પોતાના બ્રહ્મચર્યનો, શારીરિક તથા માનસિક તેજસ્વિતાનો, હૃદયની શુદ્ધતા તથા સરલતાનો, નિશ્ચિંતતાનો અને મનની પ્રસન્નતાનો નાશ કરી ચૂકેલા અલ્પવયસ્ક તરુણો પણ કેળવણી લેતા અટકી પડે છે? તેઓનો વિદ્યાભ્યાસ તો ખુલ્લી રીતે અટકી જ પડે છે, પરન્તુ તેઓનો સૂક્ષ્મ માનસિક વિકાસ (કે જે પણ 'શિક્ષા'નો એક વિભાગ છે) પણ એથી અટકી પડે છે. તેથી ઉલટું વયના પ્રમાણપુરઃસરની પ્રથમ અવસ્થાને ઉપુથી ગયેલા પરન્તુ હૃદયના 'બાળક' ટકી રહેલા ઘણા યુવકોનો અભ્યાસવિષયક તેમ જ માનસિક વિકાસ પ્રગતિમાન થતો જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ અવસ્થાનાં કર્તવ્યોને માટે વયની મર્યાદા ગૌણ છે અને ઉચિત ગુણવત્તા પ્રધાન છે. વિદ્યાર્થી અવસ્થાને શાસ્ત્રોક્ત રીતિથી ગાળવા માટે એક વિદ્યાર્થીમાં કેવા કેવા ગુણો જોઇએ તેનું વર્ણન તો અત્ર અતિસંક્ષેપમાં કર્યું છે, પરન્તુ અન્ય ગ્રંથોમાં તેનો ઘણો વિસ્તાર છે. વિદ્યાર્થીના પ્રત્યેક ગુણ ઉપર વિવેચન કરવામાં આવે તો તેનો એક મોટો ગ્રંથ થાય. છતાં વિનય, ઉદ્યોગ અને બ્રહ્મચર્ય એ ત્રણ ગુણો એક વિદ્યાર્થીના પરમાવશ્યક ગુણો લેખાય છે. (૭).

द्वितीयकर्तव्याधिकारिणः ॥ १० ॥

येषामुन्नतिकामना प्रतिदिनं प्रीतिः परार्थे परा-
द्रव्योपार्जनलालसापि न कदा नीतिं समुल्लङ्घते ।
वृत्तिर्धर्मपराङ्मुखा न भवति क्लेशास्य लेशोपि नो
ते बोध्या अधिकारिणः सुगृहिणः कृत्ये द्वितीये शुभे ।

ગૃહસ્થ ધર્મના અધિકારીઓ.

ભાવાર્થ—જેઓને ઐહિક ઉન્નતિની વિશેષ કામના છે, તેની સ
પરોપકાર કરવાની લાગણી મનમાં રહ્યાં કરે, દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવા
લાલસા વિદ્યમાન હોય તથાપિ તે લાલસા નીતિની હદને ઉલ્લંઘનારી ન હો
જેની વૃત્તિ ધર્મથી પરાઙ્મુખ ન હોય કિન્તુ ધર્મ તરફના વલણવાળી હો
જેઓ કુટુંબ વિગેરેમાં સુપેઠને સાધનારા અને ક્લેશને દબાવનારા હો
તેવા સદ્‌ગૃહસ્થો બીજા કર્તવ્યના અધિકારી મનાય છે. (૧૦).

વિવેચન—દ્વિતીય અવસ્થાનાં કર્તવ્યોનું પાલન કરવા માટેનો
વિકાર એક ગૃહસ્થાશ્રમીમાં ત્યારે જ આવેલો લેખાય કે જ્યારે તે
પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં નીતિ અને ધર્મને અનુસરતી વૃત્તિ જાગૃત રહ્યાં કરે. ધ
પાર્જન કરવાની અને ઉપભોગપરાયણ રહેવાની આ અવસ્થામાં જરૂર
છે, પરન્તુ તે કરતાં નીતિને અને ધર્મને વિસરી જવાં ન જોઇએ.
'શ્રુતિયોગ' માં પ્રવૃત્તિને દ્વિતીય અવસ્થાનું એક કર્તવ્ય કહેલું છે તે 'શ
યોગ' આ પ્રમાણે નીતિ અને ધર્મપુરઃસરનો હોવો જોઇએ. ગૃહસ્થાશ્રમ
વિવિધ પ્રકારના સ્વભાવવાળાં કૌટુંબિકોમાં ભેળાવાની માણસને જરૂર
છે અને વિજાતીય ગુણોવાળા સ્વભાવોનું મિશ્રણ થતાં ક્લેશરૂપી ચ
ઝરવા લાગે છે; પરન્તુ જો પુરુષો ક્લેશપ્રિય ન હોય તો કુટુંબમાં ગમે તે
વિલક્ષણ સ્વભાવો એકત્ર થયા હોય તથાપિ ક્લેશ થતો નથી. આ ક
જૂથી કૌટુંબિક રાજ્યમાં શાન્તિ જાળવવાને પુરુષે શાંતિપ્રિય બનવું

[illegible] (૧૦).

[illegible] ॥ ૧૧ ॥

[illegible] नो [illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

અવસ્થાઓમાં આવશ્યક નથી એમ આ ઉપરથી સમજવાનું નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તૃતીય અવસ્થાની પ્રગતિને અર્થે એ ગુણો મનુષ્યમાં હોવાની વિશેષ આવશ્યકતા છે. હવે આપણે એ આવશ્યકતાની ઉપપત્તિમાં ઉતરીશું. તરુણાવસ્થામાં ગૃહસ્થાશ્રમરૂપી રાજ્ય-કૌટુંબિક સ્વરાજ્ય ચલાવીને તેમાં વિજયી નીવડેલા સંસારી યોદ્ધાને શિરે આ અવસ્થામાં જ્ઞાતિબંધુસમાજ, ધર્મબંધુસમાજ કે દેશબંધુઓના સમાજનું હિત કરવાની મોટી ફરજ આવી પડે છે. આજસુધી કૌટુંબિક સ્વરાજ્ય ચલાવનારે હવેથી જ્ઞાતિ, ધર્મ કે દેશનું સામાજિક સ્વરાજ્ય ચલાવવાનું હોય છે. કૌટુંબિક કોયડાઓ (Problems) ઉકેલવામાં આજસુધી તેને જે જે ગુણોની આવશ્યકતા લાગતી હતી, તે તે ગુણોની વિશેષ વિકસિત સ્વરૂપમાં હવે તેને આવશ્યકતા પડતી હોય તેમ લાગે છે. ધર્મરતિ, શાન્તિપ્રિયતા ઇત્યાદિ ગુણોનાં આગળ વધેલાં રૂપો જે ધર્મતત્પરતા, ધીર પ્રકૃતિ, ન્યાયપ્રિયતા ઇત્યાદિ ગુણો છે તેની આવશ્યકતા જણાય છે. જ્ઞાતિનું ધર્મનું કે દેશનું હિત-પરહિત કાંઇ એક માણસ પોતાના ધનનો ઉપયોગ કરીને જ સાધી શકતો નથી. ધન ઉપરાંત પોતાના પરિપક્વ વિચારો, ડહાપણ, અનુભવ ઇત્યાદિનો ઉપયોગ તે કાર્ય કરવામાં કરવાથી ધન કરતાં પણ વિશેષ પરાર્થ સાધી શકાય છે. કૌટુમ્બિક કોયડાઓ કરતાં જ્ઞાતિ, ધર્મ, સમાજ કે દેશને લગતા કોયડાઓ ઉકેલવાનું કાર્ય વિશેષ કઠિન હોય છે. તરુણાવસ્થામાં એક ભૂલ થવાને પરિણામે આખા કુટુંબને સહન કરવું પડે તેને બદલે આ મધ્યાવસ્થામાં થયેલી ભૂલથી આખી જ્ઞાતિ, ધર્મ, સમાજ કે દેશ સમસ્તને સંકટ સહન કરવું પડે અને તેથી પરાર્થને લગતાં કાર્યો કરવામાં પણ અત્યંત દીર્ઘ વિચારો કરવાની જરૂર છે. ધૈર્યપૂર્વક વિચારો કરીને કોઈ પણ કાર્યો શરૂ કરવાં અને તે શરૂ કર્યા પછી ગમે તે ભોગે તે પૂરાં કરવાં એ મોટો ગુણ સાધી પડેલો જરૂરનો છે. ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે કે:—

अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा ।
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥

અર્થાત્—આજે મરણ થાય કિંવા યુગાન્તરે થાય, તોપણ ધીર પુરુષો ન્યાયના માર્ગમાંથી ચલિત થતા નથી. આવા ધીર પુરુષો કે જેઓ ધનની

કે સ્થૂળ વૈભવસંપત્તિની તો શું પણ પોતાના દેહની પણ
વાને તત્પર હોય તેઓ જ પરાર્થ સાધી શકે. ઘણી વાર જ
સમાજ કે દેશના હિતને માટે મોટા આગેવાનો, ધર્મગુરૂઓ
રીઓની સામે લડત ચલાવવાની હોય છે, ત્યારે જો ભર્તૃ
અવિચલ ધીર પુરૂષો ન હોય તો લોકો પાછા હઠી જાય છે
ધનારૂપી કર્ત્તવ્યમાં સફળતા મળતી નથી. ઘણી વાર લો
ધૃતિનો ખોટો અર્થ કરે છે. કોઈ આપણા સામે હુમલો ક
તેના તે હુમલામાંથી આપણી જાતનો બચાવ કરવાને સમ
તેના હુમલાને અડગ રહીને સહન કરી લઇએ તો
ધૃતિ બતાવી કહેવાય એમ એ ખોટો અર્થ કરનારાઓ
મોન્તેનના કહેવા પ્રમાણે એ ધૃતિ કહેવાય નહિ. તે કહે છે
થતી હાનિઓમાંથી આપણું પોતાનું રક્ષણ કરવાના તમામ
યુક્ત ઉપાયો યોજવાની આપણને છૂટ છે" અને એવા
કાર્યને તે ધૃતિ લેખે છે. ધૃતિનું આ લક્ષણ યથાર્થ છે,
સત્ય માર્ગે વિચરવામાં પાછા હઠવું નહિ, પરહિત કરવ
લાભની તૃષ્ણા જરા પણ રાખવી નહિ, લાલચથી ન લલચ
નોવૃત્તિપૂર્વક પોતે દીર્ઘ વિચાર કરીને નક્કી કરેલે માર્ગે વિચ
રની ધૃતિની મનુષ્યને પોતાની તૃતીય અવસ્થામાં વિશેષ જ
તીય અવસ્થામાં મનુષ્યની વૃત્તિ ધર્મથી પરાઙ્મુખ ન હોવ
જણાવ્યા પછી આ અવસ્થામાં ગ્રંથકાર "ધર્મતઃ" શબ્
છે એ ભૂલી જવું જોઇએ નહિ. વૃત્તિને ધર્મની સંમુખ રા
ધીમે 'ધર્મતત્પર' બનાવવી એટલો હેતુ એ શબ્દમાં સમ
ગુણોના વિકાસમાં પ્રગતિમાન થતાંની સાથે ધર્મમાં પણ ક
આગળ વધતાં રહેવું તેનું એ સ્પષ્ટ સૂચન છે. (૧૧).

चतुर्थकर्तव्याधिकारिणः । १२ ॥

लौना वैभववासना विषयतो येषां विर

चितं निर्मलमात्मसाधनविधौ लेशोपि लोभस्य नो।
ते भव्या अधिकारिणो व्रतपराः कृत्ये चतुर्थे पदे ॥

ત્યાગ અથવા યોગના અધિકારીઓ

ભાવાર્થ—[illegible] (૨૨)

વિવેચન—[illegible] અધિકાર ધરાવે છે એમ કહેવાય (૨૨).

तृतीय परिच्छेद.

કર્ત્તવ્યના કાળની ઘટના.

[આ પ્રમાણે આયુષ્યની ચાર અવસ્થાઓ, તે અવસ્થાઓનાં કર્તવ્યો અને તે કર્તવ્યોની પરિપૂર્ણતાને અર્થે અધિકારી મનુષ્યો કેવા ગુણવાળા હોવા જોઈએ તેનું વિસ્તૃત વિવેચન કરવામાં આવ્યું. પરન્તુ તેમાં કેટલીક શંકાઓને અવકાશ રહેલો હોય તે શંકાઓનું નિરસન કરવાનું હવે શરૂ કરવામાં આવે છે.]

कर्त्तव्यकालविभागः । ११ ॥

सामान्येन हि यावदायुरधुना सम्भाव्यते मानवे ।
यांशस्तस्य चतुर्थ एव समयः प्रत्येकमेषां क्रमात् ॥
कालो यस्य यदा स्वतः समुदितः कृत्यं तदा तद्ध्रुव-
माराध्यं विधिना तथा किल भवेच्छक्तेर्विकाशो यथा॥

એકેક કર્ત્તવ્યનો કેટલો કેટલો સમય ?

ભાવાર્થ—જે દેશના મનુષ્યોના કર્તવ્યની હદ જોવાની હોય તે દેશના મનુષ્યોનું સામાન્ય રીતે વધારેમાં વધારે આયુષ્ય જેટલાં વર્ષનું હોય, તેના ચાર ભાગ કરતાં ચોથા ભાગનો જે સમય આવે તેટલો સમય એકેક કર્તવ્યનો જાણવો. તે વિભાગ પ્રમાણે જે કર્તવ્યનો જ્યારે ઉદય થાય, તે અવસ્થામાં તે કર્તવ્ય આગળ બતાવવામાં આવે તે વિધિ પ્રમાણે એવી રીતે બજાવવું જોઈએ કે જેથી દિવસે દિવસે આત્મિક શક્તિનો વિકાસ થતો આવે અને ઉત્તરોત્તર કર્તવ્ય બજાવવાનું બળ પ્રાપ્ત થતું આવે. (૧૩).

વિવેચન—એક સો વર્ષનું મનુષ્યનું આયુષ્ય કલ્પીને તેના ૨૫-૨૫ વર્ષના એકસરખા ચાર વિભાગો કરીને તે પ્રત્યેક અવસ્થાનાં કર્તવ્યો તથા તે કર્તવ્યો બજાવવાને પાત્ર મનુષ્યોના ગુણોનું કથન અત્ર સમાપ્ત થયું.

શંકા—પરંતુ આધુનિક સમયમાં મનુષ્યો સો વર્ષનું આયુષ્ય ભાગ્યે જ ભોગવી શકે છે. યુરોપિયન ૫૦ વર્ષની વયે વૃદ્ધ થાય છે અને ૮૦ વર્ષ સુધી તો ભાગ્યે જ કોઈ, પહોંચી શકે છે. આપણા આર્યાવર્તમાં ૮૦ વર્ષ કરતાં વધારે વયનાં મનુષ્યો ૧૦૦ માં ૧ પણ હશે કે નહિ તે માટે શંકા રહે છે. તો પછી ૨૫ વર્ષના એકસરખા વિભાગો કરવામાં આવ્યા અને તેના ક્રમાનુક્રમ ભોગવવામાં આવ્યો તે શું ઉચિત છે?

સમાધાન—દુનિયાના જુદા જુદા વિભાગોની હીનાધિક ઋતુની અસર મનુષ્યોના શારીરિક બંધારણ ઉપર થતી હોય એમ જણાય છે. જે દેશમાં ઉષ્ણતા વધારે હોય છે તે દેશના લોકોને યુવાવસ્થા નાની વયમાં થાય છે અને જે દેશમાં ઠંડ વધારે હોય છે તે દેશમાં બાલ્યાવસ્થા ઘણાં વર્ષ સુધી રહે છે એવું આપણે સામાન્ય વ્યવહારમાં જોઈએ છીએ. નૉર્વેના લોકોનું આયુષ્ય આખી દુનિયામાં સૌથી વધારે લાંબું લેખાય છે, તેનું કારણ પણ એ જ છે કે તે દેશ ઉત્તર ધ્રુવની નજીકમાં હોઈ ત્યાંની ઋતુ અતિશીત હોય છે. ત્યાં ૧૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય તો સેંકડે ૨૫ માણસો ભોગવી શકે અને ૧૦૦ ઉપર પણ ઘણાં માણસો જીવે છે. સામાન્ય ગણત્રીથી નૉર્વેના લોકોનું લાંબું આયુષ્ય ૧૨૦ વર્ષનું ગણાય અને આપણા આર્યાવર્તમાં ૮૦ વર્ષનું ગણાય. દેશ દેશની ઋતુઓને અનુસરતી આ ઘટના છોડીને ૧૦૦ વર્ષનું ચોક્કસ પ્રમાણ બાંધી લેવું એ ઉચિત નથી. શાસ્ત્રનિયમ પ્રમાણે સો વર્ષનું આયુષ્ય માનવું અનુચિત નથી. 'શુક્રનીતિ'માં કહ્યું છે કે-शतमायुर्मनुष्याणां गजानां वार्धं स्मृतम् અર્થાત્ માણસનું અને હાથીનું આયુષ્ય ૧૦૦ વર્ષનું લેખાય છે; પરન્તુ વ્યવહારમાંના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણોથી કર્તવ્યની વહેંચણીમાં આપણે તે શાસ્ત્રનિયમને ગ્રહણ કરીશું નહિ. જે દેશમાં વધારેમાં જેટલું આયુષ્ય સામાન્ય રીતે લેખાતું હોય તે આયુષ્યનાં વર્ષના એક સરખા ચાર વિભાગો કરીને પ્રત્યેક વિભાગને એક એક અવસ્થા લેખવી અને પછી ક્રમાનુસાર કર્તવ્યો બજાવવાં એ વિશેષ ઉચિત અને વ્યવહારુ માર્ગ છે. એ ક્રમાનુસાર વર્તતાં શનૈઃ શનૈઃ આત્માની પૃથક્ પૃથક્ શક્તિઓનો

વિકાસ થતો રહે છે, એટલે નીરોગી નિરોગી જેટલી શક્તિ ૯૦ મે વર્ષે પ્રાપ્ત કરી શકે છે તેટલી શક્તિ આર્યાવર્તનિવાસી ૬૦ મે વર્ષે પ્રાપ્ત કરી શકે છે કારણકે જીવનની જે અવસ્થા (તૃતીય) ૯૦ મે વર્ષે સમાપ્ત થાય છે તેજ અવસ્થા ભારતના ૬૦ મે વર્ષે સમાપ્ત થાય છે. (૧૩)

[કર્તવ્યના ક્રમના સંબંધમાં પણ તેવીજ રીતે રૂપસિંહ કરીને ગ્રંથકાર તે ક્રમની ઉચિતતાનું નિમ્ન શ્લોકોમાં સ્વયમેવ પ્રતિપાદન કરે છે:]

कर्तव्यक्रमवत्ता । १३ । १४ ॥

यद्यत्स्वल्पपरिश्रमेण तरसा कृत्यं सुसाध्यं भवे-
त्तत्तत्स्वल्पफलं तथापि पुरतः प्राग्भुमायुज्यते ॥
यस्मात्संभवति क्रमेण मनुजे शक्त्युन्नतिः प्रायशो ।
भारं वोढुमलं शिशुः किमु भवेच्छक्तिंविना दैहिकीम् ॥

अभ्यासेन विकाशिते निजबले बालः स एवान्यदा ।
भारं पञ्चशरं पूर्णैः स्वयमहो हस्तेन वोढुं क्षमः ॥
एवं यस्य यथा यथा प्रकटिता शक्तिर्भवेदात्मनः ।
शक्यन्तेन तथा तथोन्नततरं कर्तव्यमार्गेविनुम् ॥

युग्मम् ॥

કર્તવ્યનો અનુક્રમ કેમ ગણું ઉચિત છે ?

ભાવાર્થ—જે કર્તવ્ય [illegible]

સાધ્ય થોડા ફળવાળા કર્તવ્યથી શરૂઆત એટલા માટે વાજબી ગણાય છે કે મનુષ્યમાં શક્તિની ખીલવણી ધણું કરીને ક્રમે ક્રમે થાય છે. નાનું બાળક કે જેને હજુ શારીરિક શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ નથી તે મણ બે મણનો બોજો ઉપાડવા સમર્થ થઈ શકતું નથી. પણ જેમ જેમ તે બાળક મોટું થાય છે, અને કામ કરવાના અભ્યાસથી તેનું શરીરબળ ખીલતું જાય છે, ત્યારે તેજ બાળક પાંચ છ માણસો ઉપાડી શકે તેટલો બોજો પોતાના જાતે એક હાથે ઉપાડવા સમર્થ થાય છે. તેવીજ રીતે કાળ અને અભ્યાસના બળથી જેમ જેમ માનસિક શક્તિની ખીલવણી થતી આવે અને આંતરિક શુદ્ધિથી આત્મિક વીર્ય વૃદ્ધિંગત થતું આવે, તેમ તેમ તે માણસ અધિક કષ્ટસાધ્ય ઉત્તરોત્તર કર્તવ્ય બજાવવાને શક્તિમાન્ થઈ શકે છે; એટલે અધિક ફળ આપનાર કર્તવ્ય, શક્તિના વિકાસની અપેક્ષા રાખતું હોવાથી શક્તિવિકાસને અનુસરી જે કર્તવ્યક્રમ બતાવ્યો છે તે સામાન્ય રીતે વાજબી જ છે. (૧૪-૧૫).

વિવેચન—એડીસન કહે છે કે આ જીંદગી દુઃખથી ભરપૂર નથી પરન્તુ તેમાંથી ઘણું શીખવાનું અને સુખ મળે છે; એટલે કે માનવ-જીવન એક પ્રકારની શાળા છે કે જે શાળામાં મનુષ્યરૂપી વિદ્યાર્થિઓ રોજ રોજ કાંઈક નવું નવું શીખે છે—સુખદુઃખના અનુભવ મેળવે છે. આ શાળા પણ વિદ્યાર્થિઓની શાળાના ધોરણપુરઃસર ચાલતી સંસ્થા છે અને તેનાં ધોરણો કુદરતે સ્થાપેલાં હોય છે. પ્રત્યેક વસ્તુનો સ્વભાવ કુદરતે એવો સ્થાપિત કર્યો છે કે જેથી તે ક્રમે ક્રમે આગળ પ્રગતિમાન્ થતી રહે છે. પ્રગતિના સ્વાભાવિક ક્રમનું ઉલ્લંઘન કરવાથી પ્રાયઃ પ્રગતિનો અવરોધ થઈ જાય છે અને તેથી કુદરતને અનુસરીને વર્તવાનું શિક્ષણ પામેલાં મનુષ્યોએ પોતાની સર્વ પ્રકારની પ્રગતિને અર્થે ક્રમશઃ આગળ વધવાના જ નિયમો સ્થાપિત કર્યા છે. આ કારમી જીંદગીની શાળામાં અભ્યાસ કરતાં મનુષ્યોને માટે પણ વિદ્વાનોએ ક્રમાનુસારી પ્રગતિનો માર્ગ નિયત કરેલો છે. એકાએક ત્વરાપૂર્વક પ્રગતિને ઇચ્છનારાઓ પ્રાયઃ નિષ્ફળ જાય છે. સુનાકિતકાર કહે છે કેઃ—

शनैर्विद्यां शनैरर्थानारोहेत्पर्वतं शनैः ।
शनैरध्वसु वर्तेत योजनान्न परं व्रजेत् ॥

અર્થાત્—થોડે થોડે શીખવાથી વિદ્યા આવડે છે, ધીરે ધીરે
મેળવાય છે અને ધીમે ધીમે પર્વત ઉપર ચડાય છે, તેવી રીતે મ
ડગલે ડગલે ચાલવું પણ યોજનના યોજન ચાલવું નહિ. આ એ
ચન પણ ક્રમે ક્રમે-ધીમે ધીમે આગળ વધવાનું સૂચન કરે છે. એ જ ક
મનુષ્યની શારીરિક અને માનસિક શક્તિનો વિકાસ પણ વયના ક્રમે
આગળ વધતો રહે છે અને તેમ તેમ તે વધારે ને વધારે ડહાપણ
મોટાં અને હિતકારક કાર્યો કરવાની આંતર્બાહ્ય શક્તિને માણસ સ
કરતો જાય છે. અપરિપક્વ વયવાળા કે કાચી બુદ્ધિવાળા એક બાળકને
મોટો વ્યાપાર કરવાનું સોંપવામાં આવે છે તો તેનું પ
સારૂં આવતું નથી. એમ થવાનું કારણ એ હોય છે કે તે
ની વય કિંવા બુદ્ધિ અપરિપક્વ દશામાં હોઇને તે તેનું ગંભીર
કરી શકતો નથી. આ પ્રમાણે મોટો નફો મેળવવાના લોભથી આપ
નાના બાળક પાસે મોટો વ્યાપાર ખેડાવીએ તો તેનું પરિણામ
આવે છે, પરન્તુ જો તેની વય અને બુદ્ધિના પ્રમાણમાં તેને નાનું
સોંપ્યું હોય છે તો તે એ યથાર્થ રીતે બજાવી લાવે છે;
પ્રમાણે થોડા પરિશ્રમના થોડા ફળથી અસંતુષ્ટ થવું નહિ અને
યોગ્યતા વિના મોટાં કાર્યોમાં માથું મારવું જોઇએ નહિ. શ
ભલે નાની હોય પણ તે નાની શરૂઆતમાં જ મોટાં અને સુંદર પરિ
રહેલાં છે. વડના એક નાના બીજની અંદર મોટું વૃક્ષ રહેલું છે એમ
નીને તે નાની શરૂઆતથી પણ તુષ્ટ રહેવું. આત્મશક્તિનો ઉદય પણ
ક્રમે થવો જ ઉચિત છે એવો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કરીને જ ગ્રંથકારે
અવસ્થાઓનાં પૃથક્ પૃથક્ કર્તવ્યો નિર્ણીત કરી બતાવ્યાં છે. આ કર્ત
સૂચન આગળના શ્લોકોમાં થઈ ગયું છે અને તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણ
કે તેની ગોઠવણીમાં જે રીતિ ગ્રહણ કરવામાં આવી છે તે ક્રમાનુસ
અને ઉચ્ચતમ ધ્યેય બિંદુની સંમુખ વિશેષ ને વિશેષ આગળ વધના

"એક બાળક શાળામાં દાખલ થવાવાળા પુત્રના જેવો પ
ન બની શકે?" એવી દલીલ પણ અસંભવનીય હોવા
પણામાં વિહરવાનું તજી દઇને વિદ્વાન્ પુરુષોએ પૂર્વે જે
નિયમ સ્થાપિત કર્યો છે તે જ નિયમને આ કર્મવ્યવસ્

શંકા—સંસારમાં આપણે જોઇએ છીએ કે કો
વયના છોકરાઓ આચારવિચાર બુદ્ધિમાં બહુ આગ
અથવા તો બાળપણમાં વિદ્વાન ગૃહસ્થાશ્રમીઓ બાલ્યા
ભોગના હોય છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ રીતે ક્રમપદ્ધતિનું
તો તે શું અનિયમકારક કહેવાય?

સમાધાન—ના [વળી આ વાતનો શ્લોક અને તે
इतिमध्ये कर्मान्तरं न कल्पम् । १६ ॥

प्राक्संस्कारबलेन यस्य जनिता सत्त्यागवृ
स्वार्थत्यागसहिष्णुतादिकमनःशक्तिः पुरैवो
स त्यागादिकमुत्तरोत्तरतरं कर्त्तव्यमासेवतां
योग्यत्वात्क्रमलङ्घनेऽपि न मनाग् बाधात्र काप

જ્યાં આત્મિક શક્તિવિકાસ હોય ત્યાં ક્રમની જરૂ

ભાવાર્થ—જેને પૂર્વ જન્મના શુભાનુષ્ઠાનથી શુભ કર્મને
મળ્યો છે, અને તેથી બાલ્યાવસ્થામાં જ શુભ સંસ્કારના બળથી
વિચારો થવા માંડે; વિષયભોગ તરફ અરુચિ અને ત્યાગ તર
રુચિ જાગ્રત થાય; સ્વાર્થી ઇચ્છાઓનો નિરોધ અને સ્વાર્થત્યાગ શ
તર પ્રતીત થાય; સહિષ્ણુતા, ધૈર્ય, ક્ષમા આદિ માનસિક સદ્ગુણ
મનોબળ, હૃદયબળ, આત્મિક બળ, બાલ્યાવસ્થા, તરુણાવસ્થા યા
અવસ્થામાં પ્રકટ થયેલાં જણાય તો તે માણસ ભલે તે

રૂપ અન્તિમ કર્તવ્ય યા અન્ય ઉન્નતિગામી કર્તવ્ય યોગ્યતાનુસારે બજાવી શકે છે, તેમ કરવામાં ઉપર કહેલા ક્રમનું ઉલ્લંઘન થતું હોય તોપણ કંઈ બાધ નથી. સબબ કે ઉપરનો ક્રમ પ્રાયિક છે અને તે પણ યોગ્યતા ઉપર જ આધાર રાખનારો છે. (૧૬)

વિવેચન—गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिंगं न च वयः અર્થાત્ ગુણી જનોમાં ગુણ જ પૂજનીય લેખાય છે, તેમની જાતિ કે વય એમાં પૂજનીયતાનો ગુણ નથી. તેવી જ રીતે કર્તવ્યની ઘટના મનુષ્યના ગુણ તથા શક્તિની ન્યૂનાધિકતાના પ્રમાણમાં નિશ્ચિત કરી છે. સ્વાભાવિક નિયમ પ્રમાણે ગુણ કિંવા શક્તિનો સદ્ભાવ વયને અનુસરતો હોય છે અને વ્યવહારમાં બહુધા તેવું જ દષ્ટિગોચર થાય છે તેથી વયને આધારે કર્તવ્યક્રમની ઘટના કરવામાં આવી છે; પરન્તુ એટલું ભૂલી જવું જોઇએ નહિ કે વય અને ગુણમાં ‘ ગુણ ’ પ્રધાન છે, તેથી કર્તવ્યક્રમની ઘટનામાં ‘ ગુણ ’ ને અનુસરતો ફેરફાર કરવામાં કશો બાધ નથી. આ સંસારમાં ઘણા જીવો પૂર્વભવના ઉચ્ચ સંસ્કારોથી આવૃત્ત થઇને જન્મ લે છે.* બાલ્ય કિંવા

* પૂર્વ ભવના સંસ્કારનું એક ચમત્કારિક દૃષ્ટાંત અત્ર આપવું અપ્રાસંગિક લેખાશે નહિ. કલકત્તાનિવાસી બાબુ વસન્તકુમાર ચેટર્જીનો બાળક પુત્ર મદનમોહન ચેટર્જી છે. વસન્તકુમાર સંગીત વિદ્યા ઉપર અત્યંત પ્રેમ ધરાવે છે. એકવાર વસન્તકુમારે જોયું કે પોતાનો બાળક પુત્ર મદન એકાન્ત આનંદપૂર્વક ગાઈ રહ્યો છે ! તાલ અને સુરની મીઠાશ પ્રમાણે તે પોતાના સ્વરને ધીમો—ઉતાવળો કરીને તાન પલટા પ્રમાણે તે બાળક ગાતો હતો ! આ તમાશો જોઇને તેના પિતાને આશ્ચર્ય થયું. તેની પરીક્ષા લેવાને પિતાએ હાર્મોનિયમ બજાવવા માંડયું અને મદને હાર્મોનિયમને બરાબર રીતે અનુસરીને ગાયું ! તાલ સ્વરમાં જરા પણ ભૂલ નહોતી ! આ વખતે મદનની ઉમર માત્ર બે વર્ષ અને નવ માસની હતી !! જ્યારે તે ચાર વર્ષનો થયો ત્યારે તેણે અલીપુરના જોઇંટ મેજીસ્ટ્રેટને ત્યાં એવું સુરીલું ગાયન ગાયું હતું. તે સાંભળનારાઓનો નિશ્ચય થયો હતો કે તેવું ગાયન દશ કે પંદર વર્ષના અભ્યાસી ગાયકો પણ ગાઇ શકે નહિ !! પૂર્વજન્મના સંસ્કારબળે કરીને વયની ગણના કેવી રીતે તિરોભૂત થાય છે અને ગુણની ગણના પ્રધાનપદ પામે છે તેનું આ એક સામાન્ય દૃષ્ટાંત જ છે.

તારમ્યતસ્થામાં પરાધીનપણાથી અને ત્યાગી નહીં જીવન ગાળતા ઉચ્ચાત્મ ઓનો આ જગતમાં કેવળ અસદ્ભાવ નથી. પૂર્વ સંસ્કારના બળે કરી કોઈ તેવા આત્માઓમાં વધુ પડે શક્તિવિકાસ માલૂમ પડે તો તે શક્તિ અર્થાત્ ગુણને અનુસરતાં કર્તવ્યો બજાવવામાં કશો બાધ નથી-કર્મની ઘ ટના ત્યાં અંતરાયભૂત થઈ શકે નહિ; કારણકે તેવા આત્માઓ વય અપેક્ષાએ ભલે પ્રથમ કિંવા દ્વિતીય અવસ્થામાં હોય, તથાપિ ગુણ કિં શક્તિની અપેક્ષાએ તેઓ તૃતીય કે ચતુર્થ અવસ્થાને પાત્ર હોઈ શકે છે અને ક્રમઘટનામાં વયમર્યાદા ગૌણ છે તથા ગુણકર્મ પ્રધાન છે એ આગળ જણાવવામાં આવી ગયું છે.

શંકા—ક્રમઘટના જ્યારે ગુણ અને શક્તિને પ્રધાનપણે અનુસરે અને વયને ગૌણ રીતે અનુસરે છે, તો કોઈ તૃતીય કે ચતુર્થ અવસ્થાવાળો પુરુષ વિષયવાસનાથી કેવળ મુક્ત ન થયો હોય ને અવસ્થાઓમાં પ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રચ્યો પચ્યો રહે, તો તેણે પોતાનું કર્તવ્ય ઉચિત રીતે બ બજાવ્યું લેખાય કે નહિ ?

રૂપ અન્તિમ કર્તવ્ય યા અન્ય ઉન્નતિગામી કર્તવ્ય યોગ્યતાનુસારે બજાવી શકે છે, તેમ કરવામાં ઉપર કહેલા ક્રમનું ઉલ્લંઘન થતું હોય તોપણ કંઈ બાધ નથી. સબબ કે ઉપરનો ક્રમ પ્રાયિક છે અને તે પણ યોગ્યતા ઉપર જ આધાર રાખનારો છે. (૧૬)

વિવેચન—गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिंगं न च वयः અર્થાત્ ગુણી જનોમાં ગુણ જ પૂજનીય લેખાય છે, તેમની જાતિ કે વય એમાં પૂજનીયતાનો ગુણ નથી. તેવી જ રીતે કર્તવ્યની ઘટના મનુષ્યના ગુણ તથા શક્તિની ન્યૂનાધિકતાના પ્રમાણમાં નિશ્ચિત કરી છે. સ્વાભાવિક નિયમ પ્રમાણે ગુણ કિંવા શક્તિનો સહભાવ વયને અનુસરતો હોય છે અને વ્યવહારમાં બહુધા તેવું જ દષ્ટિગોચર થાય છે તેથી વયને આધારે કર્તવ્યક્રમની ઘટના કરવામાં આવી છે; પરન્તુ એટલું ભૂલી જવું જોઇએ નહિ કે વય અને ગુણમાં ' ગુણ ' પ્રધાન છે, તેથી કર્તવ્યક્રમની ઘટનામાં ' ગુણ ' ને અનુસરતો ફેરફાર કરવામાં કશો બાધ નથી. આ સંસારમાં ઘણા જીવે પૂર્વ ભવના ઉચ્ચ સંસ્કારોથી આવૃત્ત થઇને જન્મ લે છે.* બાલ્ય કિંવ

* પૂર્વ ભવના સંસ્કારનું એક ચમત્કારિક દૃષ્ટાંત અત્ર આપવું અપ્રાસંગિક લેખાશે નહિ. કલકત્તાનિવાસી બાબુ વસન્તકુમાર ચેટર્જીનો બાળક પુત્ર મદનમોહન ચેટર્જી છે. વસન્તકુમાર સંગીત વિદ્યા ઉપર અત્યંત પ્રેમ ધરાવે છે. એકવા વસન્તકુમારે જોયુ કે પોતાનો બાળક પુત્ર મદન એકાન્ત આનંદપૂર્વક ગાઈ રહે છે ! તાલ અને સુરની મીઠાશ પ્રમાણે તે પોતાના સ્વરને ધીમો-ઉતાવળો કરી તાન પલટા પ્રમાણે તે બાળક ગાતો હતો ! આ તમાશો જોઇને તેના પિતાને આશ્ચર્ય થયું. તેની પરીક્ષા લેવાને પિતાએ હાર્મોનિયમ બજાવવા માંડયું અને મદને હાર્મોનિયમને બરાબર રીતે અનુસરીને ગાયુ ! તાલ સ્વરમાં જરા પણ ભૂલ નહોતી ! આ વખતે મદનની ઉમર માત્ર બે વર્ષ અને નવ માસની હતી ! જ્યારે તે ચાર વર્ષનો થયો ત્યારે તેણે અલીપુરના જોઇંટ મેજીસ્ટ્રેટને ત્યાં એવું સુરીલું ગાયન ગાયું હતું. તે સાંભળનારાઓનો નિશ્ચય થયો હતો કે તેવું ગાયન દશ કે પંદર વર્ષના અભ્યાસી ગાયકો પણ ગાઇ શકે નહિ ! ! પૂર્વજન્મના સંસ્કારબળે કરીને વયની ગણના કેવી રીતે તિરોભૂત થાય છે અને ગુણની ગણના પ્રધાનપદ પામે છે તેનું આ એક સામાન્ય દૃષ્ટાંત જ છે.

જગતમાં આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે જીવન ગાળતાં મનુષ્યોનાં દષ્ટાંતો જોવામાં આવે છે, પરન્તુ મુખ્ય નિયમ અથવા ક્રમઘટનાની અપેક્ષાએ એ પ્રકારનાં જીવન અપવાદરૂપ જ લેખાવાં જોઇએ. આ અપવાદરૂપ જીવનમાંએ કેટલાંક જીવન કર્તવ્ય બજાવવામાં સફળ થતાં હોય અને કેટલાંક જીવન આફળ પણ જાય ખરાં; પરંતુ મુખ્યત્વે કરીને નિયમાનુસાર વ્યતીત થતાં જીવન તો અફળ જવાનો સંભવ જ નથી.

અત્ર આ બાબતને લગતાં એકાદ બે દૃષ્ટાન્તો ઠીક ઉપયોગી થઇ પડશે. બુદ્ધે પ્રથમાવસ્થા તો યથાયોગ્ય વિદ્યાભ્યાસમાં વ્યતીત કરી હતી, અને દ્વિતીય અવસ્થામાં ગૃહસ્થાશ્રમ પણ શરૂ કર્યો હતો. આ ગૃહસ્થાશ્રમની બીજી અવસ્થામાં જ તે પરહિત કરવાની ત્રીજી અવસ્થાનું કર્તવ્ય પણ બજાવે જતો હતો. કોઈ દુઃખી મનુષ્યને જોઇને તેને દુઃખમુક્ત કરવો, કોઇ દીન વિદ્યાર્થીને વિદ્યાદાનને અર્થે ધનદાન કરવું ઇત્યાદિ પરહિતનાં કાર્યોમાં તે એ અવસ્થામાં પણ નિમગ્ન રહેતો હતો. એવામાં એકાએક વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનના પ્રાબલ્યથી બીજી અવસ્થામાં જ તેણે ચોથી અવસ્થાનું કર્તવ્ય આદર્યું ! તેણે પોતાની પત્ની યશોધરાનો, બાળક પુત્રનો અને વૃદ્ધ માતા પિતાનો એકાએક ત્યાગ કર્યો અને વનવાસી થઈ સ્થળે સ્થળે જીવહિંસાપૂર્ણ યજ્ઞયાગાદિની વ્યર્થતાનો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. યુવાવસ્થામાં એક પૂર્ણ સંન્યાસી તરીકે તેણે જીવન ગાળવા માંડ્યું તેમાં તેની શક્તિ, કાળ અને સંયોગો જ કારણભૂત હતાઃ ત્યાં વયની ક્રમઘટના પ્રમાણે કર્તવ્યની ક્રમઘટના નિરર્થક હતી. બીજું એક દૃષ્ટાંત સુપ્રસિદ્ધ દેશભક્ત દાદાભાઇ નવરોજીનું છે. તેમણે વિદ્યાર્થીજીવન પૂર્ણ કર્યા પછી ગૃહસ્થાશ્રમ આરંભ્યો હતો, પરન્તુ વિદ્યાર્થીજીવનમાં જ ત્રીજી અવસ્થાના કર્તવ્યની શરૂઆત કરી હતી અને બીજી અવસ્થામાં તો તેમણે ખરેખરૂં પરહિતાર્થી જીવન જ ગાળવા માંડ્યું હતું ! સ્વદેશબંધુઓની આર્થિક અને રાજકીય સ્થિતિ સુધારવાના હેતુથી સ્વતંત્ર વર્તમાનપત્ર બહાર પાડવાનું, સરકારના કાન સુધી પ્રજા અવાજ લેઈ જવાને યત્ન કરવાનું, હિંદના લોકોના હિતને અર્થે ઇંગ્લાંડમાં રહીને લડત ચલાવવાનું અને એ રીતે સર્વ પ્રકારનું પરહિ-

જગાથી રહી મનાગ્રહી થવું, લાંબી લાંબી વ્યર્થ ક્રિયાઓ ઉપર ધ્યાન રાખવું, ક્રોધ, મદ, માન, લોભ વગેરે પ્રચંડ પ્રવૃત્તિઓને અંકુશમાં રાખી તેના ઉપર વિજય મેળવવો, મનમાં ઉત્સાહ અને હિંમત રાખવી, ઇન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખી વિષયવિલાસના વેગમાં તણાવું નહીં, શાન્તિ અને સ્વાસ્થ્યને ગુમાવવા નહીં, સંપત્તિ અને સાધનોના પ્રમાણમાં ઉદારતા રાખવી, અને ન્યાયવિશિષ્ટ પરમાર્થના માર્ગમાં પ્રેમ રાખવો. આ ઉપર બતાવેલ સદ્ગુણો જે હૃદયમાં હંમેશ સુશોભમાન રહે છે, ત્યાં જ મનુષ્યપણું-માનવત્વ રહેલું છે. (૧૮)

વિવેચન—પૃથક્ પૃથક્ અવસ્થાઓનાં પૃથક્ પૃથક્ કર્તવ્યો બજાવવાને કેવો માણસ અધિકારી લેખાય, તેની વિસ્તૃત વિવેચના આગળ કરી જવામાં આવી છે. ક્રમે ક્રમે પ્રત્યેક અવસ્થા આવી પહોંચતાં ક્રમે ક્રમે કેવો ઉત્તર અધિકાર મનુષ્યમાં આવવો જોઇએ તે સ્વરૂપ એ વિવેચનામાં કહેવાઈ ગયું છે, પરન્તુ આ સર્વ અવસ્થાઓ અને સર્વ પ્રસંગોમાં મનુષ્યમાં કેવા પ્રકારનો એક સામાન્ય અધિકાર હોવો જોઇએ તે કહેવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યેક અવસ્થાનું એક મુખ્ય કર્તવ્ય તો હોય છે જ, પરન્તુ પ્રતિદિવસે અને પ્રતિપ્રસંગે મુખ્ય કર્તવ્યનાં જુદાં જુદાં અંગો સંબંધી વિચાર કરવાનું તેમજ કાર્ય કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. મુખ્ય કર્તવ્યની વિચારણામાં તેમજ કર્તવ્યનાં અંગ ઉપાંગરૂપ નાનાં મોટાં કાર્યોની વિચારણામાં કેવો સામાન્ય અધિકાર હોવો જોઇએ? એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઉપસ્થિત થાય છે. એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ગ્રંથકાર જણાવે છે કે તે સામાન્ય અધિકાર જેનું હૃદયરૂપી ક્ષેત્ર શુદ્ધ હોય તેને જ પ્રાપ્ત થાય છે. હૃદયરૂપી ક્ષેત્ર શુદ્ધ કોનું કહેવાય? મનુષ્યનું. પુનઃ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે મનુષ્ય કોણ? પાંચ ઇન્દ્રિયો જેને હોય તે મનુષ્ય કહેવાતો હોય તો ગાય, ભેંસ વગેરેને પણ તે હોય છે. પાંચ ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ હોવા માટે મનુષ્ય કહેવાતો હોય તો (પાશ્ચાત્ય વિદ્યાની શોધ પ્રમાણે) વાંદરાને પણ મનુષ્ય લેખવો જોઇએ કારણકે વિજ્ઞાનવેત્તા ડાર્વિને શોધ કરી છે કે વાંદરાઓમાંથી જ મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થઈ છે અને અત્યારે પણ વાંદરાઓમાં બુદ્ધિના અંકુરો જણાય છે તેમજ તેનો વિકાસ પણ કરી શકાય છે. પરન્તુ વાનર એક મનુષ્ય નથી, તેનું કારણ શું? કારણ

છે, તેમ અનુક્રમે અભ્યાસપૂર્વક કરી શકાય છે. જેને તે ભૂમિ દુષ્પ્રાપ્ય, દુરા-
રોહ, દુર્નિરીક્ષ્ય કાંટા કાંકરા અને નકામું ઘાસ વગેરેથી અશુદ્ધ થયેલી હોય તો
પ્રથમ પ્રયત્ન કરી તે ભૂમિને શુદ્ધ બનાવવી જોઈએ, નહી તો તેની અંદર
બીજ રોપવા અને ઉગાડવામાં અતિશય શ્રમ પડે અને નિષ્ફળ જાય છે. માટે પ્રથમ
ક્ષેત્ર વિશુદ્ધ કરવું જોઈએ (૧૦)

વિવેચન—પૂર્વોક્ત શ્લોકમાં સૂચવવામાં આવેલા મુદ્દાઓ પૂર્ણ
જેમાં ન હોય-અર્થાત્ જે ભૂમિમાં માધુર્ય ન હોય, માધુર્યના ગુણ
ન હોય, તે ભૂમિનું ક્ષેત્ર કાંટાથી ભરેલા બીજને માટે અનુકૂળ હોય
તેમનું નથી, સામાન્ય આવું જોઈએ દરેક કે જે ઊંચ નીચ, ઉજ્જડ,
દુષ્ટ કે કાંકરાવાળા હોય કે તેમાં નાખવામાં આવેલું બીજ બળી જાય છે
તે ખડક, અશ્મ, ખારું ઘાસ અને ક્ષુદ્ર જીવો અવરોધને સમર્થ હોવા
છતાં તે બીજને ઉગવા દેતી કાઢતું નથી. તેવી જ રીતે જે ક્ષેત્રભૂમિ
અતિ ઉપજાઉ હોય તેવી ઘાસ, ઝાડવાં કે કાંટા ઉગેલા હોય તે ભૂમિમાં રોપેલું
બીજનું બીજ રોપ્યું થાય છે, તેના અંકુર પૂરી ઊગતા નથી. પરન્તુ તે
અશુદ્ધ ભૂમિ તેવી જ કરેલી ભૂલ છે માટે તેમાં બીજ વાવવાનો યત્ન જ
ન કરવો એમ ધારી બેસી નિરુદ્યમી રહેવું જોઈએ નહિ. તે ભૂમિમાં જે
દોષ હોય તે દૂર કરવામાં આવે અને વારિસિંચનથી તેને રસવાળી કરવામાં
આવે તો તે જ ભૂમિ શુદ્ધ થઈ શકે છે. જો અશુદ્ધ ભૂમિમાંથી પણ ઉત્તમ
ફળ પ્રાપ્ત કરવાની આપણી અભિલાષા શમતી હોય તો તેને શુદ્ધ કર-
વાના યત્ન પણ કરવા જ જોઈએ. ક્ષેત્રને વિશુદ્ધ કર્યા વિના બીજને ના-
ખવું જોઈએ નહિ. પ્રમાણિક સંસારીજીવના ભાગ્ય બેઠો નિરાશ બનીને બેસી રહે
છે અને કહે છે કે "શું કરું આજે? મારા ખેતરની એ ખામી નથી!"
પરન્તુ તેમની મોટી ભૂલ જ એ છે કે તેઓ નિરુદ્યમી બેસી રહે છે અને
એ ખામી દૂર કરવાને જરા પણ ઉદ્યમ કર્યા વિના પોતાના સંચિત કર્મ ઉપર
આધાર રાખીને બેસી રહે છે?

न दैवमपि संचिन्त्य त्यजेदुद्योगमात्मनः ।
अनुद्यमेन कस्तैलं तिलेभ्यः प्राप्तुमर्हति ॥

આદિ ભૂમિમાં પણ વધારો થાય છે એટલે કર્તવ્યવિષયક પ્રવૃત્તિમાં ઉત્કટતા આવે છે; આ કર્તવ્યની ત્રીજી અવસ્થા. જે કર્તવ્ય પરિપૂર્ણ બનાવવા ઈચ્છ્યું હોય, પ્રાપ્ત થાય અને ગમે તેવા પ્રલોભનો તેથી ચલિત ન થવાય, તેથી કૃતકૃત્ય થાય, નિષ્કામ કર્મ અને ભૂમિકા કર્તવ્યવિષયક પૂરેપૂરી સિદ્ધિ થાય. તે કર્તવ્યની ચોથી અવસ્થા જાણવી. (૨૦)

વિવેચન—ચિત્તની સ્થિતિ બે પ્રકારની હોય છે: સમાહિત અને વ્યુત્થિત. સમાહિત સ્થિતિમાં યોગાભ્યાસ શિખરે આવે છે અને વ્યુત્થિત સ્થિતિમાં પ્રવૃત્તિકારક વિચારો સ્ફુરે છે. જે વખતે ચિત્ત આ સમાહિત અથવા વ્યુત્થિત સ્થિતિમાં હોય છે ત્યારે ઉભયમાંથી કોઈ એક પ્રકારનું કર્તવ્ય ચિત્તમાં અમુક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. કર્તવ્ય જન્મથી આ અમુક ક્રમે. બીજ જ કર્તવ્યની પ્રથમ અવસ્થા છે. ભૂમિમાં વાવેલું બીજ જેવી રીતે ગુપ્ત રહેલો આરંભ છે, કારણકે તે ભૂમિમાં દટાયેલું છે અને જે વખતે પ્રતિનિવર્તક અંકુરો ભૂમિનું પડ ભેદીને બહાર નીકળ્યા હોતા નથી તેવી રીતે પ્રથમાવસ્થામાં રહેલું કર્તવ્ય અન્ય લોકોના જોવા-જાણવામાં આવતું નથી, કારણકે તે ચિત્તની ગુહાઓમાં જ રહેલું હોય છે. ભૂમિમાં વાવેલું બીજ જલસિંચનથી અંકુરોના રૂપમાં ફૂટી નીકળે છે અને ઉત્પ-ત્યવસ્થાએ પ્રકટ થાય છે ત્યારે તે ગુપ્ત રહેવાપણામાંથી આવે છે, તેવી રીતે કર્તવ્યના ઉદ્ભવરૂપ બીજ દૈવી વિચારરૂપ જલસિંચનને પરિણામે પ્રત્યક્ષ બહાર અંકુરિત થાય છે ત્યારે તેને બીજાઓ જોઈ શકે છે. બીજ અને ફણગો એ કર્તવ્યની આ બીજી અવસ્થા છે. આ બીજી અવસ્થામાં કર્તવ્ય બીજને રસ તથા પર આશ્રયથી બળ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજમાં પોતાના જે કંઈ ગુપ્ત સામર્થ્ય રહેલું હોય છે તેને જલસિંચનરૂપ પરના વિચારોની અનુમતિથી વિશેષ બળ મળે છે અને એ રીતે એકત્ર બળની પ્રાપ્તિ થતાં તે ભૂમિના પેટને ભેદીને બહાર ફૂટી નીકળે છે. વિચારોનું આરંભ બળ પ્રાપ્ત થયા પછી પણ કર્તવ્ય જ્યાંસુધી તેટલી બળવાન્ સ્થિતિને પામે ત્યાંસુધી ઢાંકું દેખાતું નથી, કારણકે નાના અંકુરવાળા રોપાઓને નાશ પામવાનાં અનેક પ્રકારનાં ભય પ્રાપ્ત થાય છે. આ બધો આંતર અને

રવાને શક્તિમાન્ છે જ નહિ." શ્રીગુરૂ માનતો કે આ પ્રકારનો અભિપ્રાય ધારણ કરવો એટલું જ નહિ પણ તદનુસાર વર્તન રાખવું એ જ ખરેખરી પ્રજ્ઞતા છે, એ જ આત્મસંયમ છે અને એ જ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ છે. આ મા-નીનતા પ્રમાણે તે પોતાના ઇન્દ્રિયનિગ્રહને ઉત્તેજિત રાખવા માટે અતિદુષ્કર વર્તન રાખતો અને પોતાના અભિપ્રાય તથા સિદ્ધાન્તનું પરિપાલન કરતો. જો તે કોઈ પણ પ્રકારનું ભાષણ શરૂ કરતો, તો તેને સાંભળનાર માણસ ચાલ્યો ગયો હોય તોપણ તે પોતાનું ભાષણ અટકાવતો નહિ અને જરા પણ નિરાશ થયા વિના સ્વાભાવિક રીતે પોતાનું બોલવું પૂરું થાય ત્યાંસુધી જ બોલતો અને પછી બંધ રહી જતો. જો તે રસ્તા ઉપર ચાલવા માંડ્યો, તો તે કોઈ પણ પ્રકારના વિઘ્નથી બ્હીને અટકી જતો નહિ. ખાડા ખાબોચીયાં, ગાડીઓની દોડાદોડ અને બીજી બધી મુશ્કેલીઓની સામે થઈને તે રસ્તાપર ચાલ્યો જતો. આવા પ્રકારનું તે પોતાનું વર્તન રાખતો તેનું કારણ એ હતું કે કોઈ પણ વસ્તુથી બ્હીતું કે તેનાથી દૂર રહેવું એ તેના પોતાના મત પ્રમાણે સ્વસિદ્ધાન્તોનો પરસ્પર વિરોધ દર્શાવનારૂં હતું, એટલું જ નહિ પણ તેનું પરિણામ એ આવતું કે ઇન્દ્રિયોમાંથી નિશ્ચય કે નિર્ણય કરવાની શક્તિ ચાલી જતી હતી. ડામ અને ઘા તે કોઈ વખતે એવી તો દઢતાથી સહન કરી રહેતો કે તે પોતાની આંખને મટકું મારવા કે મીંચાવા પણ દેતો નહિ ! આટલી હદ સુધી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરી શકે તેઓ ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થતી બુદ્ધિને નહિ અનુસરતાં વિદ્વત્તિના આદેશને અનુસરી આત્મહિત સાધવાને સમર્થ બની શકે. (૨૩)

[કામ વિચાર ક્યારે પ્રબળ નીવડે છે અને વિદ્વત્તિ તે વિચારને ક્યારે દબાવે છે તે નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે].

विद्वत्पर्वतो विचारपरिणामः । २४ ॥

शुद्धाशुद्धनिमित्तसन्निधिवशाच्चित्ते विचारावुभौ ।
जन्येते च शुभाशुभौ प्रतिपलं जागर्ति युद्धं तयोः ॥

पंचम परिच्छेद.

કર્ત્તવ્ય અને સંકલ્પશક્તિ.

[ચિદ્દૃત્તિ ઉપરાંત એક એવી બીજી શક્તિ મનુષ્યમાં રહેલી છે કે જેના યોગે કરીને ચિદ્દૃત્તિના પ્રતિધ્વનિને ઉત્તેજન મળે છે. આ શક્તિ સંકલ્પશક્તિ છે અને તે શક્તિ કેવી રીતે હિતાહિત કરે છે અને તેનું સામર્થ્ય કેવું છે તે આ પરિચ્છેદના શ્લોકમાં સમજાવ્યું છે]

कर्त्तव्यनिर्वाहिका सङ्कल्पशक्ति. । २५ ॥

यत्राशुद्धनिमित्तवृन्दविजयः सत्कार्यविध्वंसको ।
दुष्कृत्यं दुरितोद्भवं कतिपथे जागर्ति तत्र ध्रुवम् ॥
चेच्चिद्वृत्तिबलान्वितात्रसमये सङ्कल्पशक्तिः स्फुरेद् ।
दुष्कृत्यस्य तदा भवेद्विलयनं सद्बुद्धिसत्त्वोदयः ॥

કર્ત્તવ્યનો નિર્વાહ કરનાર સંકલ્પશક્તિ.

ભાવાર્થ—કર્ત્તવ્ય બજાવતાં અને સન્માર્ગે ચાલતાં વચ્ચે ખરાબ નિમિત્તો ઊભા થાય કે જેથી વિચારમાં અને કૃતિમાં દુષ્કૃત્યોની ઉપસ્થિતિ થતાં માણસનું દુષ્કૃત્ય તરફ વલણ થવા માટે, અને સત્કાર્યને સહેલી લેશ-નો વખત આવી પુગે; આ વખતે જો ચૈતન્યની નિર્મળતાને લીધે ચિ-દ્દૃત્તિની સ્ફુરણા કંઈક પરિસ્ફુટ થાય અને તેની સાથે સંકલ્પશક્તિ એટલે માનસિક બળ પકડી લીએ તો દુષ્ટ વિચારોના બળથી ઉપસ્થિત થએલો દુષ્કૃત્ય સંબંધી વિચાર તરત જ લીન થઈ જાય છે, અને સદ્બુદ્ધિના સા-મ્રાજ્યનો અભ્યુદય થાય છે, એટલે અશુદ્ધ નિમિત્તો પણ અકિંચિત્કર થતાં કર્ત્તવ્યનો પ્રવાહ પાછો પ્રચલિત થાય છે. (૨૫)

વિવેચન—ઘણી વાર એવું બને છે કે એક શુભ કાર્યમાં ચિદ્દૃત્તિના અનુમોદનથી અને ચિત્તના શુભ વિચારથી પ્રવૃત્ત થયા પછી મધ્યમાં કોઈ

એવા પ્રસંગો આકસ્મિક રીતે આવી જાય છે કે જેથી મનુષ્યના કાર્યની દિશા બદલાઈ જાય છે! આમ બને ત્યારે સમજી લેવું કે તે માણસના ચિત્તમાં અનિષ્ટ પ્રસંગોને લીધે દુષ્ટ વિચારો ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યા છે અને તે વિચારોનો પરાભવ કરવાને તેની ચિદ્‌શક્તિ અસમર્થ છે. ચિત્તના દુષ્ટ વિચારોનો પરાભવ કરવામાં ચિદ્‌શક્તિ અસમર્થ હોવા છતાં એ સમયે તેની મદદમાં મનુષ્યની સંકલ્પશક્તિ આવે છે ખરી. આ સંકલ્પશક્તિ અથવા માનસિક પ્રબળતા જો ચિદ્‌શક્તિની સહાયમાં આવીને ઊભી રહે છે, તો તેને પરિણામે દુષ્ટ વિચારો ચિત્તમાં વધુ વાર સ્થાન પામી શકતા નથી. તે વિચારોને મારી હઠાવવામાં આવે છે અને પુનઃ શુભ કાર્યની ગતિ તેની પૂર્વ દિશાએ પ્રવાહિત થાય છે. ચિદ્‌શક્તિ અને સંકલ્પશક્તિના યોગથી સ્વબુદ્ધિનો સુખકારક પરિણામ અનુભવનો અનેક વાર દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

શુભ કાર્યમાંથી ચલિત થવા છતાં ચિદ્‌શક્તિ અને સંકલ્પશક્તિના યોગથી પુનઃ શુભ કાર્યમાં આમ રીતે સ્થિર રહેનાર તરીકે શુદ્ધ ક્ષત્રીય વીર નર પ્રતાપસિંહનું દૃષ્ટાન્ત ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. શહેનશાહ અકબરે ચિત્તોડ જીતી લીધું અને પ્રતાપસિંહ પોતાના પરિવાર સાથે પર્વતોમાં રહી દિવસ ગુજરવા લાગ્યો, એ વખતે તેની પાસે સૈનિકો પણ નહોતા. માત્ર થોડાએક ભીલ લોકો તેની મદદમાં હતા અને તેઓ તેના ખોરાકને માટે સગવડ કરી આપતા હતા. રાણી પદ્માવતી સિરિકંદથમાં હાથે રોટલા કરતી અને પ્રતાપસિંહ તથા તેનાં પુત્રપુત્રી તે પર ચલાવતાં. આમ હોવા છતાં હજી પ્રતાપે અકબરને માથું નમાવ્યું નહોતું. એક વાર પોતાના પુત્રપુત્રીને રોટલાના એક ટુકડાને માટે લડતાં જોઈને પ્રતાપથી રડી જવાયું અને પોતાની તે સમયની તથા પૂર્વ સમયની સ્થિતિની તુલના કરતાં તેનું હૃદય દુઃખથી રડવા લાગ્યું. તે જ વખતે ત્યાં અકબરનો દૂત આવી પહોંચતાં તેને આર્દ્ર ચિત્તવાળા પ્રતાપે સંધિપત્ર લખી આપ્યું અને અકબરનું આધિપત્ય સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકાર્યું! ક્ષત્રિયત્વનું શુદ્ધ બીજ શરીરનાં અનેક કષ્ટો છતાં અત્યારસુધી સાચવી રાખ્યું હતું તે ક્ષણિક આવેશમાં રદ કરી નાંખ્યું! પ્રતાપ આ રીતે સુમાર્ગચ્યુત થયો. નિકટવર્તી પ્રસંગોને

વશ રહેલા તેના ચિત્તે અને તે ચિત્તમાં જન્મેલા વિચારોએ તેને તેના ખરા માર્ગમાંથી આ રીતે ચલિત કર્યો. ચિદ્દૃત્તિનું બળ એ વખતે નકામું થઈ પડયું અને ચિત્તના વિચારોને આધારે સાહસ થઈ ગયું. પરન્તુ તુરત જ સંકલ્પશક્તિ ચિદ્દૃત્તિની સાહાય્યમાં આવીને ઊભી રહી! પ્રથમનો અનિષ્ટ વિચાર લય પામી ગયો અને 'कार्यं साधयामि वा देहं पातयामि' એવી પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું-દૃઢ સંકલ્પનું તેને ભાન થયું. એ જ વખતે નિશ્ચય કર્યો કે ગમે તેટલું દુઃખ ભોગવતાં છતાં ક્ષત્રિયત્વને કલંકિત કરવું નહિ જ! પુનઃ સુમાર્ગચ્યુત પ્રતાપ સુમાર્ગારૂઢ થયો અને અકબર સાથેનું સંધિપત્ર તેણે રદ કર્યું' (૨૫)

[કર્તવ્યની સિદ્ધિ કેટલે અંશે સંકલ્પશક્તિને આધારે રહેલી છે તેનું નિમ્ન શ્લોકમાં નિરૂપણ કર્યું છે]

संकल्पशक्त्यधीना कर्त्तव्यसिद्धिः । २६ ॥

प्राबल्यं प्रभुता प्रभूतविभवः प्राज्यश्च राज्यं यशः ।
साम्राज्यश्च समाजनायकपदं सेनाधिपत्यं तथा ॥
पुण्याधीनमिदं नरस्य निखिलं साध्यं न शक्त्या स्वतः।
कर्त्तव्यन्तु यथोचितं शुभमनःसङ्कल्पशक्त्याश्रितम् ॥

કર્ત્તવ્યને પૂર્વ કર્મ કરતાં સંકલ્પશક્તિની વધારે અપેક્ષા.

ભાવાર્થ—પોતાના પક્ષની પ્રબળતા મેળવવી હોય, મોટાઈ મેળવવી હોય, ઘણું દ્રવ્ય મેળવી વૈભવી અને ધનાઢય થવું હોય, મોટા રાજ્યના માલીક થવું હોય, ચારે તરફ કીર્તિ પ્રસારવી હોય, સત્તા જમાવવી હોય, સમાજના અગ્રેસર થવું હોય, અથવા સેનાધિપતિનું પદ મેળવવું હોય, તો તેમાં પૂર્વના પુણ્યની જરૂર પડે છે; પુણ્ય વગર ઉપર બતાવેલી સમૃદ્ધિઓ માણસને માત્ર ઐહિક પુરૂષાર્થથી મળી શકતી નથી, એ વાત નિઃસંદેહ છે; પણ કર્તવ્ય બજાવવું હોય અને પો-

[illegible]

વિવેચન—[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ે ઉદ્યમ અથવા પુરૂષાર્થ સેવવો નહિ તે એક પ્રકારની કર્મ ઉપરની
ા નથી પરન્તુ કર્મ ઉપરની અશ્રદ્ધા જ છે, કારણકે પૂર્વજન્મમાં પણ જે
સુકર્મ બંધાયુ હોય છે તે પણ પુરૂષાર્થ વિના બંધાયું હોતું નથી.
હિક પદાર્થોની પ્રાપ્તિમાં પૂર્વજન્મમાં બંધાએલું કર્મ અને તે સાથે આ
મના પુરૂષાર્થની આવશ્યકતા છે ખરી, પરન્તુ જ્યાં કાંઈ કર્તવ્ય બજાવ-
, હોય છે તેમાં તો માત્ર શુભ સંકલ્પ અને નીતિમત્તાપૂર્વક ઉત્તમ
રનો પુરૂષાર્થ સેવવાની જ અગત્ય રહે છે. ' આ કર્તવ્ય હું મને તેટલી
તન કરીને—ગમે તેટલો આત્મભોગ આપીને પણ બજાવીશ ' એવો દૃ
લ્પ હોય, તો જ તે કર્તવ્ય બજાવવામાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. " મને કર્મે
ી બુદ્ધિ સુઝાડી તેવું કામ હું કરૂં છુ " એવો બચાવ કરનારાઓ એક
, આત્મવિઘાતક જ લેખાવાને યોગ્ય છે. ભાગ્ય ઉપર અને ઈશ્વર ઉપર
ાનાં સારાં માઠાં કૃત્યોની જવાબદારી મૂકીને સ્વચ્છંદે વર્તનારાઓને
, કરતા અટકાવવા માટે અને કર્તવ્યનિષ્ઠ જ રાખવા માટે શ્રી કૃષ્ણે
ગીતામાં ઉપદેશ્યું છે કે कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ॥ તેટલા
ે પૂર્વજન્મમાં બધાએલા ભાગ્યને આધારે નહિ રહેતાં સંકલ્પબળ મેળ-
, અને તેથી જ કર્તવ્યની સિદ્ધિ થઇ શકે છે. (૨૬)

[સંકલ્પશક્તિ આટલી આવશ્યક હોવા છતાં જો તે ચિદ્વૃત્તિને આધારે આધી
જ કિરાર છે, અને વહિતા સંકલ્પશક્તિ અહિતકર નીવડે છે આ કથન હવે
ામાં આવે છે.]

संकल्पार्थसंवादिनैव लिखरी । २७ ॥

ा यद्यपि सर्वथा न सुखदा सङ्कल्पशक्तिः स्वयं ।
न्यात्मोन्नतभावनानियमिता यत्रास्ति तत्रैव सा ॥
याज्ञानपिशाचपाशकलिता दुर्वासनावासिता ।
ानत्राहितसम्भवः क्षतिनतिः मज्ञायतेऽनेकशः ॥

સંકલ્પશક્તિ પણ હૃદયમાં જ સુખકર છે.

ભાવાર્થ—સંકલ્પશક્તિ યદિ કાર્યસાધક છે તથા [illegible]
આત્માની ઉત્તમ ભાવના અને ચૈતન્યશક્તિનો અંકુર હોવા [illegible]
તે પ્રમાણે હોય ત્યારે જ તે ઉત્તમ કાર્ય સાધી શકે છે. જો તે [illegible]
અંકુરમાં ન હોય, કિન્તુ અજ્ઞાન સ્વચ્છંદતા અને મોહના [illegible]
[illegible]

વિવેચન—સંકલ્પશક્તિ [illegible]

[illegible]

પ્રયત્ન માટે દરરોજ દેવ દર્શન કરવાની આવશ્યકતા છે, અને એ આવશ્યકતા ચિદ્વૃત્તિ તથા સંકલ્પશક્તિની દૃઢતા પૂરી પાડે છે તેમની એ દૃષ્ટિ [illegible] પૂર્વે તેમની દૃષ્ટિનું વિસ્તૃત વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે અને એ વિવેચનને એ બાદ કરીએ, તો ૧૧ મા શ્લોકની સાથે આ ત્રીજા શ્લોકનું અનુસંધાન સમજાય છે એ શ્લોકમાં દરરોજની દૃષ્ટિને માત્ર સૂચવવામાં આવેલ છે]

चिद्वृत्तिसङ्कल्पशक्तिविशुद्धौ प्रयत्नः ॥ २८ ॥

बाल्यादेव तथाविधोऽनवरतं यत्नो विधेयो जनै-
रभ्यासोऽपि तथैव धर्मचरणं शास्त्रप्रवेशस्तथा ॥
चिद्वृत्तिर्विमला यथैव भवति ज्ञातुं पुनः शक्यते ।
सत्सङ्कल्पबलं यथा च नियतं शुद्धात्मभावैः सदा ॥

ચિદ્વૃત્તિ અને સંકલ્પશક્તિને સુધારવાનો પ્રયત્ન.

ભાવાર્થ—દરેક માણસે બાલ્ય અવસ્થાથી જ શિક્ષણ, વ્યવહાર, વર્તન, ધર્માનુષ્ઠાન, શાસ્ત્રાધ્યયન અને દરેક બાબતમાં નિરંતર ધ્યાન એવું રાખવું જોઈએ કે ચિદ્વૃત્તિ અને સંકલ્પશક્તિને બિલકુલ ધક્કો ન લાગે એવા અંતરની નિર્મળતા રહેવાની સાથે તે બન્ને હમેશ નિર્મળ રહે, અને વિધિનિષેધરૂપ તેની સ્ફુરણા આપણી જાણ બહાર ન જાય, તેમ જ આપણી ભાવનાઓ પણ એવી શુદ્ધ અને દૃઢ રહે કે સંકલ્પબળ તેની ઉપર [illegible] આડુંઅવળું દોરી જઈ અનર્થ ન નિપજાવે, કિન્તુ હદમાં રહીને ઉત્તમ કાર્ય બજાવવામાં સહાયક થાય. (૨૮)

વિવેચન—અશુદ્ધ હૃદયક્ષેત્રને મનુષ્યજન્મોપયોગી બનાવવા માટે તેને શુદ્ધ કરવું જોઈએ. હૃદયક્ષેત્રનાં જે કોઈ પરમ તત્ત્વો હોય તે તત્ત્વોની શુદ્ધિ એ જ હૃદયક્ષેત્રની શુદ્ધિ લેખાય. આ કારણથી આપણ હૃદયક્ષેત્રનાં પરમતત્ત્વો કયાં કયાં છે અને તેમની શક્તિ કેવા પ્રકારની છે તે સમજવામાં આવી શકે. હવે તે પરમતત્ત્વો જો અશુદ્ધ હોય તો તેને શુદ્ધ કરવાને

સંકલ્પના વૃદ્ધિ પામે તેમ જ આત્મભાવનાઓ પણ શુદ્ધ બને એવી એવું ખાસ ધ્યાન રાખીને શિક્ષણ લેવું, શાસ્ત્રશ્રવણ કરવું, ધર્માચરણ કરવું, ઇત્યાદિ. ઘણી વાર લોકો માત્ર એક વેઠ કાઢવાની પેઠે શાસ્ત્ર કરી લ્યે છે, ધર્માચરણ કરે છે, શિક્ષણ મેળવે છે, પરન્તુ તદ્દ્વારા શક્તિને અને સંકલ્પશક્તિને નિમંત્રણાનો લાભ થાય એવા વિચારમાં ચિત્ત પરોવાતું હોતું નથી અને તેથી માત્ર એક વેઠ કાઢવાની જેમ શુભ કૃતિ કરી જવાથી પણ કંઇ શુભ પરિણામ થતું નથી. આ ક યથા શબ્દ પુરી રીતે કહે છે કે 'જેવી રીતે' કેમ લાભ થાય 'તે રીતે' તે ક્રિયાઓ કરવી અને તેથી જ ઉદયસૈન્યનાં તત્ત્વોની સાથે ઉદય વર્ગ પણ શુદ્ધિ થાય. (૨૮)

[શક્તિઓને કર્તવ્યમાં યોજવાની રીતિ હવે દર્શાવાય છે.]

स्वस्वकार्यविषयसंयोजने युक्तिः । २९ ॥

उद्दिश्यैककृतिं कथञ्चिदपि चेत्संयोज्य शक्तीः समाः ।
दीनाहीननरोऽपि यत्ननिरतः किञ्चित्फलं प्राप्नुयात् ॥
लक्ष्यीकृत्य समस्तकार्यनिकरं शक्तीः प्रसार्याखिलाः ।
कर्तुं चेन्महतोऽयतनोऽपि बलवान्नाप्नोति सिद्धिं क्वचित् ॥

શક્તિઓને કર્તવ્યમાં યોજવાની રીતિ.

ભાવાર્થ અને વિવેચન—એક મનુષ્ય પોતામાં થોડી શક્તિવાળો હોય અને નીચામાં નીચ હોય, પણ તે મનુષ્ય પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં અમુક એક કાર્ય ઉપર લક્ષ રાખી, પુરતી મનથી તે કાર્ય સાધવા જ બધી શક્તિઓને કામે લગાડે છે, તો છેવટે તે કાર્યમાંથી કંઈ ફળ મેળવવા સમર્થ થાય છે. તેથી ઉલટું વધારેમાં વધારે શક્તિવાળો માણસ એકી સાથે બધાં કાર્યો પોતાના ઉપર ઉપાડી, પોતાની શક્તિઓને જુદાં જુદાં કાર્યો ઉપર વિખેરી નાંખે છે તો તે એકે કાર્યમાં પુરતી રીતે

योद्धारकनीतिरीतिकुशलैः कर्त्तव्यनिष्ठैः सदा।
त्क्षान्तिपरायणैः सुपुरुषैर्देशोन्नतिर्मीयते ॥

કર્તવ્યની ઉન્નત સ્થિતિ તે જ દેશની ઉન્નતિ.

ભાવાર્થ—અમુક દેશની ઉન્નતિનું માપ કાઢવું હોય તો તે દેશના અને મજબૂત કિલ્લાઓ ઉપરથી કે રાજ્યના મોટા ખજાના ઉપરથી ના વતનીઓની મોટી મોટી હવેલીઓ ઉપરથી અથવા હાથી) વધારે સંખ્યા ઉપરથી કે લશ્કરના વિસ્તાર ઉપરથી દેશની ઉન્નતિનું થતું નથી; કિન્તુ પોતાનો અને પરનો ઉદ્ધાર કરનાર, નીતિ રીતિમાં , શાન્તિમાં મગ્ન, ક્ષમાના ધરનાર, અને કર્તવ્ય બજાવવામાં મશગુલ સજ્જન પુરૂષોની વધારે સંખ્યા ઉપરથી જ દેશની ઉન્નતિનું થાય છે–અર્થાત્ જે દેશમાં કર્તવ્યપરાયણ મનુષ્યોની વધારે સંખ્યા તે દેશ વધારે ઉન્નત સમજવો, અને જે દેશમાં સંપત્તિ વગેરે વધારે પણ નીતિભ્રષ્ટ અને કર્તવ્યહીન મનુષ્યો વધારે હોય છે તો તે દેશ અવ- અભિમુખ થયેલો છે, એમ સમજવું. (૩૦)

વિવેચન—સામાન્ય રીતે એક દેશની આબાદી અથવા જાહોજલાલી પે જે માપ કરવામાં આવે છે તે યથાર્થ હોતું નથી એવો આશય શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે. લોકો પોતાની સ્થૂળ દૃષ્ટિવડે સ્થૂળ ઓમાં જ જાણે કે આખું જગત્ સમાઈ ગયું હોયની એવું માને છે;) એવું માનવામાં એક ઘણી ગંભીર ભૂલ થતી જોવામાં આવે છે. ક દેશના રાજાના તાબામાં આટલા બધા વિસ્તારવાળા દેશો છે માટે દેશ ઉન્નતિને શિખરે બિરાજે છે, અથવાતો એ દેશની પાસે આટલું ર છે, આટલું ધન છે, આટલી ખનિજ સંપત્તિ છે, તે દેશની આટલી) છે, માટે એ દેશ મોટામાં મોટો છે, એમ માનવું તે પણ એક પ્રકારની ભ્ર ર્વ પ્રકારની સ્થૂળ સંપત્તિથી ભરેલો એક દેશ ઉન્નતિને શિખરે પહોંચેલા ય નહિ, કારણકે સંપત્તિના પ્રમાણ ઉપરથી ઉન્નતિનું પ્રમાણ જોવું

પેદન કરી શકી. અંગ્રેજ કવિવર ગોલ્ડસ્મીથે પોતાના નાના
નું વર્ણન કરતાં પણ એવું જ કહ્યું છે કે જે ભૂમિમાં ધન વધ્યું
અને મોટા મોટા ધનવાનો અને ગામડાંઓ બરબાદ થતા જતા હોય
ગરીબ અને સરલ સ્વભાવનો સામાન્ય પ્રજાવર્ગ કદી લેખામાં ન ગણાતો
ભૂમિ દુર્ભાગ્યવતી જ લેખાય છે.' જે ઉદ્યોગોને આજે આપણે મા-
આપે છે તે જ ઉદ્યોગોને માટે એ રુચિ કરે છે કે આજે તો ઉ-
દ્યોગો આવી પડ્યાં છે અને ખરી આપત્તિ તો પણ ત્યાં [illegible]
જ્યારે લોકો મનોયોગપૂર્વક મજૂરી કરીને પોતાથી સંતુષ્ટ રહી સુખી
હતા. નિષ્કપટભાવ અને આરોગ્ય તે લોકોનાં મિત્ર હતાં અને 'ધન
એ સમજથી અજ્ઞાન તે જ તેઓનું ધન હતું' દેશની ઉન્નતિ અને આ-
બાબતમાં યથોચિત માપ કેવી રીતે કરી શકાય અને 'ઉન્નતિ' વિષયનો વિ-
સમસ્ત દેશ અને જગત સુધી કેવી રીતે થાય છે, તેટલા માટે એ-
ક દૃષ્ટાંત પ્રાસંગિક લેખાશે.

રોમના રાજ્યની પ્રાચીન સમયની જાહોજલાલી આખી દુનિયામાં
ણી હતી. રોમની સત્તા એક વાર આખા યુરોપના જુદા જુદા દેશો
હતી, પરંતુ તેનો અંત થયો તે એ રાજ્યની પ્રજાની કર્તવ્યભ્રષ્ટ-
તાને જ થયો હતો. રોમના લોકોની ખરાબ નીતિથી અને તેઓ એશ-
આરામ તથા મોજશોખમાં ડૂબી ગયાથી તે પતિતાવસ્થામાં આવી પડ્યું.
ના અન્તકાળમાં લોકો એવું માનવા લાગ્યા હતા કે કામ કરવું એ તો
નું કામ છે. પોતાના મહાન્ પૂર્વજોનાં રૂડાં આચરણ અને સદ્‌ગુણોને
ઓએ છોડી દીધાં હતાં અને તે ઉપર બેકને કહ્યું છે કે—તેવી નમાલ-
નો નિઃસંશય નાશ થવો જ જોઇએ અને તેની જગ્યા મહેનતુ અને
સદાર પ્રજાને મળવી જોઇએ. ગ્રીસ એક નાનો દેશ છે અને તેની
પણ ઘણી થોડી છે. તેનું મુખ્ય શહેર આથેન્સ પણ નાનું નગર છે
છતાં હુન્નરકળામાં, અલંકારશાસ્ત્રમાં, તત્ત્વજ્ઞાનમાં, અને દેશાભિમાનમ
ઉચ્ચતા હોવાને લીધે તે આખી દુનિયામાં સુપ્રસિદ્ધ નગર લેખાતું હતું
ણ તેના શત્રુઓને લીધે તેની જે ઉચ્ચતા હતી તે તેનામાં અવગુણો આ

માનુષીમાં સદ્ગુણોવડે જ સૌજન્યતાનું માપ થાય છે. આ જ વિષયપરત્વે સુભાષિતકાર કહે છે તે પણ યથોચિત છે:-

सौजन्यं यदि किं गुणैः सुमहिमा यद्यस्ति किं मण्डनैः ।
सद्विद्या यदि किं धनैरपयशो यद्यस्ति किं मृत्युना ॥

અર્થાત્—જો એક માણસ સુજન હોય તો પછી તેનામાં બીજા ગુણો હોય કિંવા ન હોય તોપણ તેથી શું? જો મહિમા હોય તો પછી ઘરેણું પહેરે તોપણ શું અને ન પહેરે તોપણ શું? સુવિદ્યા હોય તો પછી ધન હોય તોએ શું અને ન હોય તોએ શું? અને જો અપયશ પ્રાપ્ત થાય તો પછી મૃત્યુથી શું? તાત્પર્ય એ છે કે બાહ્યના જે કાંઈ ગુણો દેખાતા હોય તે ઉપરથી સૌજન્યતાનું માપ થઈ શકતું નથી, પરન્તુ આંતર સદ્ગુણોથી જ થાય છે. (૩૧)

विद्यासौजन्ययोस्तुलना । ३२ ॥

चारित्रस्य न विद्यया प्रबलता सौजन्यवृद्धया यथा ।
सौजन्येन हि नम्रता रसिकता नो विद्यया दृश्यते ॥
मिथ्यादम्भमदादयः सहचरा ज्ञानस्य शुष्कस्य हा ।
सौजन्यस्य तु नैव तेन परमं सौजन्यमेवाश्रयेत् ॥

જ્ઞાન અને સૌજન્યમાં કોણ શ્રેષ્ઠ?

ભાવાર્થ—ચારિત્ર અને આચાર સાથે જેટલો સંબંધ સૌજન્યનો છે તેટલો વિદ્યા કે જ્ઞાનનો નથી; અર્થાત્ ઘણે ઠેકાણે વિદ્યા તો ઘણીએ હોય છે પણ ચારિત્રનું ઠેકાણું હોતું નથી, અને સૌજન્યની જ્યાં જાગૃતિ હોય ત્યાં ચારિત્ર અવશ્ય સારું હોય જ. એટલે સૌજન્યનો ચારિત્ર સાથે ગાઢ સંબંધ છે. વળી નમ્રતા, વિવેક, સજ્જનતા, રસિકતા, શાન્તિ, ક્ષાન્તિ વગેરે ગુણો સૌજન્યના સહચારી દેખાય છે, પણ વિદ્યાના સહચારી

કેમકે જેઓની નજરમાંથી પૈસે એ આયુષ્યને કામ કરે છે, પરન્તુ તેથી જે પેટ ભરી શકતો નથી, કારણકે તે તો એક આયુષ્યને જ કામે કરે તે અર્થી નિરાશ્રિત જ કરે છે. તેવું ઉત્તમ પ્રમાણુસર (સ નિરંતરપૂર્વક ઉપાર્જનને માટે આપેલ કારણ તેવું ઉત્તમ અપેક્ષા અને અનંત વિદ્યા અથવા ધનવત્તાને માટે આપેલ કારણ મેળવવા વડે ઉપર ઉપાર્જન, વિનય, [illegible] આદિ [illegible] ઉત્તમ કામ થઈ શકે છે તેથી ઉત્તમ કામ વિદ્યા થકી કરવું તેથી માટે કહ્યું છે કે-

वरं गुणवतां विद्या न पुनः वित्तं विना।
[illegible] पुरुषस्य [illegible] ॥

અર્થાત્—[illegible] વિદ્યા છતાં જો વિનય ન તે [illegible] નથી અને તેવા પુરુષને [illegible] [illegible] કર [illegible] છે. [illegible] વિદ્યા અથવા જ્ઞાની [illegible] એમ [illegible] નથી પરન્તુ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વિદ્યાની [illegible] [illegible] [illegible] થએલી હોવી જોઈએ અને જો કદાચ વિદ્યા ન [illegible] [illegible] તો [illegible] મનુષ્યમાં હોવી જોઈએ, કારણકે [illegible] તે જ [illegible] છે. (૩૨)

सप्तम परिच्छेद.

[illegible] ઉદ્યોગ.

[[illegible] અથવા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.]

([illegible] [illegible] [illegible] મનુષ્યને [illegible]

આફ્રિને અમનમાં કેદી નાખે છે, કાર્ય ભાગ થવાની આશા[illegible] કરીને આત્મબળ આપણું કર્તવ્યભાવનાના પરિશ્રમને દૂર કરી [illegible] દેખાડે છે, મુશ્કેલીઓનું કાર્યની પણ ભાર સિદ્ધિ કરી [illegible] તેવો અનુપમ આનંદપ્રવાહ પ્રગટિત થાય છે. એટલું જ નહિ [illegible] કલ્યાણકર શુદ્ધ વૃત્તિઓને વિકસિત બનાવવાની સાથે સાથે [illegible] મુશ્કેલીઓ અગાડી કરવાનું માનસિક બળ આપી તે તરફ [illegible] વાની પ્રેરણા કરે છે. (૩૩)

ઉત્સાહની સામે વિઘ્નોની દુર્બળતા

કાર્યની શરૂઆતમાં, મધ્ય ભાગમાં અને છેવટે કાર્યના છે[illegible] જે મનનો ઉત્સાહ તેવો ને તેવો કાયમ રહે છે, અને તેની સા[illegible] કાર્ય તો અવશ્ય હું કરીશ" આવા પ્રકારનો અડગ માનસિક [illegible] રહે છે, તો પછી કાર્યનું આરાધન કરનાર આરાધકોના મને તે[illegible] અને વિઘ્નો પણ મને તેનું વ્યાકરણ આવે પણ ઉત્સાહ અને [illegible] થઈ જાય તે વિઘ્નો આધીન થઈ જિંદગી ભારરૂપ એક ક્ષણ [illegible] જાય છે અને ઉલટાં થયેલી આપત્તિઓ દૂર થઈ જાય કર્તવ્ય [illegible] સાધ્ય થાય છે. (૩૪)

વિઘ્નો ક્યાંસુધી નડે છે ?

જ્યાંસુધી કર્તવ્ય બજાવવાની ઇચ્છા પ્રબળ થઈ નથી, મનમાં [illegible] કેટલાક સંકલ્પ વિકલ્પો થયાં કરે "આ કાર્ય કેમ થશે [illegible] અરેરે ! આમાં હું ક્યાં આવી ભરાયો ? નિરાંત કરવા બેઠા [illegible] માથે આવ્યો છે ?" એવી રીતે મન ડહોળાયેલું થતું હોય, અને દુર્બળ[illegible] થવાની હોય ત્યાંસુધી ત્યાં સુધી વિઘ્નો આવવા માંડે છે અને પ્રબળ[illegible] કર્તવ્ય બજાવવાનું આરાધન કરે છે. પણ જ્યારે તે આપણા હૃદયમંદિર[illegible] ઉત્સાહ અને દૃઢ નિશ્ચય એ બે વસ્તુ ભાગ્યે પ્રદીપ્ત થાય છે, અને [illegible] વિવિધના દુર્ગુણો મન્દાગ્નિ વગેરે દૂર ભાગી જાય છે, ત્યારે આપણાં [illegible] વિઘ્નો એક ક્ષણભર ટકી શકતાં નથી, તો પછી કાર્યને આરાધન [illegible]

મોટું ભય એક પણ નથી, કારણકે ઉત્સાહવાળા લોકોને કશું પણ
નથી. વૈદિક કર્તવ્યો બજાવવામાં ઉત્સાહ મનુષ્યને આરંભ વિશેષ
છે અને તેથી ઉલટું દીનતા–મનની નિર્બળતાથી–નિરાશા પ્રાપ્ત થવાથ
પથમાં વિચરનો મનુષ્ય પણ પદચ્યુત બની જાય છે. આ પ્રમાણે
કર્તવ્યપથમાં વિચરતાં મધ્યમાં કોઈ આકસ્મિક વિઘ્નો આવી નડે છે
અલ્પ સંકલ્પબળવાળાં મનુષ્યો નિરાશ થાય છે અને કહે છે કે " હું વગ
ઉપાધિમાં ક્યાંથી પડ્યો ? મેં કાર્યની શરૂઆત જ ન કરી હોત તો
જ્યારે મન આવું નિર્બળ થાય છે, ત્યારે પછી તે નિર્બળ મનને
નાનાં મોટાં વિઘ્નો ચારેતરફથી ઉપસ્થિત થઈને ઘેરી લે છે. પરન્તુ ઉત્સા
માણસો એવાં કોઈ વિઘ્નો ઉપસ્થિત થતાં પોતાના મનને સંબોધીને વશિ
મુનિની પેઠે કહે છે કે—

दीर्घसूत्रिन् मा भू त्वं नित्यं कार्यमाचर ।
न कालमतिवर्तन्ते महान्तः स्वेषु कर्मसु ॥

અર્થાત્—ધીર હે ! ' મારું કલ્યાણ હો ' નિશ્ચિત કરેલા કાર્યમાં
રત થા ! મહાત્માઓ પોતાનાં કર્તવ્ય કર્મોનાં વખત ...
આ પ્રમાણે જ્યારે ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે વિઘ્નોના નિર્બળ ...
નકામાં દૂરી જાય છે, અને કર્તવ્યમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત થતાં આદિ મધ્ય અને
અંત એ ત્રણે સ્થિતિમાંથી સંપૂર્ણ રીતે પસાર થઈ જવાય છે.

કર્તવ્યની લાંબી વાટ કોઈ કેવળ વિઘ્નો વિના પસાર થતી નથી,
પરન્તુ આ વિઘ્નો જ્યારે ઉપસ્થિત થાય ત્યારે તેની સાથે એવી રીતે વર્તવું
જોઈએ કે જેથી તે વિઘ્નો કાર્યમાં હાનિ નહિ નાખતાં પોતાની મેળે
દૂર થાય અને આપણું કાર્ય વિશેષ સ્થિરતાને પામે. મનુષ્યોપર વિઘ્નોનો
એ પણ એક ઉપકાર છે કે જ્યારે તેઓ હુમલો કરે છે, ત્યારે જ મનુષ્યને
પોતાના કર્તવ્યકર્મમાં સુસ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાને પ્રબળ તાકાત ધારણ
કરવાની જરૂર પડે છે. આકેમ એન્ટોનિનસે આ પ્રકારના વિઘ્નોની
સાથે વર્તવાના સંબંધમાં કહ્યું છે કે—જેવી રીતે પોતાને ટોચવી નાંખનાર

[illegible]

શંકા—[illegible]

સમાધાન—[illegible]

[illegible]

मत्कार्यस्य विनिश्चये हृदि कृते मन्यां स्वशक्तौ पुन-
लोकाः किं कथयन्ति चात्र विषये नेयं निरीक्षोचिता ॥
प्रायोऽन्योन्यविरुद्धतामुपगता जल्पा जनानां ततो ।
निष्ठां कापि लभेत नो स सुकृते लोकोक्तिमीक्षेत यः ॥

મુખી હેવામાં આવે નો નેથી પણ તેણે પોતાનું હિત કરવામાં
ું ધર્યું એમ દેખાય. ત્યારે હવે લોકાપવાદની દરકાર ક્યારે કરવી
: ન કરવી ? આ શ્લોકમાં સામાન્ય રીતે એવો ઉપદેશ છે કે
ઉપર બેસેલો ગુમાનિ સર્વસંબંધી પાછા હઠવું નહિ; પરન્તુ એમાં
: છે; કેવા સર્વસંબંધી પાછા હઠવું નહિ ? सत्कार्यस्य विनिश्चये
એ શબ્દો ૯૮ આ શ્લોકમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. પોતાની શક્તિના
"સત્કાર્ય કરવાનો હૃદયમાં નિશ્ચય થાય, ત્યારપછી તે વિષયમાં
ની દરકાર ન કરવી" એવું કથન તેમાં સમાએલું છે. સત્કાર્યનો
ય" એટલે વિશેષ પ્રકારે કરીને નિશ્ચય: એ શબ્દમાં પણ કાર્ય સંબંધી
કેવી રીતે કરવી તેનું સૂચન છે. પહેલાં તે કાર્ય વિષે પોતાની
વિચાર કરવો; પછી દેશ, કાળ, અને સંજોગોનું અવલોકન કરવું,
લાભાલાભનો ભય ઉપસ્થિત ન થાય તેટલા માટે કોઈ શાણા જ-
કાર્ય વિષે સલાહ લેવી અને છેવટે વિશેષ વિચારણાનો—અંતઃ-
નિશ્ચય લઈને તે કાર્ય કરવાનો ન કરવા વિષે નિશ્ચય કરવો. આ પ્ર-
નિશ્ચય' विशिष्टो निश्चयः અર્થાત્ ' વિનિશ્ચય કરવ, અને તેવા
થયા પછી કાર્યનો પ્રારંભ કરવો. કાર્યનો પ્રારંભ કર્યા પછી તે
કોઈ અપવાદ ઉઠાવે તો પછી તેની દરકાર કરવી નહિ, એ લો-
ી નહિ કરવાનો ખરો અર્થ છે; કોઈ દુષ્ટ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતાં લો-
ડે તો તે લોકાપવાદની દરકાર નહિ કરવાનો ખરો અને વાસ્તવિક
ી. કોઈ ભર્તૃહરિ નીતિ એક એવું વાક્ય કહ્યું છે કે यदपि
विरुद्धं नाचरणीयं नाचरणीयं અર્થાત્ ભલે તેવું સારું કાર્ય હોય તથાપિ
ની સામે પડતી તે કાર્ય કરવું નહિ. આ વચનને ઉપલક્ષ્યન કહેવું
ચિત છે, કારણકે શુભકાર્યપ્રવૃત્તતાને જોઈને લોકવિરુદ્ધ નિંદાથી એ
. માર્ગે દોરનારું કાર્ય છે. આ સર્વ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે સત્કાર્ય
વિનિશ્ચય ન કર્યો હોય તેવા કાર્યમાં જે લોકાપવાદાદિ વિઘ્ન હોય તો
એક રીતે અનુભવના ખરા માર્ગે દોરનારું હોઈને હિતકારક છે; પ-
કાર્ય સંબંધે વિનિશ્ચય થયા પછી આરંભેલા કાર્યમાં એ લોકાપવાદ

વિઘ્નો ઉઠે તો તે વિઘ્નોને હરાવીને અથવાતો તેને ગળી જઇને તે જ વિઘ્નોને આપણા કાર્યના સાધનરૂપ બનાવી કાર્યમાં સતત ઉદ્યત રહેવું; એવી વસ્તુસ્થિતિમાં દોરંગી દુનિયાના યદ્વા તદ્વા કથનને ગણકારવું નહીં. નિજ કર્ત્તવ્યમાં પ્રવૃત્ત થતાં વારંવાર લોકાપવાદના ભયથી ભડકી ઉઠનારા બીરૂ પુરૂષો તો કશું પણ કરી શકતા નથી. (૩૭)

अष्टम परिच्छेद.

કર્ત્તવ્યનાશક બળ–આલસ્ય.

[જેવી રીતે માણસને નિજ કર્ત્તવ્યમાં સતત પ્રવૃત્ત રાખનાર ઉત્સાહ છે, તેવી રીતે કર્ત્તવ્યમાંથી સર્વથા પછાત રાખનાર 'આલસ્ય' નામનો ઉત્સાહનો મહાવિરોધી શત્રુ છે; તેનું વિવેચન હવે પ્રારંભાય છે.]

कर्त्तव्यनाशकबलम् । १८ । ३९ ॥

आलस्येन हि यावती क्षतिततिः सञ्जायते दैहिकी ।
रोगेणापि न तावती किल भवेन्नासत्यमेतद्यतः ॥
आलस्यं मरणावधिक्षतिकरं नो भेषजाल्लीयते ।
रोगस्त्वल्पदिनैरुपैत्युपशमं सद्योपि भैषज्यतः ॥
यत्रालस्यविलासनं क्षतिकरं तत्रार्थहानिः क्रमा-
द्दारिद्र्यं क्षुधया सह प्रविशति ख्यातिः क्षयं गच्छति ॥
विज्ञानं विनिवर्तते करकलोद्योगो द्रुतं लीयते ।
कर्त्तव्यस्य तु का कथाऽतिकरुणापात्रं भवेज्जीवनम् ॥

આળસ એ જ નાશક બળ.

ભાવાર્થ—આળસથી થતી બીજી અનેક પ્રકારની હાનિઓને એક
મૂકી કેવળ શારીરિક હાનિનો વિચાર કરીએ તો આળસમાં એક
ને આળસ સેવવાથી શરીરમાં જે હાનિ થાય છે તેવી હાનિ બહુધા
વના થતા રોગોથી થતી નથી. આ ... ...
નથી, કારણકે આળસથી જે શરીરમાં પ્રવ... ... ...
કે તે પાંચ પચ્ચીસ દિવસને માટે નહીં પણ અનુક્રમે નિયમ કરી
. પછી તેનો એક ઔષધિથી પણ નાશ થતો નથી, અને શરીરમાં
થયેલ રોગ પોતા દિવસ સુધી રહે છે, અને વખતે આળસથી નાશ
પણ થાય છે, માટે રોગાદિક કરતાં પણ આળસથી વધારે હાનિ
છે. (૨૮) જે ઘરમાં આળસ પ્રવેશ કરી લીધા કરે છે, ત્યાં ... વની
થવા માટે છે અને પોતા સમયમાં ધ્યેયનો નાશ થતાં દારિદ્ર્ય જાયને
ની સાથે ઘર પધારે છે. તે ઘર કે કુટુંબની ખ્યાતિ અને પ્રતિષ્ઠા
આવે છે, મેળવેલી વિદ્યા વિસ્મૃત થઈ વિનાશ પામી જાય છે, તાપને
અને કળા તે ઘરથી રીસાઈને ભાગી જાય છે, ગરીબાઈ અને ...
નજ પ્રસરી રહે છે, શક્તિ ક્ષીણ થાય છે, અને તેની જીવનશક્તિ નિરાશ્રિત
બીજાની આશા ઉપર અવલંબી રહી દયાપાત્ર થઈ પડે છે. ત્યાં કર્તવ્ય
ત્યાની તો આશા જ શી રાખવી? (૩૫)

વિવેચન—આલસ્ય-પ્રમાદ-સુસ્તી એ એક મોટો દુર્ગુણ છે અને તે
નાં સત્પરિણામોની જે વહી વાંચવા બેસીએ તો પાર આવે નહિ.
કારિએ તે દુર્ગુણને એક મહારિપુ તુલ્ય લેખતાં કહ્યું છે કે—

> आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महारिपुः।
> नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कृत्वा यं नावसीदति॥

અર્થાત્—આલસ્ય જ મનુષ્યોના શરીરમાં રહેલો મોટો શત્રુ છે; ઉદ્યોગ
કોઈપણ બંધુ નથી; માટે ઉદ્યોગ કરનાર પુરુષ દુ:ખી થતો નથી. આ

"વીતી ગયો સમય તે ન ફરી જનાર,
"ખોવાય આંખ પછી કાંઈ ન હાથ હાર!"

એવું જ્યારે મનુષ્યને સ્મરણ થાય છે, ત્યારે તે પોતાના પ્રમાદને–પોતાના મહાશત્રુને ધિક્કારે છે ! પણ તે વખતે એ શત્રુ પોતાના દેહરૂપી સામ્રાજ્યની એટલી બધી ભૂમિ પોતાના તાબામાં લઈ ચુકેલ હોય છે કે તે વખતે બિચારો મનુષ્ય નિરાધાર થઈને શત્રુના પંજામાં સપડાયેલો જ આયુષ્યનો કાળ પૂરો કરે છે ! પરન્તુ આલસ્યનો વંશવેલો કંઈ એટલામાં જ સમાપ્ત થઈ રહેતો નથી ! આલસ્યને લીધે મનુષ્યના મનમાં એવા ખરાબ વિચારો આવ્યાં કરે છે કે તેથી તેની ચિત્તવૃત્તિ મલીન બનતી જાય છે. એ વિષે જોન્સન પોતાનો અનુભવ એ પ્રકારે આપે છે કે–" નવરા બેઠે નવા નવા વિચારો સ્ફુરવા લાગે છે એટલું જ નહિ, પરન્તુ અસ્વાર થએલા મનુષ્ય પાસેથી છુટકી ગએલા ઘોડાની પેઠે કોઈ પણ ઘોડેસ્વાર સિવાય તેને છુટ આપે તે કરતાં પણ અધિક પ્રચંડ સ્વાં કરવામાં તે સ્વચ્છંદી થઈને મસ્ત થઈ જાય છે. વળી અવકાશની વેળાએ મારા મનમાં એટલા તો ઢંગધડા વગરના અને અમૂલક તથા અસંગત વિલક્ષણ વિચારો સ્ફુરવા લાગે છે કે હું તેમની અનર્થકતા તથા અસંભવતા પરત્વે વિચાર કરી કરીને તે સર્વને ઠીક કાળે મારા મનને તેના તે જ સ્વચ્છંદી વિચારોવડે ગરમીદું કરી ચડું એવા હેતુથી કાગળ ઉપર ચડાવી દઉં છું!" આટલેથી પણ હજુ આલસ્યની હદ પૂરી થાય તેમ નથી! તેનાથી નિરુદ્યમિતાદ્વારા દ્રવ્યની હાનિ થાય છે અને દ્રવ્યની હાનિ થતાં દીનતા, ભૂખ, ઇત્યાદિનું ગૃહમાં સામ્રાજ્ય આવે છે. વિદ્યા, કળા, એ સર્વ દીનતાના રાજ્યમાં ટકી શકતાં નહિ હોવાથી પલાયન કરી જાય છે અને સાથે નામદાર રહેલી એક માત્ર 'ખ્યાતિ' તે પણ આખા કુટુંબને દગો દઈને ચાલતી થાય છે. ઘણી વાર એ ખ્યાતિ જાય છે તે સદાને માટે જાય છે અને એ રીતે એક માત્ર આલસ્યનું નઠા-રિપુત્વ ભવિષ્યની પ્રજા સુધી ચાલુ રહે છે ! આ મહારિપુ, જેના દેહમાં રાજ્ય ભોગવતો હોય, તે દેહમાં કર્તવ્ય સંબંધી વિચારણાને અવકાશ પણ ક્યાંથી

વ્યક્તિનું હિત કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. તેના જે વિશેષ અધિકારો
મારી રાખે, કરવામાં ભય થયો હોય કે તે જ અધિકારનું સામર્થ્ય તેના આ-
શ્રમને આશ્રયભૂત હોય તો અધિકારના સામર્થ્યના પરિણામમાં અહિત પણ
એટલા પ્રમાણમાં થાય છે. જે હિત એક વ્યક્તિના આત્માના નાશથી અને
થતી [illegible] ઘણું વિષમ બની જાય. તેજ હિત વ્યક્તિના [illegible]
વામાં નાખીએ તો તે આખા કુટુંબનું ઘણું વિષમ બને. જ્યારે અને તે
કુટુંબનું [illegible] અહિત થવા પામે. જ્યારે એક વ્યક્તિનું
હિત છે, અને તે હિત એક આખાનું [illegible] આત્મામાં [illegible] તો
તે પાછે. [illegible] એક વ્યક્તિનું જ અહિત થાય છે, પરંતુ [illegible] કરવામાં
[illegible] છે તો, તેથી તે કુટુંબને આશ્રયે રહેનાર આખું રાજ્ય નાશ પામવા
લાગે છે. રાજ્યનું આશ્રય [illegible] મોટા પ્રમાણમાં અહિત કરનારું હોય [illegible]
[illegible] બુદ્ધિમાને કહ્યું છે કે "[illegible] અને [illegible]" [illegible]
પુરુષો તો [illegible] પણ [illegible] એમનું ન [illegible] કે [illegible] આશ્રમ
[illegible] જેવા [illegible] પ્રગટ કરેલું હોય કે [illegible] નહિ. આશ્રમ
કરવાની [illegible] થઈ આજે તેની નિવૃત્તિ પણ થતી હોય એ નહિ. [illegible] પ્રચાર [illegible]
પરિણામે એક રાજ્યની પેઠે જ [illegible] વ્યક્તિઓ પણ અહિતનો પ્રચાર [illegible]
છે. જો મનુષ્યની [illegible] તેનાનો ધર્મ કુટુંબની સામે લઈને રહેતું [illegible]
કરવાનો છે તેનામાં જ [illegible] આશ્રયનું હિત [illegible] તો રહેતું [illegible]
થઈને [illegible] કુટુંબના હાથમાં જઈને તેનું અહિત થવા પામે; [illegible]
સુખના અર્થે જે [illegible] લાગી ગયા હોય છે તેઓ [illegible]
પોતાનું [illegible] બાંધવામાં આવ્યા હશે તો તેઓનો ત્યાગ નિરર્થક થઈ [illegible]
અને તેઓ સ્વધર્મચ્યુત થાય; કુટુંબનો વડીલ જ્યારે [illegible] થાય તો [illegible]
આશ્રમમાંથી ઉત્પન્ન થએલાં દુષ્ટ પરિણામો તેના આખા કુટુંબને [illegible]
પડે અને કોઈની પ્રથમાં આશ્રય કહેવાય તો આખો દેશ અધઃપતિત-ધર્ષ[illegible]
[illegible] અને કોઈની [illegible] આશ્રમનાં પરિણામો [illegible]
નિર્બળ અને દુર્બળ બની જાય. એ સર્વમાં આશ્રમનાં પરિણામો [illegible] છે. (૪૦)

ધરેલાથી તેનું નામ 'નીલકંઠ' એવું પડ્યું. આ ઉપરથી આલસ્ય પ્રતિ કહેવામાં આવે છે કે તારું ઝેર એ સમુદ્રમાંથી નીકળેલા ઝેર કરતાં વધારે ઉગ્ર હોવું જોઈએ, કારણકે તારા ઉગ્ર સ્વરૂપની સાથે પોતાનું ઓછું તીવ્ર સ્વરૂપ સરખાવતાં વિષને લજ્જા આવવાથી જ તે શંકરના કંઠમાં છુપાઈ બેઠું છે અને તું સર્વોપરિ વિષ નીડર જગતમાં સ્વચ્છંદે વિહાર કરે છે' તેવી જ રીતે દુષ્ટ અને ભયંકર કાર્યો કરનારાં ભૂત પિશાચાદિ મલિન સત્ત્વો પણ આ જગતમાં દેખાતાં નથી અને કોઈ ગુપ્ત પ્રદેશમાં છુપાઈ ગયાં લાગે છે. તે પણ વિષની પેઠે આલસ્ય કરતાં પોતાની ઓછી પ્રબળતાથી લજ્જિત થયાં જ હોવાં જોઈએ: એવી એક ઉત્પ્રેક્ષા કરવામાં આવી છે. આ ઉત્પ્રેક્ષા કલ્પનાયુક્ત હોવા છતાં તેમાં કેટલું સાધારણ્ય સમાએલું છે તે બીજા પૂર્વોક્ત શ્લોકોમાં આલસ્યનાં મહા ભયંકર પરિણામોનું નિદર્શન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી સમજી શકાશે. જે દુર્ગુણ શરીરમાં વસવાથી શારીરિક, આર્થિક અને આધ્યાત્મિક સંપત્તિનો ઉચ્છેદ કરી નાંખે તે દુર્ગુણ વિષ અને પિશાચ કરતાં વિશેષ ભયંકર કૃત્ય કરનારો લેખાય જ. વિષ અને પિશાચની ભયંકરતા માત્ર સ્થૂલ શરીર ઉપર જ અસર કરે છે: તેઓ આર્થિક અને આધ્યાત્મિક સંપત્તિને કશી હાનિ કરવાને સમર્થ હોતાં નથી: તો પછી તેઓ કરતાં વિશેષ ભયંકર અસર નીપજાવનાર આલસ્યને વિષ અને પિશાચના ઉપરી રૂપે લેખવી એ યોગ્ય જ છે. આલસ્ય એ ચિત્તના સ્વભાવમાંથી જન્મ પામેલું વિષ છે, તેથી ચિત્તને વગવતી ન રહેતાં સતત ઉદ્યમમાં મચ્યા રહેવું, ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો અને નિયમિત બનવાની ટેવ પાડવી: એથી આલસ્યને ચિત્તમાંથી અને દેહમાંથી ખંખેરી નાંખી શકાય છે. સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ પ્રકારના ગુણો મનુષ્ય પ્રકૃતિમાં રહેલા છે. તેમાંથી સત્ત્વગુણ ન્યૂન હોય તો તમોગુણનું આધિક્ય થતાં આલસ્યનું રાજ્ય શરીર ઉપર ચાલવા લાગે છે. (૪૧)

[આલસ્યનું પ્રકરણ અત્ર સમાપ્ત થાય છે. હવે કર્ત્તવ્યનો પાર કરનાર કેવા કેવા દુર્ગુણો મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં રહેલા છે અને તે દુર્ગુણો કેવે પ્રકારે દુષ્ટ કર્ત્તવ્યની હાનિ કરે છે તે દર્શાવવામાં અવસર પ્રવર્તે છે.]

[illegible] દેખાય છે. વળી આ અગ્નિ [illegible] [illegible] રહે છે અને [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] છે અને [illegible]. [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ક્રોધની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
છે. ક્રોધની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે કે [illegible] [illegible]
[illegible] કે તે [illegible] ક્રોધ [illegible] [illegible] જ [illegible] [illegible]
[illegible] તેના પ્રવાહમાં [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]
પણ [illegible] [illegible] કરે છે. [illegible] ક્રોધી [illegible] [illegible] [illegible]
છે, તેનાં [illegible] [illegible] [illegible] થાય છે, અને [illegible]
[illegible] પડે છે. ક્રોધની જ્વાળા ક્રોધીના આત્માને હાનિ કરવા ઉપરાંત [illegible]
પણ [illegible]. [illegible] [illegible] હાનિ [illegible] છે. આથી [illegible] કહે [illegible]
કે [illegible] [illegible] [illegible] ક્રોધના [illegible] [illegible] અગ્નિ [illegible]
અગ્નિ અનેક પ્રકારના છે જેવા કે જઠરાગ્નિ, દાવાગ્નિ, વડવાગ્નિ [illegible]
એ અગ્નિઓ અનેક પ્રકારની વસ્તુઓને દગ્ધ કરે છે [illegible] [illegible]
અગ્નિ તો એવો પ્રકાર છે કે તે ક્રોધીને પોતાને દગ્ધ કરે [illegible]
અન્ય વસ્તુઓને પણ ભસ્મ કરી મોટા મોટા અનર્થો [illegible]. [illegible]
કહે છે કે "આપણને ક્રોધ પોતાની અંદર પ્રગટાવ્યા પછી [illegible]
છે; એવા મનુષ્યો પોતાને અને પોતાના [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] થઈ પડે છે." આ કથન સર્વથા સત્ય છે. વિચારપૂર્વક એ [illegible]
ક્રોધના અનર્થોનો વિચાર કરવા બેસીએ તો તેનો પાર આવે નહિ. [illegible]
એ એક એવા પ્રકારની [illegible] છે કે તેને વશ પડેલા મનુષ્ય પોતાના
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આત્મઘાત કરવાને પણ [illegible] [illegible]
છે. આથી [illegible] કહેલું છે કે—

क्रोधो मूलमनर्थानां क्रोधः संसारबंधनम् ।
धर्मक्षयकरः क्रोधः तस्मात्क्रोधं विवर्जयेत् ॥

અર્થાત્—ક્રોધ અનર્થનું મૂળ છે, ક્રોધ એ જ સંસારનું બંધન છે
ધર્મનો ક્ષય કરનાર પણ ક્રોધ જ છે માટે ક્રોધનો ત્યાગ કરવો. આ પ્રમાણે
સર્વ પ્રકારના અનર્થો કરનાર ક્રોધને વશ રહેતાં મનુષ્યો પોતાના કર્તવ્યમાંથી

[illegible]

[illegible] ચાલ્યું નહિ [illegible] તેથી ઘણી [illegible] તેને ક્રોધ [illegible] હતા, પરંતુ [illegible] કરીરની [illegible] જ્યાં [illegible] ઘૂંઘવાટો તે ફેર આવ્યો અને દિવાનખાનામાં બેઠો. [illegible] તેણે [illegible] કર્યો અને [illegible] જ પાછો તેણે [illegible] બોલ: "અરે દુષ્ટ! મારું [illegible] નથી કર્યું છે, ત્યાં તું મને [illegible] છે? હરામી સાલા—બદર લાગ!" આટલું બોલીને [illegible] ન જ થયો! સાહેબના ક્રોધમાં વધારો થયો અને પોતાની [illegible] માં લઈને તેના ઉપર નેતરના પ્રહાર કરવા માંડ્યા! [illegible] ને બોલવા લાગ્યો: "મારો માં મરી ગયા? [illegible] બહાર કેમ કોઈ લાવતું નથી?" [illegible] હોવી જોઈએ તેની પાછળ તેના [illegible] ચીસ પાડતો [illegible] ગુસ્સામાં આવતાં બાળકને પણ લાત મારી! [illegible] સાહેબ આંધળા બની ગયા હોવાની [illegible]

તે ક્રોધ કરવો ઉચિત છે કે નહિ ? આ શંકાનું સમાધાન કરવાને નિમ્ન શ્લોક કહેવામાં આવે છે:]

क्रोधस्य मर्यादा । ४४ ॥

बालानां हितशिक्षणे स्खलिततासंवारणे बोधने।
दुष्टस्याक्रमणेऽपराधिदमने स्वातापसन्दर्शने ॥
अस्त्यावश्यकता भवेद्यदि तदा सोप्यस्तु सद्भावजः।
शक्यो रोद्धुमपेक्षिते च समये यः सार्थकः कृत्रिमः ॥

ક્રોધની મર્યાદા.

ભાવાર્થ—કદાચ કોઈ એમ કહેશે કે, બાળકોની કે અન્ય કોઈની ભૂલ થતી હોય તો તે સુધારવામાં, તેમને હિતની શિખામણ આપવામાં, કોઈની કુટેવ ટાળવાનો બોધ દેવામાં, દુષ્ટ માણસોને હઠાવવામાં, અપરાધી માણસોને સજા કરવામાં, અને ગુન્હેગારોને દાબમાં રાખવા પોતાનો આતાપ દર્શાવવામાં, ગૃહસ્થીઓને કંઈક આવેશ અને જુસ્સાની જરૂર પડે છે, અને તેની સાથે ક્રોધનું મિશ્રણ પણ હોય છે. તો ક્રોધની અનાવશ્યકતા કેમ કહો છો ? ઉપર બતાવેલ પ્રસંગોમાં તો ક્રોધની આવશ્યકતા રહે છે. આના ઉત્તરમાં કહેવું જોઈએ કે જ્યાંસુધી કેવળ ભૂલ સુધારવાનો જ શુદ્ધ આશય હોય, અને તેટલા માટે પ્રયોજન-માત્ર દેખાવનો બનાવટી ક્રોધ અને તે પણ પોતાની મરજી પ્રમાણે કાબુમાં લઈ શકાય તેવો મર્યાદિત હોઈને કોઈને હિતકર્તા થતો હોય તો ભલે હો. તેમાં ક્રોધના ઉપર બતાવેલા લક્ષણને કંઈ હાનિ પહોંચતી નથી. (૪૪)

વિવેચન—ગૃહસ્થીઓને-સંસારીઓને સંસારના કેટલાક પ્રસંગોમાં કૃત્રિમ ક્રોધ બતાવવાની જરૂર પડે છે. બાળકોને, દુષ્ટજનોને, અપરાધીઓને કે બીજાઓને વિમાર્ગે જતાં અને ગુન્હાઓ કરતાં અટકાવવા માટે કૃત્રિમ ક્રોધનું નિદર્શન કરવાની જરૂર પડે એ સ્વાભાવિક છે. અહીં એ પ્રકારનો

निन्दात्यागः ॥ २१ ॥

निन्दाऽमन्त्यसहोदरा गुणहरी सौजन्यसंहारिणी [illegible]
दोषारोपणकारिणी गुणगणे क्लेशस्य सञ्चारिणी [illegible]
चारित्रांगविघातिनी जनमनःसन्तापिनी पापिन[illegible]
त्याज्या दोषविनाशनाय विदुषा कर्तव्यसंशुद्धये [illegible]

નિન્દાનો પરિત્યાગ.

ભાવાર્થ—નિન્દા પણ કર્મના માર્ગમાં આવતા દોષો પૈકી [illegible] મનુષ્યને કર્મભ્રષ્ટ બનાવે છે. માટે કર્મની શુદ્ધિ ઇચ્છનાર [illegible] પુરુષે કે દોષનો વિનાશ કરવા માટે સત્વર નિન્દાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. [illegible] ને નિન્દા અમૃતની તો સગી બ્હેન છે, એટલે અમૃતના પરિણ[illegible] [illegible] કરંડી કાઢે છે; ધૈર્ય, શાન્તિ, સંતોષ વગેરે ઘણા ગુણોને [illegible] કરે છે. કર્મનો માર્ગ શુદ્ધ જે સૌજન્ય તેનો તો સંહાર કરી નાંખે [illegible] ગુણ સમુદાયમાં દોષનું આરોપણ કરે છે, કલેશનો સંચાર [illegible] છે, કેટલી બધી ચારિત્રનો ઘાત કરે છે, લોકોનાં મનને સારે તરેહ [illegible] સંતાપ ઉપજાવે છે, કિંબહુના ઘણાં પાપસ્થાનોને જન્મ આપનાર [illegible] ને નિન્દામાં નિન્દ એક કેન્દ્ર છે માટે વ્હેલી તેનો પરિહાર કરવો. (૨૧)

વિવેચન—પોતાની અસમર્થતા ઢાંકવાને કોઈ સમર્થ મનુષ્યને [illegible] શબ્દનો અનુચિત ઉપયોગ આરંભવો તે પોતે જ નિન્દા કહેવાય છે. [illegible] ના દોષ તરફ દ્વેષ કરવું અને અસત્યના દોષોને પ્રકાશિત કરી [illegible] અસત્યની ટીકા કરવી એ જ નિન્દાનું મૂળ મનાય છે. નિન્દાનું એક [illegible] આ પ્રકારે છે: એક વાર કોઈ એક ગુજરાત એક બેઠક નગરમાં [illegible] નાયક નગરશ્રેષ્ઠિ અને લેવાદેવાનો વેપાર કરનાર તેની [illegible] [illegible] ઘણો સારો હતો. [illegible]

પ્રત્યેક અંગ અધમ છે. કેમકે અનેક રોગો હોય ને રોગો, રોગી
ન નિયમપાન રીતે, તથા પણ અનિશ્ચિત વિના. પોતાના આંતર
પણ ત્યાંય વિના કોઈનું હિત થતું હોય તેવા અંતઃપૂર્વક કહેવા ને
નહીં. પરન્તુ મનુષ્યનો સ્વભાવ એવા પ્રકારનો વિલક્ષણ છે કે પારકે
... ન નિં ... પ્રસંગમાં આકસ્મિક રીતે ધમકાઈ જાય છે;
... કહેવા માટે અને જ્યાં-ત્યાં નિંદાને પાપે ન
... મુનિવરનાએ ઉપદેશ્યું છે કે—" બોલો તો તેઓના
... નહિત ... અભીષ્ટ છે " અર્થાત્ કેટલા ગુણનું કથન
... પણ ... કથન ન કરવું નહિ કે જેથી આક્રમણ કોઈ
... પ્રમાણે ગણી લ્યાય નહિ. નિંદાના પરિહાર માટે
... ન કરવાનું વર્ણવાય છે (૨૯)

विनयादिगुणाश्रितं निन्दा । ३० ॥

...स्ता मज्जगणे परार्थकरणे प्रीतिः सुनीतौ गति-
...र्वीर्यमनुत्तमं भवतु वा शुद्धं प्रबुद्धं मनः ॥
...ज्ञानं विपुलं तथापि किमहो कार्यं शुभैस्तैर्गुणै-
...को यस्तनाश्रितो रसहरो निन्दाभिधो दुर्गुणः ॥

બીજા ગુણો ઉપર પાણી ફેરવનારી નિન્દા.

ભાવાર્થ તથ વિવેચન—સદાચરણપરાયણ રહેવામાં અને પરોપ-
... કરવામાં બહુ પ્રીતિ હોય, ન્યાય અને નીતિના માર્ગમાં
... આપ્ય કરી હોય, વિપત્તિનાં વાદળાંઓને વિખેરી નાંખવા
... વાળા આવી હોય, ઉત્તમમાં ઉત્તમ માનસિક વીર્ય પણ પ્રાપ્ત કર્યું
... પણ બધ બોધ પામેલું વિશુદ્ધ હોય અને અનેક શાસ્ત્રોનું મથન કરી
... પણ બધે મેળવ્યું હોય; આ બધા ગુણો ત્યાંસુધી ઉપયોગી અને હિતકર
... કે અન્યનીપ એક નિન્દારૂપ દુર્ગુણનો પાશ લાગેલો ન હોય; પણ જો કદાચ

દુર્ભાગ્યે વધારે નહીં પણ એક જ નિન્દારૂપ દુર્ગુણની આદત માણસને
ગઇ, તો સમજો કે તેનું જીવન બરબાદ ગયું અને સદાચારપરાયણના
સદ્ગુણો યોગ્ય જ સમયમાં રદ થઇ જવાના. પૂર્વ શ્લોકમાં નિન્દારૂપી દુર્ગુ
જે બીજા દુર્ગુણોના પ્રવેશનું કથન કર્યું છે તે દુર્ગુણો એવા પ્રકારના છે
જે મનુષ્યના ગમે તેવા ઉચ્ચ ગુણોને પણ ઢાંકી દે છે. મનુષ્ય સદાચાર
હોય, ધીરજવાળો હોય, બુદ્ધિમાન્ હોય, પરોપકાર અને નીતિરીતિમાં પ્રીતિ
વાળો હોય, મનનો શુદ્ધ હોય, પરન્તુ જો તેનામાં એક નિન્દાનો દુર્ગુણ હો
તો-નિંદા સૌજન્યનો નાશ કરનારી હોવાથી—તમામ સર્વ સદ્ગુણોનો નાશ
કરી નાંખે છે. (૪૭)

[૯૨ નિન્દારૂપી દુર્ગુણને સજીવારોપણ કરીને ગ્રંથકાર તેના દોષો દર્શા
છે અને અપ્રશસ્ત વસ્તુઓ સાથે તેની તુલના કરી બતાવી જનસમાજ તેથી અવશ્ય
રહેવામાં સાર સમજે તેટલા માટે નીચેના સયુક્તિક શ્લોકોની રચના કરે છે:]

निन्दाकलहोत्पादः सर्वदा । ४८ ॥

रे त्वं काऽसि? न वेत्ति मां किमु भवान्निन्दाभिधानं मम।
त्वं चैका? नहि शूकरोऽस्ति सहजः कार्यैक्यमस्त्यावयोः॥
किं कार्यं? युवयोर्विनाशनकृतिं चान्यत्किमु स्यादिह।
भोज्यं किं? मलमस्मि मानसमहं बन्धुस्तु मे जाठरम्॥

रसांगोक्ता निन्दा । ४९ ॥

तस्मादेव पिशाचिका त्वमसि किं चाण्डालिका डाकिनी।
नैवं तर्हि किमन्यकारणमहो मयो ब्रुवे श्रूयताम् ॥
भोज्यं मे चरमार्हता द्युशमितं पृष्ठस्य मांसेन हा।
तस्मान्मां कथयन्तु केनचिदिमे नाम्ना सह सर्वथा ॥

જે કોઈ દોષ નો ને કોઈ પણ વિષ્ટાનો ભોગી–અપરસન કેમકે મનુષ્યોમાં વિષ્ટાનો ભોગી ચાંડાલ નિંદક મનુષ્ય લેખાય છે. આ [illegible] દંડની [illegible] લેખવાની રીતોપમા યથાર્થ ઘટે છે. વળી [illegible] ચાંડાલ મનુષ્યની વિષ્ટ ઉપાડી જાય છે તેથી મનુષ્યને ચોખ્ખાઈ [illegible] થાય છે તેવી રીતે નિન્દક મનુષ્યરૂપી ચાંડાલ નિન્દા [illegible] મનુષ્યનો માનસિક મળ [illegible] જાય છે તેથી, જેની નિન્દા કરવામાં [illegible] છે તેને [illegible] તથા પાપરૂપી મળ ધોવાવાને પરિણામે સ્વચ્છતાનો [illegible] થાય છે. [illegible] આવજવામાં આવે છે કે " અમુક નિંદક [illegible] [illegible] થાય તેમ છે. " આ પ્રમાણે નિંદક વિષ્ટ [illegible] [illegible] કરે છે. દ્વિતીય શ્લોકમાં નિંદાને પૂંઠના માંસની [illegible] આવે છે. આ દીનોપમાદ્વારાનો ઉપયોગ ચરમ તીર્થંકર શ્રી મહા[illegible] સ્વામીના સન્દેશના સૂત્રમાં આ પ્રમાણે આલેખાયેલો છે.

अणुद्दिओ न भासेज्जा । भासमाणस्स अंतरा ॥
पिट्ठिमंसं न खाएज्जा । [illegible]

[illegible] પૂંઠે બોલવું નહીં; બીજો બોલતો હોય [illegible] નહીં અને પૂંઠનું માંસ ખાવું નહીં એટલે કોઈની નિન્દા કરવી નહીં [illegible] યથાર્થ જ છે. માંસાહારીઓ પશુઓ અને પક્ષીઓના માંસનું ભક્ષણ કરે છે માંસાહાર અંત્યંત અને અંત્યંત [illegible] છે. [illegible] માંસાહારીઓને નિર્ધૃણ, યવન, દુષ્ટ, જંગલી [illegible] [illegible] અપાય છે પરન્તુ નિંદક તો મનુષ્યનું માંસ ખાય છે, [illegible] [illegible] જંગલી કે દુષ્ટ જનોના કરતાં પણ [illegible] [illegible] મનુષ્યો પણ છે કે જેઓ [illegible] એ છે અને બીજા ભયાનક કાર્યોમાં [illegible] મનુષ્યના માંસનું ભક્ષણ કરે છે પરન્તુ તેઓ [illegible] નિંદક તો [illegible] મનુષ્યની જે [illegible] અને બીજા આ- [illegible] છે તેને આ [illegible] દોષ [illegible]

બહારથી જનસમાજની સહાનુભૂતિરૂપે જે કાંઈ સાહાય્ય મળશે કે નહિ તેનો વિચાર કરવો જોઈએ; અને સર્વ પ્રકારે સહાય્યની જરૂર પડે તે બીના મળે એવો સંભવ રહે, બુદ્ધિ અને ચિદ્‌શક્તિનો અવાજ પણ તેને અનુકૂળ જ માલૂમ પડે, તો પછી તે કાર્યનો નિશ્ચય કરવો-પ્રતિજ્ઞા લેવી એ ઉચિત છે. કોઈ પણ કાર્ય સંબંધી પોતાની શક્તિનો વિચાર કર્યા વિના, કોઈની દેખાદેખીથી, કિંવા આવેશથી ઉશ્કેરાઈ જઈને અથવા અવિચારપૂર્વક કોઈ કાર્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેઈ વાગવી, અને પછી તેમાં વિઘ્નો ઉપસ્થિત થતાં નિરાશ થઈ જવું એ ડહાપણ નથી. પોતાની શક્તિ પહોંચી શકે તેટલી મર્યાદાની બહારનું કાર્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી અને પછી નિરાશ થઈને તે પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરવો, તે કરતાં પ્રતિજ્ઞા ન જ લેવી એ વિશેષ ઉચિત છે. કોઈ કાર્ય પરત્વે વિચાર કરતાં પોતાની બુદ્ધિ બરાબર જવાબ આપી શકતી ન હોય, તો કોઈ સજ્જનની સલાહ લેવી અને પછી કાર્ય સંબંધી કોઈ પણ પ્રકારનો નિર્ણય કરવો. આ કારણથી કહ્યું છે કે—

अनारम्भो मनुष्याणां प्रथमं बुद्धिलक्षणम् ।
आरब्धस्यान्तगमनं द्वितीयं बुद्धिलक्षणम् ॥

અર્થાત્—કાર્યનો આરંભ ન કરવો એ બુદ્ધિનું પહેલું લક્ષણ છે અને આરંભેલા કાર્યનું છેવટ લાવવું એ બીજું લક્ષણ છે. તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ કાર્ય પોતાની શક્તિની બહારનું લાગે તો તે કાર્ય આરંભવું નહિ અથવા તેની પ્રતિજ્ઞા લેવી નહિ તે કાંઈ બીકણ અથવા નિર્બળતા નથી પરન્તુ બુદ્ધિનું લક્ષણ છે.

શંકા—ભર્તૃહરિ કહે છે કે-प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः । ...रभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ॥ અર્થાત્-વિઘ્નના ભયથી કાર્યનો આ... ...ંભ ન કરવો એ નીચ પુરુષનું લક્ષણ છે અને કાર્યનો આરંભ કર્યા પછી ...માં વિઘ્ન આવવાથી કાર્ય છોડી દેવું એ મધ્યમ પુરુષનું લક્ષણ છે. તો ...છી વિઘ્નના ભયનો વિચાર કર્યા વિના કાર્ય આરંભવું એ ભર્તૃહરિની ...તિ પ્રમાણે ગેરવાજબી નથી, બલકે વિઘ્નોથી ડરવું એ તો એક પ્રકા... ...ી નીચતા છે.

द्वितीय खण्ड.

આખા જીવનની ચાર અવસ્થાઓના ચાર ખંડ કરીને પ્રત્યેક અવસ્થાના પ્રમુખ કર્તવ્ય વિષેનું ઔપોદ્ઘાતિક કથન પ્રથમ ખંડમાં વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવી ગયું. વળી ચારે અવસ્થાને એકસરખી રીતે લાગુ પડે તેવું સામાન્ય કર્તવ્ય પણ એ ખંડમાં વિસ્તાર સાથે કહેવામાં આવ્યું છે. હવે 'વિશિષ્ટ કર્તવ્ય' ના ઉલ્લેખની શરૂઆત કરવામાં આવે છે અને ક્રમાનુસાર પ્રથમ બાલ્યાવસ્થાના વિશિષ્ટ કર્તવ્ય વિષેની વિવેચના કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રથમ ખંડમાં જે કર્તવ્યનિર્દેશના છે તેને 'સામાન્ય કર્તવ્ય' એટલા માટે કહ્યું કે તે પ્રત્યેક અવસ્થામાં પાલન કરવા યોગ્ય છે. અને આ 'વિશિષ્ટ કર્તવ્ય' તે તે અવસ્થાવિશેષે કરીને જ ઉપયોગી હોઈ તેનો સંબંધ બીજી અવસ્થાનાં કર્તવ્યો સાથે રહેતો નથી,–કદાચ રહે છે તો થોડો જ રહે છે.

'શિક્ષણ' એ પ્રથમ અવસ્થાનું પ્રમુખ કર્તવ્ય છે. આપણે સામાન્ય સમાજના શિક્ષણની શરૂઆત જે સમયથી લેખીએ છીએ તે કરતાં ઘણી જ વહેલી તેની શરૂઆત થએલી ગ્રંથકાર લેખે છે. આપણે સામાન્ય રીતે માનીએ છીએ કે એક બાળક એકાદ વર્ષનું થાય અને તેનામાં બુદ્ધિના ચમત્કારનો ઝાંખો ઝાંખો પ્રકાશ આવવા લાગે ત્યારથી શિક્ષણની શરૂઆત થઈ શકે છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ એટલી નાની વયનાં બાળકોને શિક્ષણ આપવાની શરૂઆતને માટે 'કિંડરગાર્ટન' અથવા 'બાલોદ્યાન' ની પદ્ધતિની શોધ કરી છે, એટલે તે વયથી બાળકના શિક્ષણની શરૂઆત થઈ લેખાય, નહિતો આપણા લોકો તો બાળકને નિશાળે બેસારવામાં આવે ત્યારે જ તેના શિક્ષણની શરૂઆત થઈ સમજે છે!' પરન્તુ આમ માનવું તે એક ભૂલ છે. 'કિંડરગાર્ટન'થી બાળકોને શિક્ષણ આપવામાં આવે તે પહેલાંથી તે બાળક શિક્ષણ લેવા માંડી ચૂક્યું હોય છે. ગ્રંથકાર કહે છે કે બાળક ગર્ભમાં હોય છે ત્યારથી જ મનુષ્યદૃષ્ટિથી ભિન્ન રીતે તે શિક્ષણ

સમાધાન—વિઘ્નથી ડરવું નહિ-વિઘ્નનો ભય રાખવો નહિ ; વાસ્તવિક નીતિ છે અને તેનું કારણ એ છે કે તેનો ભય નહિ રાખનાર એઓમાં વિઘ્નોનો નાશ કરવા જેટલું તનબળ, મનબળ, અને ધનબળ રહે હોય છે, અને તેટલા માટે ભર્તૃહરિએ તે જ શ્લોકમાં આગળ જતાં કહ્યું છે વિઘ્નैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥ અર્થા ઉત્તમ પુરૂષો કાર્યનો આરંભ કરીને તેમાં વારંવાર વિઘ્ન પડવાથી પણ કાર્ય છોડતા નથી એટલે કે વખતો વખત વિઘ્ન આવે ત્યારે તેની નિવૃત્તિ ઉપાય કરે છે. પરન્તુ વિઘ્નોની નિવૃત્તિ કરવા માટે જોઇએનું બળ પોતામાં કે નહિ તેનો વિચાર કર્યા વિના કાર્યારંભ કરવો તે તો सहसा न विदधीत क्रिया એ મહાવાક્યને નહિ સમજનારો મૂર્ખ અને અવિચારી માણસ જ કહેવા કોઈ પણ કાર્યની પ્રતિજ્ઞા લેઇને ભાગવી નહિ અથવા તો પ્રતિજ્ઞા લેવી નહિ એ ઉપદેશમાં એક બીજને પણ હેતુ સમાએલો છે. પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી વિઘ્નો ઉપસ્થિત થતાં હારીને હેઠા બેસવું એ રીતે વર્તવાની ટેવ પાડવા આત્મબળ-મનોબળ દિવસે દિવસે નરમ પડતું જાય છે. એવું જ્યારે બ વાર બને છે ત્યારે મન 'પ્રતિજ્ઞા' ની કશી કીમત સમજતું નથી અ તેથી તે કાર્યો સંબંધી સહસા વિચાર અને નિશ્ચય કરી વાળવાની ટેવવા બને છે. પ્રથમ બુદ્ધિલક્ષણ અને દ્વિતીય બુદ્ધિલક્ષણની વચ્ચે મધ્ય બુદ્ધિલક્ષણનો નવો પ્રકાર ભર્તૃહરિની પેઠે યોજવાનુ આ ગ્રંથકારે ઉચિત ન માન્યુ; પરન્તુ પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી તેનો ભંગ કરનારાઓને જ નીચ, કલી પશુ અને મરણ પામેલાના જેવા લેખ્યા છે. ખરૂં કહીએ તો એ રી સહસા કાર્ય કરવાની રીતિ ઉપર બુદ્ધિને સ્થાપિત કરવાનો જ પ્રયોગ કરવા આવ્યો છે, અને બુદ્ધિવાદને માન્ય રાખનારાઓ એ નીતિને જ ઉત્તમોત્ત નીતિ લેખશે. (૬૨)

इति प्रथम खण्ड समाप्त.

द्वितीय खण्ड.

આખા જીવનની ચાર અવસ્થાઓના ચાર ખંડ કરીને પ્રત્યેક અવસ્થાના પ્રમુખ કર્તવ્ય વિષેનું ઔપોદ્ઘાતિક કથન પ્રથમ ખંડમાં વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવી ગયું. વળી ચારે અવસ્થાને એકસરખી રીતે લાગુ પડે તેવું સામાન્ય કર્તવ્ય પણ એ ખંડમાં વિસ્તાર સાથે કહેવામાં આવ્યું છે. હવે 'વિશેષ કર્તવ્ય' ના ઉલ્લેખની શરૂઆત કરવામાં આવે છે અને ક્રમાનુસાર પ્રથમ બાલ્યાવસ્થાના વિશેષ કર્તવ્ય વિષેની વિવેચના કરવાનું કામ થાય છે. પ્રથમ ખંડમાં જે કર્તવ્યનિર્દેશના છે તેને 'સામાન્ય કર્તવ્ય' એટલા માટે કહ્યું કે તે પ્રત્યેક અવસ્થામાં પાલન કરવા યોગ્ય છે. અને આ 'વિશેષ કર્તવ્ય' તે તે અવસ્થાવિશેષે કરીને જ ઉપયોગી હોઈ તેનો સંબંધ બીજી અવસ્થાનાં કર્તવ્યો સાથે રહેતો નથી,—કદાચ રહે છે તો થોડો જ રહે છે.

'શિક્ષણ' એ પ્રથમ અવસ્થાનું પ્રમુખ કર્તવ્ય છે. આપણે સામાન્ય સમાજમાં શિક્ષણની શરૂઆત જે સમયથી લખીએ છીએ તે કરતાં ઘણી જ વહેલી તેની શરૂઆત થએલી ગ્રંથકાર કહે છે. આપણે સામાન્ય રીતે માનીએ છીએ કે એક બાળક એકાદ વર્ષનું થાય અને તેનામાં બુદ્ધિના ચમત્કારનો ઝાંખો ઝાંખો ખ્યાલ આવવા લાગે ત્યારથી શિક્ષણની શરૂઆત થઈ શકે છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ એટલી નાની વયનાં બાળકોને શિક્ષણ આપવાની શરૂઆતને માટે 'કિંડરગાર્ટન' અથવા 'બાલોદ્યાન' ની પદ્ધતિની શોધ કરી છે, એટલે તે વયથી બાળકના શિક્ષણની શરૂઆત થઈ લેખાય. નહિતો આપણા લોકો તો બાળકને નિશાળે બેસારવામાં આવે ત્યારે જ તેના શિક્ષણની શરૂઆત થઈ સમજે છે. પરન્તુ આમ માનવું તે એક ભૂલ છે. 'કિંડરગાર્ટન' થી બાળકોને શિક્ષણ આપવામાં આવે તે પહેલાંથી તે બાળક શિક્ષણ લેવા માંડી ચૂક્યું હોય છે. ગ્રંથકાર કહે છે કે બાળક ગર્ભમાં હોય છે ત્યારથી જ મનુષ્યદૃષ્ટિથી શુભ રીતે તે શિક્ષણ

સમાધાન—વિરોધી કહ્યું નહિ-વિરોધ: ભય શબ્દો: નહિ એ સાત્વિક નીતિ છે અને તેનું કારણ એ છે કે તેમાં ભય નહિ [illegible] વિરોધો સાથ કરવા જેવું લગભગ, મનમાં, અને ધનમાં [illegible] છે, અને તેમાં માટે [illegible] તે જ શ્લોક. [illegible] गुरु: पूर्वाणि परित्यक्तव्यानि [illegible] न परित्यज्य [illegible] [illegible] પ્રયો કરેલો આરંભ કરીને તેના [illegible] પછીથી પણ [illegible] નથી એટલે કે પગલો [illegible] માટે ત્યારે તેણે [illegible] કરે છે. પરન્તુ વિરોધી નિવૃત્તિ કરવા માટે તેનું [illegible] [illegible] [illegible] નહિ સમજનારો મૂર્ખ અને અવિવેકી [illegible] પણ [illegible] જાણતી નહિ [illegible] નહિ એ [illegible] પણ તેનું [illegible] છે. [illegible] ઉપસ્થિત થતા [illegible] એ [illegible] [illegible] વિરોધ [illegible] પડતું [illegible] એનું [illegible] અને છે ત્યારે મન 'પ્રતિજ્ઞા' ની [illegible] તે [illegible] સારો વિચાર અને નિશ્ચય [illegible] પ્રથમ યુક્તિરત્ન અને દ્વિતીય યુક્તિરત્ન. [illegible] [illegible] પ્રકારે [illegible] આ પ્રકારે [illegible] પરન્તુ પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી [illegible] કરનારાઓને [illegible] અને મરણ [illegible] છે. [illegible] કરવાની રીતિ ઉપર યુક્તિને સ્થાપિત કરવાનો [illegible] છે, અને યુક્તિને માન્ય રાખનારાઓ એ નીતિને [illegible] નીતિ જેમની. (૧૨)

इति प्रथम खण्ड समाप्त.

[illegible] જુદાં [illegible] લીધાની હતી, ત્યાં તેને તે અનંતે જન્મ [illegible] અનંતે ભિન્ન પણ નૈતિક અને ધાર્મિક [illegible] વિચારો [illegible] અનંતને જે ધાર્મિકપણું અર્પ્યું [illegible] વિચારોમાં [illegible] અને [illegible] વિચારોમાં [illegible] નૈતિકતા [illegible] નૈતિક [illegible] તેની [illegible] હતી અને [illegible] હતી તેથી તે [illegible] વિચારો [illegible] અને [illegible] હતી [illegible] અને તેને તે [illegible] નૈતિકતા [illegible] તેને [illegible] હતી તે [illegible] વિચારોનો [illegible] તેવી [illegible] હતી [illegible] તેના [illegible] વિચારો [illegible] નહોતી! [illegible] તે [illegible] હતી [illegible] છે, [illegible] હતું [illegible] શકે [illegible] હતી તેના [illegible] તે [illegible]

તે ગર્ભસ્થ બાળક પણ સત્સંગ અને શાસ્ત્રશ્રવણની રૂચિવાળો કર્તવ્ય-નિપુણ બનશે. (૯૪).

વિવેચન—માનસશાસ્ત્રના પંડિતો કહે છે આ બધી સૃષ્ટિ મનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને એક ચીજનો કે પ્રાણીનો આકાર બનવો અથવા એક અવયવ ઉત્પન્ન થવો એનો આધાર ગુપ્ત મનઃશક્તિ ઉપર રહેલો છે; કાર્યો અને વિચારો પ્રમાણે શરીરના ઘાટ અને મનની વૃત્તિઓ ઘડાય છે. એ પંડિતોની આ માન્યતાનો તથ્યાંશ એ છે કે મનની સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓનું પરિણામ સ્થૂલરૂપે પરિણમે છે અને તે જ સૂત્ર ગર્ભમાં રહેલા બાળકને લાગુ પડે છે. જે પ્રકારના વિચારોનું પોષણ માતા તરફથી પોતાના ઉદરમાં રહેલા ગર્ભને મળે છે તે જ પ્રકારનું શિક્ષણ ગર્ભમાંના બાળકને અદૃશ્ય રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ને જ પ્રકારના સંસ્કારનું બીજારોપણ ગર્ભમાંના બાળકના મગજની અંદર થાય છે અને તેનો જન્મ થયા પછી અનુકૂળ સંયોગોમાં તે સંસ્કારનો વિકાસ થતાં તેનું વર્તન તદનુરૂપ ઘડાય છે. સગર્ભાવસ્થામાં માતા ધર્મના વિચારો કરે છે તો તેવા જ સંસ્કારો ગર્ભપર પડે છે અને બાળકનો જન્મ થયા પછી તે ગુપ્ત સંસ્કારના વિકાસને માટે અનુકૂળ સંયોગો પ્રાપ્ત થાય છે તો બાળકની ધર્મવૃત્તિ ખીલે છે અને ભવિષ્યમાં તે ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્ય નીવડે છે. તે જ પ્રમાણે માતા વિષયસુખાભિલાષિણી હોય છે તો તેનું બાળક તેવું થાય છે, વિદ્યાવિલાસિની હોય છે તો બાળક તેવું નીવડે છે, શાસ્ત્રશ્રવણની ઇચ્છા કર્યા કરે છે તો તેનું સંતાન પણ શાસ્ત્રશ્રવણપ્રિય જન્મે છે, અને તેથી ઉલટું જો દીનતાજનક વિચારો કરે છે, કલહમાં દિવસો ગાળે છે તો બાળક પણ તેવા ગુણવાળું જ નીવડે છે. જગતના ઇતિહાસમાંથી માતાના વિચારોની અસરથી તદનુરૂપ જન્મેલાં બાળકોના દૃષ્ટાંતો અનેક મળી શકે તેમ છે. ધર્મિષ્ઠતાનું દૃષ્ટાંત કવિ બર્ન્સનું છે. તે કવિની માતા કેવળ ગરીબ અવસ્થામાં જન્મી હતી, પરન્તુ તેનામાં અનેક સદ્ગુણો હતા. તેના મનની સમતોલતા અતિવિલક્ષણ હતી. તેના ધર્મ સંબંધી વિચારો ઉંડા અને સ્થિર હતા. તેને ઘણું સારાં ગીતો આવડતાં હતાં અને સગર્ભાવસ્થામાં તે પોતાનો ફુરસ-

તેનો વખત મધુરાં ગીતો ગાઈને વીતાવતી હતી. આથી તેને પેટે કવિ બર્ન્સનો જન્મ થયો. બર્ન્સનો પિતા પણ નીતિમય અને ધાર્મિક હતો. બર્ન્સમાં પોતાની માતાના વિચારોએ બર્ન્સને જે ધર્મશિક્ષણ આપ્યું હતું તેને તેના પિતાએ બર્ન્સને ધાર્મિક શિક્ષણ આપીને વિકસિત કર્યું અને તેને પરિણામે કવિ બર્ન્સ ભક્તિરસનાં ઉત્તમ કાવ્યો રચનાર નીવડ્યો. બુદ્ધિમાન માતા જો સગર્ભાવસ્થામાં યુદ્ધ અને શૌર્યના વિચારોમાં મગ્ન રહે છે તો પુત્ર પણ તેવો જ નીવડે છે તેના દાખલારૂપે સુપ્રસિદ્ધ નેપોલિયન બોનાપાર્ટનું જીવન ધ્યાન ખેંચે તેવું છે. નેપોલિયન જ્યારે તેની માતાના ઉદરમાં હતો ત્યારે તેની માતા પોતાના પતિની સાથે યુદ્ધક્ષેત્રમાં હતી અને હમેશ આખી સગર્ભાવસ્થા તેણે યુદ્ધક્ષેત્રમાં રહીને લશ્કરી યોજનાઓમાં ભાગ લેવામાં જ ગાળી હતી. તે નિરંતર ઘોડા ઉપર બેસીને ફરવાનો શોખ ધરાવતી હતી તેથી તે ઘણી જ સાહસિક, બળવાન અને બહાદુર હતી. આ સ્થિતિમાં તે સ્ત્રીના વિચારોની અસર તેના ગર્ભ પર થઈ અને તેને પેટે આખા યુરોપને ધ્રુજાવી મૂકનાર પ્રતાપી અને મહત્વાકાંક્ષી નેપોલિયન બોનાપાર્ટ જન્મ્યો.' એક સ્ત્રી છેક આળસુ અને નિરૂદ્યમી તથા જડબુદ્ધિની હતી. તે નિરંતર ઘેર બેસી રહેતી અને શૃંગારરસનાં ગીતો ગાઈને કાળક્ષેપ કરતી હતી. આવી સ્થિતિમાં તેને એક પુત્રી થઈ તે પણ તેની માતાએ સગર્ભાવસ્થામાં તેનું જેવા વિચારોથી પોષણ કર્યું હતું તેવા જ વિચારોને અનુરૂપ નીવડી! એક સ્ત્રીને તેના પતિ સાથે કંકાસ થયો, તેથી કેટલાક વખત સુધી તેણે પોતાના પતિ સાથે અબોલા રાખ્યા. તે વખતે તે સગર્ભા હતી. તેને જે છોકરો થયો તે બીજે સર્વ ઠેકાણે તથા બીજા સર્વની પાસે હસે, બોલે તથા રમે પણ તેના બાપના ખોળામાં તેને મૂકવામાં આવે કે તુરત જ તે હસતો, બોલતો કે રમતો બંધ થઈ જાય! તે છોકરો પાંચ વર્ષનો થયો ત્યાંસુધી તેના બાપે તેને હસાવવા, બોલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ વ્યર્થ ગયો. સર્વ રીતે નિરાશ થયા પછી તેના બાપે તે છોકરાને એકવાર એવો ડર બતાવ્યો કે મારી સાથે નહિ બોલવાની તારી હઠ કાયમ રાખીશ તો હું તને ખૂબ શિક્ષા કરીશ. એ પ્રમાણે તે છોકરાને ખૂબ માર મારવામાં આવ્યો

તરફથી મળે છે. (આ વાત જૈનના પવિત્ર સૂત્ર ભગવતી અને ઠાણાંગ
શ્રમણ-મહાવીર પ્રભુએ સ્પષ્ટતાથી કહી છે.) જો માતા ઉપર બાળકની બુદ્ધિ
અને સમસ્ત જીવનનો આધાર રહે છે, તો માતા કેવી ઉત્તમ હોવી જો-
ઇએ ? જો તેમ ન હોય તો તેની સંતતિની બુદ્ધિમાં સારા સંસ્કારો
ક્યાંથી પડે ? અલબત, મુખ્ય આધાર પૂર્વ કર્મ ઉપર છે, તથાપિ પૂર્વ ક-
ર્મનો ઉદય પણ નિમિત્તાધીન છે. સારા નિમિત્તથી શુભનો ઉદય થાય
છે. (૬૫)

વિવેચન—બાળકને માતા તરફથી કેટલાંએક અંગો મળે છે અને કેટલાંએક અંગો પિતા તરફથી મળે છે. પિતા અને માતા ઉભયના ગુણો એક પુત્રમાં ઉતરે છે એ વાત સત્ય છે, પરન્તુ પિતા કરતાં માતા તરફથી પુત્રને કેટલીક વિશેષ પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે પુ-ત્રની ઉત્પત્તિ સાથે પિતાનો સંબંધ માત્ર બીજારોપણનો છે, ત્યારે માતાનો સંબંધ તેને ચિરકાળ સુધી પોષણ આપવાનો છે. આ પોષણ જેવી રીતે માતાના શરીરમાંથી મળે છે તેવી જ રીતે માતાના મગજમાંથી અને તે મગજમાં ઉપસ્થિત થતા વિવિધ પ્રકારના વિચારોમાંથી પણ મળે છે. માતાના વિચારોની અસર ગર્ભમાંના બાળક ઉપર કેવી રીતે થાય છે તે પૂર્વ શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. બાળકના મગજના તંતુઓ પણ મોટે ભાગે માતાના મગજમાંથી જ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી મગજનો સંબંધ પિતાના કરતાં માતાના મગજ સાથે વિશેષ પ્રમાણમાં રહે છે. ઠાણાંગ સૂત્રમાં તથા ભગવતી સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—कइणं भंते माइअंगा पण्णत्ता गोयमा तओ माइअंगा पण्णत्ता तंजहा मंसे सोणिए मत्थुलुंगे ॥ અર્થાત્—હે પ્રભો ! એક બાળકને તેની માતા તરફથી કેટલાં અંગોનો વારસો મળે છે ? શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે કે બાળકને માતા તરફથી વારસામાં ત્રણ અંગો મળે છે: માંસ (૧), રુધિર (૨) અને મગજ (૩); માતા તરફથી બાળકને મગ-જનો વારસો મળે છે તેનું એક દૃષ્ટાન્ત ચાર્લ્સ કીંગ્સ્લીનું છે. તે જ્યારે પોતાની માતાના ઉદરમાં હતો ત્યારે તેની માતાએ પવિત્રપણે શાન્ત જીંદગી ગુજા-રવાનો વિચાર કર્યો અને તેથી દુનિયાદારીની સર્વ ખટપટોથી દૂર જઈને

એક નાના ગામડામાં એકાન્તમાં રહીને તે સદ્દિસૌંદર્યનું પાન કરવા લાગી. પરિણામ એ આવ્યું કે તે ગર્ભમાંથી ઉત્પન્ન થએલા ચાર્લ્સ કીંગ્સલીએ સદ્દિસૌંદર્ય વિષે વિદ્વત્તાભરેલું પુસ્તક લખ્યું અને તે એક માનનીય ધર્મ-ગુરૂ બન્યો. માતાનું જ મગજ સંતાનને વિશેષે કરીને મળે છે. પિતાના મગજ સાથે તેનો અતિન્યૂન સંબંધ છે, તેનું એક બીજું દૃષ્ટાન્ત પણ છે. એક મજબૂત શરીરવાળી અને મજબૂત મનવાળી માતા પોતાની ૧૬ વર્ષની પુત્રીને ડૉ. ફાઉલર પાસે લાવી અને કહેવા લાગી કે આ મારી છોકરી કાંઇ વાંક માટે જરા પણ કહેવામાં આવે છે કે તુરત જ રડી પડે છે અને સદા ગમગીનીમાં રહે છે. આખો દિવસ તે ધર્મનાં જ પુસ્તકો વાંચ્યા કરે છે; તો તેનું કારણ શું હશે? ડાક્ટર ફાઉલરે મસ્તિષ્કવિદ્યાનુસારે તપાસ કરી તો જણાયું કે તે છોકરીની માતા પોતાનાં માબાપની અવગણના કરીને એક ખરાબ સ્વભાવના પુરૂષ જોડે પરણી હતી અને તે પુરૂષ તેના ઉપર જુલ્મ ગુજારતો હોવાથી તે હમેશાં ઉદાસ રહી આખો દિવસ "બાયબલ" વાંચ્યા કરતી હતી. આ અવસ્થામાં તેને તે પુત્રી થઈ હતી કે જેનું મગજ તેના પિતા જેવું ખરાબ અને જુલ્મી નહોતું પણ તેની માતા જેવું ઉદાસીન અને ધર્મપુસ્તકો વાંચવાની વૃત્તિવાળું બન્યું હતું!

શંકા—બુદ્ધિમાન્ પિતાના કેટલાક બુદ્ધિમાન્ પુત્રો એવા પણ જોવામાં આવે છે કે જેમને તેમના પિતાના જ મગજનો વારસો મળ્યો હશે એમ માની શકાય, કારણકે કેટલાક દાખલાઓમાં તેમને તેમની નિરક્ષર માતાઓનું મગજ મળ્યું હોય એવું પણ જોવામાં આવે છે. આમ થવાનું શું કારણ હશે?

સમાધાન—એવા દૃષ્ટાંતોમાં જે પરિણામ જોવામાં આવે છે તેને પિતા તરફથી વારસામાં મળેલા મગજનું જ સર્વાંશે પરિણામ સમજવું એ એક ભૂલ છે. વસ્તુતઃ જન્મ પછીના પિતા તરફથી અપાતા શિક્ષણના અથવાતો પૂર્વ કર્મના બળાબળના એ સંસ્કારો હોય છે. હમેશાં એ એક સ્વાભાવિક નિયમ હોય છે કે એક પ્રકારના સંસ્કાર ઉપર બીજા પ્રકારના બળવાન્ સંસ્કારો પડે છે તો પહેલા સંસ્કારો દબાઈ જાય છે અને બીજા

સંસ્કારો પ્રધાન બને છે એટલું જ નહિ પણ પહેલા સંસ્કારો બીજા પ્ર ના સંસ્કારોમાં ભેળવાઇને તદ્રૂપ પણ બની જાય છે. દૂધમાં મધુરતાનાં સ્ રૂપો રહેલાં છે અને દહીંમાં ખટાશનાં સ્વરૂપો રહેલાં છે. દૂધની મધુરતાન સ્વરૂપોમાં જેટલી પ્રબળતા છે તે કરતાં દહીંની ખટાશનાં સ્વરૂપોમાં વધુ પ્રબળતા છે અને તેથી જો દહીંને દૂધમાં ભેળવવામાં આવે છે, તો દૂધ ઉપર દહીંનાં સ્વરૂપો વિજય મેળવે છે, એટલું જ નહિ પણ દૂધનાં મધુર સ્વરૂપો ઉપર દહીંનાં ખાટાં સ્વરૂપો પોતાનો સંસ્કાર પાડીને દૂધને પણ દહીં રૂપ બનાવી દે છે. એ જ રીતે માનવું જો નિરક્ષર મનુષ્ય બાળકને મૂર્ખ હોય છે તે પિતાના પ્રબળ બુદ્ધિમાન મનુષ્યના સંસ્કારોવડે બાળક બુદ્ધિમાન નીવડે તો તેમા આશ્ચર્ય જેવું કશું જ નથી. (૧૪)

द्वितीय परिच्छेद.

ગૃહશિક્ષણ.

एतस्मात् । ११ ॥

वालो दासकरे च रक्षणकृते यद्यर्प्यते शैशवे ।
द्वौ दासौ हि भविष्यतः किल ततः संसर्गमाहात्म्यतः ॥
कर्तुं यद्यभिलष्यते कथमपि श्रेष्ठं शिशोर्जीवनं ।
वाल्यादेव सुयोग्यरक्षककरे वालस्तदा योज्यताम् ॥

રક્ષકના સંસર્ગની અસર.

ભાવાર્થ—નાની અવસ્થાના બાળકને ઉછેરવાનું અને રમાડવાનું કામ જો એક હલકી પ્રકૃતિના નોકરને સોંપવામાં આવે છે, તો થોડા વખતમાં એક નોકરની જગ્યાએ બે નોકર તૈયાર થશે; અર્થાત્ એક નોકર તો છે જ અને બાળક હલકી પ્રકૃતિવાળા નોકરના હાથમાં ઉછર્યો તેને પણ નોક-

રના સંસર્ગની માઠી અસરથી નોકરના જેવા સંસ્કારો અને તેના જેવી બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં તે પણ એક નોકર જ પેદા થશે એટલે બીજો નોકર તે. આવી રીતે હલકા રક્ષકથી બાળકનું જીવન હલકું થાય છે, માટે જો બાળકનું જીવન શ્રેષ્ઠ બનાવવું હોય તો બાલ્યપણાથી જ લાયક રક્ષકની સારવાર હેઠે બાળકનું જીવન ઘડાય તેવો બંદોબસ્ત કરવો જોઇએ. (૬૬)

વિવેચન—ઘણા ધનવાન્ પુરુષો કે જેઓને ત્યાં નોકરચાકરનો તોટો હોતો નથી તેઓ પોતાના બાળકોને ઉછેરવાનું અને રમાડવાનું કાર્ય નોકરના હાથમાં આપે છે. નોકર તે બાળકને આખો દિવસ પોતાની સાથે રાખે છે, રમાડે છે અને તેડીને ફરે છે. આથી તે બાળક પોતાનાં માતાપિતા કરતાં નોકરનો વિશેષ સહવાસી બને છે અને કોઈ કોઈ વાર તો તે તે નોકરનો એટલો પક્ષપાતી બની જાય છે કે પોતાનાં માતાપિતા પાસે રહેવાનુ પણ તેને ગમતું નથી ! નોકરો હમેશાં ક્ષુદ્ર વિચારના, તરંગી, વ્યસની અને આળસુ હોય છે. તેઓ પોતાના જેવા જ બીજા લોકો સાથે અસભ્ય ભાષામાં વાતચીત કરે છે, કંકાસ કરે છે અને ગમે તેમ બોલે છે. એવા નોકરના નિત્યના સહવાસવાળો બાળક પણ તેના જેવો જ બને છે. બાળકનું નિર્દોષ અને સરલ મન હમેશાં અનુકરણતત્પર હોય છે. તે જે કાંઈ બોલે છે, ચાલે છે કે કરે છે તે સઘળું તેણે બીજાઓ પાસેથી અનુકરણરૂપે જ ગ્રહણ કરેલું હોય છે. આ કારણથી જેવી ક્ષુદ્ર પ્રકૃતિના નોકરો હોય છે તેવી જ ક્ષુદ્ર પ્રકૃતિનો તે બાળક પણ નીવડે છે, અર્થાત્ ઘરમાં તે બાળકરૂપી એક નોકરનો વધારો થાય છે ! આ કારણથી એક માતાએ પોતાના પુત્રને નોકરના હાથમાં સોંપવો, તે તે બાળકનું ભવિષ્ય બગાડવા બરાબર જ છે. માતાને અન્ય ગૃહકાર્યમાં પડવાની જરૂર પડે તેમ હોય અને તે કારણથી બાળકને ચાકરના હાથમાં સોંપ્યો હોય, તોપણ તે ઇષ્ટ નથી. ગૃહકાર્ય ચાકર પાસે કરાવવાથી જેટલી હાનિ થતી નથી તે કરતાં અસંખ્ય ગણી હાનિ બાળકને ચાકરના હાથમાં સોંપવાથી થાય છે. કહ્યું છે કે दुर्जनजनसंसर्गात्सज्जनपुरुषोऽत्र दोषमायाति અર્થાત્ દુર્જનના સંસર્ગથી સજ્જન પણ દોષને પામે છે; તો પછી બિચારું નિર્દોષ બાળક ચાકર જેવા

क्षुद्र मनुष्यना संसर्गथी क्षुद्रताने पामे एमां शुं आश्चर्य छे ? वळी चाक-रना हाथमां बाळकने सोंपवाथी बीजी अनेक हानिओ थाय छे. बाळकने रमाडवुं-तेने रोवा न देवुं ए कार्य एक चाकरनुं होय छे, तेथी केटलाक कृत्रिम उपायोवडे चाकर ते बाळकने रोवा देतो नथी. एक चाकरडी पो-तानी शेठाणीना पुत्रने न रोवा देवा माटे तेनी गुह्येन्द्रियने रमाडीने वीर्य-स्राव करती अने तेथी बाळक क्षणिक आनंदमां आवी रहतो. परिणाम ए आव्युं के ते बाळक तद्दन खराब शारीरिक बांधानो अने रोगिष्ठ नीवड्यो. एक वार एक स्त्री पोताना बाळकने चाकरने सोंपी पोते कांई कामसर बहार गई. बाळक पाछळ रडवा लाग्यो अने चाकरने पोताना कांई खानगी कामसर बहार जवानी इच्छा थई. आथी तेणे बाळकने पारणामां सुवाडीने ते उपर वाघना रमकडानुं विकराळ मोढुं बां-ध्युं. बाळक ते वाघना भयथी बीजाईने चूप थई गयो एटले चाकर पो-ताना काम उपर चाल्यो गयो. पाछळथी माताए आवीने जोयुं तो वाघना मोढाना भयथी त्रास पामीने ए सुकोमळ बाळक पारणामां मरण पाम्यो हतो ! चाकरना हाथमां बाळक सोंपवानुं आ एक विशिष्ट परिणाम ! माटे बाळ-कने नानपणमां योग्य रक्षकना हाथमां ज सोंपवां जोईए अने क्षुद्र प्रकृ-तिना चाकरोना हाथमां न सोंपवां जोईए. (६६)

[त्यारे बाळकनुं रक्षण करवाने सर्वाथी कोण योग्य देखाय ? ए प्रश्नने उत्तर निम्न श्लोकमा आपवामां आव्यो छे.]

मातैव शिशुरक्षणकार्ये योग्या । ६७ ॥

प्रायो बालकरक्षिकास्ति जननी सा चेद्भवेत्प्राकृती ।
पुत्रः प्राकृत एव संभवति चेत्प्राज्ञा तदा प्राज्ञिलः ॥
ापिष्ठा यदि सोपि पापनिरतश्चेद्धार्मिकी धार्मिको ।
ाता स्यात्खलु यादृशी शिशुरपि प्रायो भवेत्तादृशः ॥

ઉપકારને કેવળ વિચાર નહીંનું કામ જાણનારી બુદ્ધિથી સમજી શકાય-વાપૂર્વક તેમનું ગૌરવ વધારવામાં આવે છે તેમ જ ઔચિત્યના કામકાજને યોગ્ય મન અને બુદ્ધિને ખીલવનાર વ્યાવહારિક, નૈતિક અને ધાર્મિક શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તે દેશમાં સમાજ અને દેશનો ઉદ્ધાર કરનાર વીર પુત્રો થઈ, કે નીતિ અને ધર્મના ધુરંધર કર્મવીરત્વનું કેવળ ચરિત્રના ધરનાર અનેક સજ્જન મહાત્માઓ જન્મે, એ કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. (૧૮)

વિવેચન—પુત્રનું કલ્યાણ કરવાને-પુત્રને કેળવવાને સર્વથી યોગ્ય તેની માતા જ હોય છે અને તેથી જ્યાં ઉત્તમ વિચારની માતાઓ હોય છે ત્યાં પુત્રો પણ તેવા જ નીવડે છે તથા પોતાના સમાજ અથવા દેશને દીપાવે છે. ગર્ભમાં પુત્રને માતાના સંસ્કારી વિચારોનું પોષણ મળ્યું હોય છે અને ત્યાર પછી એટલે કે જન્મ થયા પછી પણ તેને માતા તરફથી સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ રીતે પોષણ મળે છે. આ પોષણરૂપ શિક્ષણ બાળકને બાળપણમાં મળે છે. વૈદ્યશાસ્ત્ર કહે છે કે માતા પુત્રને ધવરાવે છે તેથી તેના વિચારસ્થાનના ગુણદોષ બાળકમાં પણ દાખલ થાય છે તેથી જો માતા વ્યસની, અવિચારી અને અશિક્ષિત હોય છે અને તેથી જ નીવડે છે અને જો માતા ધર્મનિષ્ઠ, વિવેકી, સંતોષાદિની તથા અન્ય ગુણયુક્ત હોય છે તો પુત્ર પણ તેવો જ થાય છે. માતા પોતાના વિચારોની ઉત્તમતાથી બાળકને ધાવણમાં જેવા ગુણો આપવા ઇચ્છે તેવા ગુણો તે આપી શકે છે. આ કારણથી બાળકને સદ્‌ગુણી બનાવવા ઇચ્છતી માતાએ બાળકને ધવરાવતાં દુષ્ટ વિચારો કરવા નહિ* તેમ જ ઘરમાં દુષ્ટ કૃત્યો કરવાં નહિ કે દુષ્ટ વર્તન કરવું નહિ, કારણ કે તેની જ છાપ બાળકના કોમળ હૃદય ઉપર તુરત જ પડે છે. એક માતા પોતાના પુત્રનું અનિષ્ટ ઇચ્છતી નથી; તે સુખી અને વિવેકી નીવડે એવી જ તેની

* એક માતા પાડોશી સાથે કંકાસ કરીને ક્રોધથી ઘેર આવી. ઘેર આવી તુરત જ તેણે બાળકને ધવરાવવા લીધું અને બાળક ધાવવા લાગ્યો કે તુરત તે પેટમાં ચાંક આવવા લાગી! માતાની ક્રોધી વૃત્તિનું ઝેર જ બાળકને લાગ્યું ને તેથી બાળકના પેટમાં દુઃખ થવા લાગ્યું.

ઇચ્છા હોય છે અને તેથી દરેક પ્રસંગે બાળકને અનિષ્ટ સંયોગોમાંથી બ-ચાવી લે છે; છતાં વ્હેમી, અજ્ઞાની અને બેદરકાર માતાઓ પુત્રના હિતની મને તેવી શુભ વાંચ્છના રાખ્યા છતાં પુત્રને ગમે તેમ વર્તવા દે છે અને મને તેવા સંસર્ગમાં રહેવા દે છે તેને પરિણામે તેનું અહિત જ થાય છે. ચાકરમાં એક માતાના જેવા ગુણો હોવા સંભવિત જ નથી અને તેથી મને તેવી વ્હેમી, અજ્ઞાન અને નિરક્ષર માતા કરતાં પણ ચાકરની બાળકને ઉ-છેરવાની યોગ્યતા વધી શકતી નથી. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે—उत्पादनम-पत्यस्य जातस्य परिपालनम्। प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनिबन्धनम्॥ અર્થાત્ છોકરાં ઉત્પન્ન કરવાં, ઉત્પન્ન થયા પછી તેમનું પાલન કરવું અને પ્રતિદિન [illegible] કાળજી કરવી એ સ્ત્રીઓનું પ્રત્યક્ષ કામ છે. આ રીતે લાયક માતાઓએ પોતાનાં બાળકોને ચાકરોના હાથમાં સોંપી ન દેતાં પોતાને હાથે ઉછેરે અને પોતાના સદ્વિચારોનું શિક્ષણ આપે, તો પુત્રો પણ લાયક નીવડે તેમાં આશ્ચર્યજનક કાંઈ જ નથી. બાળકોને ઉત્તમ કરવા—ઉચ્ચ ભાવનાયુક્ત કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં જે મુખ્ય વાત રહેલી છે તે એ જ છે કે ભવિષ્યની પ્રજાને પણ તેવી જ બનાવવી. ભવિષ્યની પ્રજાને ઉત્તમ કરવા માટે ઉત્તમ પિતાઓની જેટલી આગે જરૂર છે તેના કરતાં ઉત્તમ માતાઓની [illegible] જરૂર છે અને તે કારણથી માતાઓને આ દૃષ્ટિએ, [illegible] [illegible] [illegible])

([illegible])

दृष्टान्त । १० ॥

मन्यन्तामिति मानवाः सुविदिता शालैव शिक्षार्थिका।
मन्येहं तु सुशिक्षितेव जननी सच्छिक्षिकेत्यन्वहम्॥

मातैवास्ति च वस्तुतस्तु सुखदा शाला जगत्युत्तमा ।
लब्ध्वैवात्र सुसंस्कृतिं सफलतां गच्छन्ति बाला यतः ॥

ઘરનું શિક્ષણ.

ભાવાર્થ—નિશાળ, સ્કૂલ, કૉલેજ વગેરે પ્રસિદ્ધ શાળાઓ બાળકોને શિક્ષણ આપે છે એમ લોકો માનતા હોય તો ભલે માને પણ હું તો એમ સમજું છું કે સુશિક્ષિત માતા જ બાળકને ખરું શિક્ષણ આપે છે અને તેથી જગતમાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ વાસ્તવિક શિક્ષણ આપનારી કોઈ શાળા હોય તો તે માતારૂપી શાળા જ છે કે જ્યાંથી સારા સંસ્કારો મેળવીને જ બાળક પોતાના માનુષિક જીવનની સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. (૬૯)

વિવેચન—આપણે આગળ જોઈ ગયા કે બાળકની કેળવણી તેને નિશાળે બેસારવામાં આવે છે ત્યારથી જ શરૂ થતી નથી પરન્તુ તે પહેલાં શરૂ થઈ ચૂકી હોય છે. જન્મ થવા પહેલાં ગર્ભમાં તેને જે શિક્ષણ મળે છે, ત્યાર પછી એટલે જન્મ થયા પછી તેને માતાના ખોળામાં પણ શિક્ષણ મળે છે અને એ સ્તનધયાવસ્થાનું શિક્ષણ બાળકના જીવનમાં મુખ્ય ભાગ ભજવનારું થઈ પડે છે. વિદ્વાનોએ શિક્ષણના બે પ્રકાર પાડ્યા છે. એક પ્રકારનું શિક્ષણ ઘર આગળ અપાય છે અને બીજા પ્રકારનું શિક્ષણ સ્કૂલ, કૉલેજ અથવા શાળામાં અપાય છે. આ બે પ્રકારનું શિક્ષણ જૂદે જૂદે સ્થળે અપાય તેમાંનું પ્રધાન શિક્ષણ કયું એ પ્રશ્ન અગત્યનો રહે છે. આધુનિક સમયમાં શાળા પાઠશાળાઓમાં વિદ્યાનું શિક્ષણ અપાય છે—પરન્તુ વર્તણુક (character) નું બંધારણ બાંધવાનું શિક્ષણ અપાતું નથી. નીતિનું શિક્ષણ આપનારા પાઠોનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે, પરન્તુ તે ફક્ત 'વિદ્યા' સાથે જેટલો સંબંધ ધરાવે છે તેટલો 'વર્તણુક' સાથે સંબંધ ધરાવતા નથી. જે નીતિ શાળામાં શીખવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તે નીતિનું અનુસરણ વર્તન-પરા થાય છે કે નહિ તે જોવાનું ખરું સ્થળ તો 'ઘર' જ છે. 'વર્તણુક'નું બંધારણ બાંધવાનું શિક્ષણ ઘર આગળ માતાપિતા જ આપી શકે છે. બાળકને અસત્ય, અનીતિ, કુસંગ ઈત્યાદિથી દૂર રાખીને સત્યવાદી, નીતિ-

वाह्यं शिक्षणमेव तावदिह शिशोः शालान्तरे प्राप्यते
सत्यं शिक्षणमान्तरं किल तदारंभो भवेद् गर्भतः ॥

परदेशी अने बीजी शाळाना शिक्षणनी तुलना.

ભાવાર્થ—બાળકને પોતાની માતા પાસેથી પ્રથમનાં બે વર્ષમાં જેટલું શિક્ષણ મળે છે તેટલું શિક્ષણ બીજી શાળાઓમાં સો વર્ષ સુધી [illegible] કરતાં પણ મળતું મુશ્કેલ છે, તેનું કારણ એ છે કે બીજી શાળાઓમાં જે શિક્ષણ મળે છે, તે બહારનું શિક્ષણ છે અને વળી તે વરતાય છે. તે શિક્ષણની અસર ધણે ભાગે બુદ્ધિ કે મગજ ઉપર થાય છે પણ હૃદય ઉપર ધોડી થાય છે, અને માતા તરફથી જે શિક્ષણ મળે છે, તે આન્તરિક શિક્ષણ છે, એ [illegible] ને શિક્ષણથી માનસિક બંધારણ થાય છે અને મન કેળવાય છે. માન- સિક સદ્‌ગુણોની કેળવણી ઉપર જ ભાવની કેળવણીનો આધાર રહેલો છે માટે આંતરિક જ [illegible] શિક્ષણ છે અને તેની શરૂઆત ગર્ભા- વસ્થાથી જ થાય છે. (१०)

વિવેચન—ગર્ભાવસ્થામાં બાળકના ચારિત્ર્ય અને અનુકરણશીલ [illegible] [illegible] જે [illegible] પડે છે તે એવા સચોટ થાય છે કે આખું [illegible] તે સંસ્કારોનું પ્રબળ અસર [illegible] વિના રહેતી નથી. માતાના વિચારો, બુદ્ધિ અને ગતિનું શિક્ષણ બાળકને એ જ અવસ્થામાં મળે છે, કારણ કે બાળક માતાનું અંગભૂત જે દૂધ ધાવે છે તે દૂધમાં તે એકલું શરીરનું જ પોષણ મળે છે એમ સમજવાનું નથી, કિંતુ મનનું પોષણ પણ તે ઇંદ્રિયોથી અને માતાના વર્તન, વિચાર તથા વાણીઓથી બાળક આપણી સંસ્કારોથી ન કેવી અસર તેવી રીતે કેળવે છે. [illegible] કહે છે કે "માનસિક વિકારો જેવા કે ગુસ્સો, દ્વેષ, ભય, ચિંતા વગેરે સ્ત્રીના ધાવણ વગેરે ઉપર વિકારી અસર કરે છે અને પરિણામે એ [illegible] બાળકનાં તનમનને અસર કરે છે." આ કારણથી બાળકને [illegible] થતી એ વર્ષ ગુણિયલ-સ્તનપાન, બાળકને જે શિક્ષણ

કૃત્યો જુએ છે તો હૃદયમાં સારા સંસ્કારો પડે છે અને ખરાબ કૃ
જુએ છે તો ખરાબ સંસ્કારો પડે છે. તે સંસ્કારોનું પહેલાંના સંસ્કારો સ
મિશ્રણ થાય છે, અને તેને અનુસરીને માનસિક બંધારણ બંધાય છે ત
વિચારો પણ તેને અનુસરનારા જ થાય છે. તેના ચારિત્ર્યનું બંધારણ પ
તે સંસ્કાર, મન અને વિચારોને અનુસરતું જ થાય છે. તેટલા માટે બાળ
કની પાસે તેનાં માબાપે અગર સોબતીઓએ કદી પણ કોઇ જાતની
ખરાબ ચેષ્ટા કરવી નહી. (૭૧)

વિવેચન—પૂર્વે કહેવાઈ ચૂક્યું છે કે બાળકનું મગજ અનુકરણને
વશ હોય છે, તેથી તે જે કાંઇ જુએ છે તેનું તે અનુકરણ કરે છે. બાળકને
નિત્યનો સહવાસ પોતાની માતાનો હોય છે તેમ જ તેની સાથે રમનારાં સ-
મવયસ્ક બાળકોનો હોય છે. તેના અતિ સહવાસી જનો જે જે કાર્યો કરે
છે, તે તે કાર્યો તે બાળક કરવાને પ્રયત્ન કર્યા કરે છે, જેવું તેઓ બોલે
છે તેવું જ તે બાળક બોલતાં શીખે છે અને ભવિષ્યમાં તે બાલ્યાવસ્થામાં
મેળવેલા શિક્ષણને અનુસરતી બુદ્ધિવાળું જ નીવડે છે. આ કારણથી બા-
ળકની દૃષ્ટિ સમીપે કોઈ પણ પ્રકારની અધમ ચેષ્ટા ન થાય તેની કાળજી
માતાપિતાએ રાખવી જોઇએ અને દુરાચારવાળાં સમવયસ્ક બાળકોના સ-
હવાસથી પણ બાળકને દૂર રાખવું જોઇએ. (૭૧)

तृतीय परिच्छेद.

બાહ્ય શિક્ષણ.

[હવે બાલ શિક્ષણક્રમની શરૂઆતનો કાળક્રમ દર્શાવે છે:]
વિદ્યાર્થિકાલ: । ૭૨ ॥

प्राप्ते सप्तमवत्सरे शुभतरे यद्वाष्टमे वत्सरे ।
योग्ये देहबले शिशोः समुदितो विद्यार्थिकालोऽमलः॥

गर्भेऽप्यापि गृहे वहिश्च जनिताः संस्कारबीजाङ्कुरा-
स्तेषां पोषकतत्त्वमत्र विकसेच्चेत्सुष्टु शिक्षाक्रमः ॥

વિદ્યાર્થી અવસ્થા.

ભાવાર્થ—જ્યારે અભ્યાસનો બોજો ઉપાડી શકે તેટલી મગજની શક્તિ થાય અને શિક્ષકની હાક ખમી શકે તેટલું મનોબળ અને શરીરબળ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે વિદ્યાર્થી અવસ્થાની શરૂઆત ગણાય છે. ઘણે ભાગે તે સમય બાળકની સાત વરસની ઉમરે યા આઠ વરસની ઉમરે પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે સાતમા વર્ષથી અથવા આઠમા વર્ષથી નિર્મળ વિદ્યાર્થી–અવસ્થાનો પ્રારંભ શાસ્ત્રોક્ત ગણાય છે. ગર્ભાવસ્થાથી આજસુધી ગૃહમાં અને બહાર બાળકના મગજમા જે જે માઠા અને હલકા સંસ્કારનાં બી રોપાયેલાં હોય તેમાંથી ખરાબ સંસ્કારોને ભુંસી નાંખી સારા સંસ્કારોને સારી કેળવણીના સિંચનથી ઉછેરવા અને ખીલવવાનું કામ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં ચાલવું જોઇએ, અને તેના માટે શિક્ષણક્રમ પણ તેવા જ પ્રકારનો હોવો જોઇએ. (૭૨)

વિવેચન—નિશાળનો વિદ્યાભ્યાસક્રમ ક્યારથી શરૂ કરવો જોઇએ તેનું આ શ્લોકમાં સૂચન કરવામાં આવ્યુ છે. આ કાર્યના આરંભને માટે વય નિર્માણ કરવામાં જુદા જુદા વિદ્વાનોનો જુદો જુદો અભિપ્રાય છે. આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રમા કહ્યું છે કે द्वादशवर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं અર્થાત્—વિદ્યાભ્યાસનું બ્રહ્મચર્ય બાર વર્ષ સુધીનું જાણવું. અંગ્રેજ વિદ્વાનો સાત વર્ષની વયે બાળકને નિશાળમાં અભ્યાસ કરવા માટે મોકલવાનું ઉચિત માને છે. પરન્તુ એ જુદા જુદા અભિપ્રાયોનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે બાળકની સ્મરણશક્તિ દૃઢ થવા લાગે અને તેનું શારીરિક તથા માનસિક બળ અભ્યાસનો પરિશ્રમ સહન કરવાને પૂરતું વિકાસ પામે, તેમ જ ગુરૂપત્નિના ધમકાની તેને સમજ પડે ત્યારે બાળકને નિશાળે મોકલવાનું શરૂ કરવામાં કશો પ્રત્યવાય આવતો નથી. આ સર્વ શક્તિ બાળકમાં સાતથી આઠ વર્ષની વય સુધી પહોંચતાં પહેલાં આવી જતી જોવામાં આવે છે, અને તેથી બાળ-

કને નિશાળના અભ્યાસક્રમમાં જોડવાનો સમય તેની સાત–આઠ વ
વયનો કરાવવો ઉચિત જ છે. એ વયે બાળકને નિશાળે બેસારવામાં અ
તે વખતે તેને કેવા પ્રકારનો અભ્યાસ કરાવવો જોઈએ? નિશાળની ક
વળી બાળકોને માત્ર વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાના હેતુથી જ આપવામાં આવ
નથી. આધુનિક નિશાળોમાં તો માત્ર પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ નીવડવા માટે અ
મુક પ્રકારનું શિક્ષણ જ આપવામાં આવે છે, પરન્તુ નિશાળો સ્થાપવાનો
અને તેમાંના અભ્યાસક્રમની રચના કરવાનો મૂળ હેતુ એવો જ છે એમ
સમજવાનું નથી. બાલ્યકાળમાં બાળકના મગજમાં પૃથક્ પૃથક્ કારણોને લઈને
જે અનિષ્ટ સંસ્કારો પડી ગયા હોય તે સંસ્કારોને તેના મગજમાંથી દૂર ક-
રીને તેને સ્થળે ઉચ્ચ સંસ્કારોનું આરોપણ કરવું એ જ એ નિશાળના શિ-
ક્ષણનો હેતુ છે. જે શિક્ષણ અથવા વિદ્યાભ્યાસ બાળકના વર્તનમાં અને
જીવનમાં મોટું સુપરિવર્તન કરી શકે નહિ, તે વિદ્યાભ્યાસ કેવળ નિષ્ફળ જ
લેખાય છે. માત્ર અભ્યાસ કરી જાણનારાઓને અને અભ્યાસના સારમાં
ઉંડા ઉતરી નહિ શકનારાઓને સુશ્રુતે ખરવત્–ગધેડા જેવા કહ્યા છે.

यथा खरश्चन्दनभारवाही भारस्य वेत्ता न तु चन्दनस्य।
एवं हि शास्त्राणि बहून्यधीत्य चार्थेषु मूढाः खरवद्वहन्ति॥

અર્થાત્—જેમ ચંદનના ભારને વહન કરનાર ગધેડો ભારને જાણે છે પણ ચંદનને જાણતો નથી, તેમ ઘણાં શાસ્ત્ર ભણ્યા છતાં તેનો અર્થ-સાર ગ્રહણ કરવામાં મૂઢ હોય તે ગધેડાની પેઠે માત્ર ભાર વહન કરે છે. માત્ર પરીક્ષા પસાર કરી જવાથી વિદ્યાર્થીઓ એ ચંદનનો બોજો ખેંચનાર ગધે-ડાની અવસ્થામાં જ આવી રહેલા સમજવા. તેટલા માટે શિક્ષણક્રમ અને શિક્ષણપદ્ધતિ એવા પ્રકારનાં હોવાં જોઈએ કે તેથી 'શિક્ષણ' શબ્દમાં સમાએલો વાસ્તવિક અર્થ સાર્થક-સફળ થાય. જે નિશાળ આ હેતુ સિદ્ધ કરી શકે નહિ તે નિશાળને 'નિશાળ' કહેવી જોઈએ નહિ, અને ત્યાં અ-પાતા શિક્ષણને 'શિક્ષણ' કહેવું જોઈએ નહિ પણ અભ્યાસ કરાવવાનું એક જડ યંત્ર કહેવું જોઈએ કે જે કશો અર્થ સમજ્યા વિના પોતાની મેળે એક ગતિમાં ફર્યા કરે છે અને પશુની પેઠે માત્ર કામ જ આપી શકે છે. (૫૨)

[શિક્ષણ બાળકની બુદ્ધિ ઉપર કેવી અસર નીપજાવે છે તે નીચેના શ્લોકમાં ચિત્રપટની ઉપમાદ્વારા સમજાવવામાં આવે છે.]

बुद्धिपटे शिक्षणात्मको वर्णः । ७३ ॥

ज्ञानाद्यावरणक्षयोपशमतः प्राप्तो वरो हृत्पटो ।
मात्रादेः शुभयोगतोत्र पतिताः सत्संस्कृतेर्विन्दवः॥
यावच्चात्र तथापि सुन्दरतरो वर्णः सुशिक्षात्मकः ।
नो पूर्येत न तावताऽतिरुचिरो दृश्येत चेतः पटः॥

બાળકના બુદ્ધિપટમાં શિક્ષણનો રંગ.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—કોઇ પણ જાતનો નકશો ચિતરવાનો હોય ત્યારે પ્રથમ નકશાનો પટ તૈયાર કરવામાં આવે છે. પછી જે પ્રકારનાં ચિત્રો ચિતરવાનાં હોય તેનાં ટપકાં પાડવામાં આવે છે, અથવા રૂપરેખાઓ આંકવામાં આવે છે, અને પછી તેની અંદર જુદા જુદા રંગો પૂરવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે બાળકનું હૃદય યા તેની બુદ્ધિ એ પણ એક નકશાનો પટ છે. તે પટ જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મના આધુનિક અથવા પૂર્વકાલીન ક્ષયોપશમ આદિથી તૈયાર થાય છે, એટલે તે પટ આગલા ભવથી જ ઘણે ભાગે સાથે આવે છે. તેમાં ગર્ભાવસ્થામાં અને જન્મ પછી રક્ષક માતા આદિના શુભ યોગથી અને તેની સારા પ્રકારની માવજતથી સારા સંસ્કારરૂપી ટપકાં પડે છે, અથવા રૂપરેખાઓ અંકાય છે. તથાપિ જ્યાંસુધી નૈતિક ધાર્મિક શિક્ષણરૂપ જુદા જુદા રંગો તે રૂપરેખાઓમાં પૂરવામાં નથી આવ્યા ત્યાંસુધી તે પટ સુંદર દેખાતો નથી, અને નકશો પૂર્ણ થયો ગણાતો નથી. માટે બાળકના બુદ્ધિરૂપ પટની અંદર સુશિક્ષણરૂપી રંગ પુરાવાની પ્રથમ જરૂર છે. એ રીતે રૂપકોપમાદ્વારા બુદ્ધિપટ અને ચિત્રપટની સમાનતા દર્શાવી અને ઉભય પટમાં આલેખવાનું કાર્ય કેવી રીતે ચાલે છે તે સમજાવ્યું. ચિત્રપાટી જેવી રીતે હસ્તકૃત હોય છે, તેવી જ રીતે

બુદ્ધિપટ મનુષ્યને તેના જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોના ક્ષયોપશમના પ્રમાણુ ન્યૂનાધિક ઉજ્જ્વલ મળે છે અને એ બુદ્ધિપટમાં સુશિક્ષણરૂપ રંગ ચડે ત્યારે તે સુંદર દેખાય છેઃ તોપણ એટલું તો ખરૂં કે એ રંગથી તે બુદ્ધિપટ માત્ર 'સુંદર' જ દેખાય છે અને તેમાં જે ઉચ્ચ ગુણો હોવા આવશ્યક છે તે ગુણો તો તેને પૂર્વ કર્મોને યોગે તથા ગર્ભ પછીના સંસ્કારો વડે જ મળ્યા ગયા હોય છે. સત્શિક્ષણ એ ગુણોને વધારે સુંદર દેખાવમાં રજુ કરવા ઉપરાંત બીજું કશું કરવાને સમર્થ હોતું નથી. જ્યાં નકશો સંપૂર્ણ કરવાને માટે જેમ રંગોનીએ જરૂર છે તેમ મનુષ્યના કુદરતી—જન્મથીજ પ્રાપ્ત થએલા ગુણોના વિકાસને અર્થે શિક્ષણની પણ જરૂર છે. (૭૩)

[શિક્ષણની આવશ્યકતાનું સૂચન કર્યા પછી, હવે એ શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ કેવી હોવી જોઈએ તેનું સૂચન કરવામાં આવે છેઃ]

शिक्षणपद्धतिप्रकाराः । ७४ । ७६ ॥

स्याच्चेच्छिक्षणपद्धतिर्विरहिता धर्मस्वरूपेण वा ।
सा दुर्वर्णतया रजोगुणमयी शान्तिस्वरूपोज्झिता ॥
या नीत्यापि विवर्जिता व्यवहृतेर्दिग्दर्शिनी केवलं ।
सा कृष्णाऽनुचिता तमोगुणमयी सौन्दर्यशान्त्युज्झिता॥
या वर्गत्रयसाधिनी व्यवहृतेर्नीतिश्च धर्मस्य वा ।
स्पष्टं मार्गनिदर्शिनी सरलतानिःस्वार्थबुद्ध्यर्पिणी ॥
शुभ्रा सत्त्वपदा सदैव सुखदा लोकद्वयार्थप्रदा ।
शिक्षापद्धतिरुत्तमा जगति सैवौचित्यमापद्यते ॥

શિક્ષણપદ્ધતિના પ્રકાર.

ભાવાર્થ—બાળકના હૃદયમાં ધાર્મિક શક્તિ સ્ફુરાયમાન રહે અને શ્રદ્ધાપૂર્વક ધર્મ તરફનું વલણ રહે તેટલું શિક્ષણ આપવાની શિક્ષણપદ્ધતિમાં રહેવું

બનાવવાનું સામર્થ્ય ધરાવતી નથી પરન્તુ અનેકાનેક ઉત્કટ અને દૃઢ ઉપયોગ્ય વ્યવહારમાં નિત્ય મેળવવા ધનપ્રાપ્તિ કરી શકાય- વર્ષો સુધી કરેલાના પ્રયાસો થી છે ને કેળવણીને 'નમોમુખમથી' શક્તી. આ પ્રકારની કેળવણીથી પણ બુદ્ધિનો વિકાસ તો થાય છે ખરો, પરન્તુ તે આડે માર્ગે થાય છે અને આત્માને તેથી કશો પણ લાભ ન થતાં ઘણો ગેરલાભ થવા પામે છે. 'રત્નેમુખી' શિક્ષણ 'નમોમુખી' કરતાં કેટલેક અંશે ચઢીઆતું છે. નીતિનું શિક્ષણ આપવામાં આવે અને તે સાથે વ્યવહારનું શિક્ષણ આપવામાં આવે, પરન્તુ ધાર્મિક શિક્ષણથી વંચિત રહે, તો તે વિદ્યાર્થી રત્નેમુખી શિક્ષણ પામેલો લેખાય. આ શિક્ષણમાં બધે નીતિનો સમાવેશ થાય, પરન્તુ વિદ્યાર્થીના અંતરમાં તે નીતિનું પાલન થતું નથી; આથી નીતિસંબંધી ઘણુંએ જ્ઞાન તે વિદ્યાર્થી ધરાવતો હોય છે. નીતિસંબંધી કેળવણીની પરીક્ષા લેવામાં આવે તો કદાચ તે વિદ્યાર્થી તેમાં સારી રીતે ઉત્તીર્ણ પણ નીવડે, પરન્તુ તે જ નીતિનું પાલન નહિ થવાથી વ્યવહારમાં નીતિપુરઃસર વર્તવાની અભિલાષા તેના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતી નથી અને તેથી નીતિનું શિક્ષણ પામ્યા છતાં તે નીતિમાન્ મનુષ્ય બનવા પામતો નથી. ધર્મની કેળવણીના અભાવે અને માત્ર નીતિનું મુખ્ય શિક્ષણ આપવું કરવાને પરિણામે આ પ્રકારની રત્નેમુખી શિક્ષણપદ્ધતિનો વિસ્તાર વધતો જાય છે. આજકાલ આપણી શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને જે પ્રકારની કેળવણી અપાય છે તે કેળવણી 'રત્નેમુખી' કેટલેક અંશમ પ્રકારની છે. એ શાળાઓમાં નીતિની કેળવણી અપાય છે, પરન્તુ એ નીતિને વિદ્યાર્થીઓ પચાવી શકતા નથી અને તેથી એ નીતિશિક્ષણ તેમને મહત્ત્વાકાંક્ષી બનાવવાની કરી ઉત્કંઠતાથી આપતું નથી. આ શ્રેણીની શિક્ષણશાળાનાં સ્થળોને આશ્રમોને કશાવાળો અભ્યાસના પ્રક્રમમાં વિદ્યાર્થી જે કંઈ શીખેલો છે તેનો તે તત્કાળ સંબંધ છે કે નહિ, અથવા તો તેને વિચારને પોતાની જ કરી લીધી છે કે નહિ તે પાની તપાસ કરવા માટે વિદ્યાર્થી પાસે જે કંઈ તે શીખેલો હોય તેનો ...ની જુદી જુદી પદ્ધતિને ભિન્ન ભિન્ન વિષયો પરત્વે ઉપયોગ કરાવવો

[illegible] । ७६ ॥

...ग्निं तथा वितनुते विद्याऽधमा तामसी ।
...विविधास्तनोति विषयासक्तिं त्वियं राजसी ॥
...ति गिलयन्त्युपकृतिं प्रामाणिकत्वं तथा ।
...नयं विशोधयति सा विद्या परा सात्त्विकी ॥

...મથી રાજસી અને સાત્ત્વિક પદ્ધતિનું પરિણામ.

...ર્થ—[illegible] વિવિધ [illegible] ... (૭૬)

...વેચન—[illegible] 'પ્રાપ્યકાર' [illegible] ...

...[illegible] ।
...[illegible] ॥
...[illegible] ।
...[illegible] ॥

ચિત્ત જેના દેવામાં રમી રહ્યું હોય, દેશ કાળને જાણનાર આચાર અને વિદ્વાન્ હોય, ચિત્તમાં હમેશ પ્રસન્નતા ભરી હોય, સ્થિરબુદ્ધિ ભીરૂપણ ન હોય, [illegible] હમેશ [illegible] રહેતું હોય, જે વિદ્યાર્થીઓની સાથે મિત્ર હોય, અને જેની પવિત્રતાથી વિદ્યાર્થીઓના મનમાં પોતાની મેળે તેના પ્રત્યે પૂજ્યભાવ પ્રકટ થાય, એવી યોગ્યતા જેનામાં હોય તે જ મુખ્ય શિક્ષક થવાને યોગ્ય બની શકે છે. (૭૭)

જેને જોવાથી બાળકોનાં મન ખીલે અને જેનાં હોય તેમ અસ્વ[illegible] ભીત ન બને, કિન્તુ ઊલટું પોતાના પૂજ્ય પાલકને જોતાં હોય તેવી રીતે પ્રેમથી પ્રફુલ્લિત અને પ્રસન્ન રહે, તેમ જ જેનાં હિતવચનો અને [illegible] પોતાના દોષ કે બાળકો અત્યન્ત ખુશીથી માથે તે વચનો સાંભળવાને તત્પર રહ્યાં હોય, અને પ્રસન્નતાપૂર્વક તે વચનો [illegible] જેના નિર્દોષ વર્તનથી આકર્ષાયેલા વિદ્યાર્થીઓ તેને [illegible] પોતાની મેળે જ ગુરુભાવથી માનતા હોય, વિદ્યાર્થી વર્ગને આનંદિત અને ઉદાર કરેલી યોગ્યતાથી મુખ્ય બાળકોને કેળવણી આપવાને લાયક શિક્ષક બની શકે છે. (૭૮)

વિવેચન – આ પદ્યે શિષ્યનો પૂજ્યભાવ અને શિષ્ય પ્રતિ [illegible] [illegible] વિદ્યાર્થી પોતાના અભ્યાસમાં [illegible] અને તેની [illegible] બુદ્ધિ [illegible] [illegible] શિષ્ય તેના પ્રત્યે પૂજ્યભાવ [illegible] શિષ્ય પ્રતિ [illegible] છે. [illegible] [illegible] છે કે [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] બાળકોને [illegible]

પડે છે, એ કારણથી નીતિના ગુણોથી યુક્ત શિક્ષક પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને હોવાની જરૂર છે. જો શિક્ષક અસત્યવાદી, અપ્રમાણિક અને માઠાં આ- ચારવાળો હોય છે તો શિષ્ય પણ તેના વર્તન પ્રમાણે વર્તવામાં દોરા તો નથી. એ કારણથી શિક્ષક સદ્‌ગુણયુક્ત જ હોવો જોઇએ. મોન્તેને છે કે " છોકરાંનાં સગાં સંબંધીઓને હું વિજ્ઞાપના કરું છું કે તેમણે ચા સંપન્ન શિક્ષક શોધી કાઢવા કરતાં સુજન શિક્ષક શોધી કાઢવાને માટે કાળ રાખવી જોઇએ. અલબત્ત, પૂર્વોક્ત ઉભય ગુણોવાળો શિક્ષક જડે તો શો કાઢવો, પરન્તુ તે ઉભય વર્ગના શિક્ષકોમાંથી કેવળ જ્ઞાનસંપન્ન શિક્ષકના કરતાં સાચી રીતભાતવાળા અને વિનયશીલ શિક્ષકને પસંદ કરવાથી સારૂં થશે. " આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે એક શિક્ષકમાં જે પ્રધાન ગુણ હો- વાની જરૂર છે તે તેના આંતર્ સદ્‌ગુણોની છે, તેનામાં ઓછી કે વધુ વિદ્વતા હોય તે બાબત પ્રધાન નથી પણ ગૌણ છે. આજકાલ ઉંચી પરીક્ષાઓ પસાર કરીને વિદ્વાન્ બનેલા શિક્ષકોને શાળાઓમાં રોકવાનું પસંદ કરવામાં આવે છે, પરન્તુ તેઓના ગુણો તરફ ઓછું લક્ષ આપવામાં આવે છે, તે રીતિ શિક્ષકની પસંદગીને માટે ઇષ્ટ નથી. ગુરુ તરીકેનો ધંધો અતિપવિત્ર અને પુણ્યકારક છે. એ ધંધો કરવાથી કાંઇ અતુલ ધનસંપત્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પરંતુ તે ધંધો ભવિષ્યની પ્રજાનું હિત કરનારો હોઇને જ સઘળા ધં- ધામાં પ્રથમ પદે વિરાજે છે. ગુરુના નિર્વાહને અર્થે તેને ન્યૂનાધિક ધન મળે એ આવશ્યક છે, પરન્તુ તે ધન તેમના શ્રમના પ્રમાણપુરઃસર નથી જ અપાતું: એક બાળકને નીતિમાન્, સદાચારી, ઉચ્ચભાવનાયુક્ત અને વિદ્વાન્ બનાવનાર ગુરુને તો અતુલ રાજ્યસંપત્તિ આપવામાં આવે તો જ તેનો એને પૂરતો બદલો આપવામાં આવેલો લેખાય; પરંતુ તેટલું ધન તેમને ન મળે તો તેથી અસંતુષ્ટ ન થતાં જગત્‌ના હિતને અર્થે તેમણે એ ધંધો સ્વીકાર્યો છે એમ જ સમજવું જોઇએ. જો એ હિતદૃષ્ટિથી જ ગુરુ તરીકેનો પવિત્ર ધંધો તેઓ કરે, તો જ તેઓ ખરા ગુરુ અને મહાત્મા લેખાવાને પાત્ર કહેવાય; નહિતો ધનપ્રાપ્તિ તો અનેક દુષ્ટ ધંધાઓથી પણ થઇ શકે

એ ઉત્તમ પદવીને સાર્થક કરાય એવી રીતે જ શિક્ષકોએ વર્તવું એ તેમનો પરમ ધર્મ છે. (૭૭—૭૮)

[ઉત્તમ શ્રેણીથી યુક્ત અર્થાત્ લાયક શિક્ષક ન હોય તો શિષ્યને કેવું અનિષ્ટ શિક્ષણ મળે છે તે હવે બતાવાય છે:]

योग्यशिक्षकविना शिक्षणनिष्फलता ॥ ७९ ॥

शिक्षा श्रेष्ठतरास्तु शास्त्रनिपुणैः प्राज्ञैर्जनैर्निर्मिता।
शिष्टो नो यदि शिक्षको भवति सा शिक्षा पुनर्निष्फला॥
बालाः सन्त्यनुकारिणः प्रकृतितः पश्यन्ति यद्यदृशं।
मान्ये मुख्यजने तथाऽनुकरणे प्रायो पतन्ते स्वयम्॥

યોગ્ય શિક્ષક વિના શિક્ષણની નિષ્ફળતા.

ભાવાર્થ—શિક્ષણમાં શાસ્ત્રનાં પુસ્તકો ભલે તેટલાં ઉંચા પ્રકારનાં હોય અને ગમે તેવા શાસ્ત્રોના દેશ કાળ રૂપ પ્રાજ્ઞ પુરુષોનાં રચેલાં હોય તથાપિ તે સ્વતઃ જડ હોવાથી શિક્ષકની મારફત શિક્ષણ પૂરું પાડે છે, એટલે તે શિક્ષણની સફળતા શિક્ષકની શિક્ષા-યોગ્યતાને આધારી છે. જો શિક્ષક શિષ્ટતાસંપન્ન-લાયક ન હોય તો ઉંચા પ્રકારનાં પુસ્તકોની અંદર ગોઠવેલી સારી સારી શિક્ષણપદ્ધતિ પણ પ્રાયે નિષ્ફળ થઇ પડે છે, કારણકે બાળકોની પ્રકૃતિ પ્રાયે અનુકરણશીલ હોય છે તેમાં પણ માનનીય મુખ્ય માણસનું ચારિત્ર્ય સારૂં હોય અથવા હલકું હોય તથાપિ તેને સારૂં સમજી તેની નકલ કરવાની કોશીશ સત્વર થાય છે; એટલે ઉચ્ચ શિક્ષણની બાળકોના મગજ ઉપર જે અસર થવી જોઇએ તે અસર નાલાયક શિક્ષકોના વિરુદ્ધ વર્તન જોવાથી અને તેની નકલ કરવાથી થવા પામતી નથી; માટે શિક્ષક પૂરતી લાયકીવાળો હોવો જોઇએ. (૭૯)

વિવેચન—પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું કે એક શિક્ષક જો ગુરુ તરીકેની સર્વ પ્રકારની યોગ્યતા ધરાવે છે, તો તે શિષ્યના મગજ ઉપર સારી છાપ પાડી શકે છે. તેથી હલકું શિક્ષક ગમે તેવો વિદ્વાન્ હોય, પરન્તુ જો શિ-

યોગી યોગક્રિયા સાધી શકતો નથી તેમ ઉપર કહેલ ખરાબ
વિદ્યાર્થી વિદ્યા સંપાદન કરી શકતો નથી માટે વિદ્યાર્થીએ વાતો
પરિભ્રમણ, આળસ, વિદ્યાપ્રીતિ અને સ્વજાત ઈત્યાદિ જે જે
અંતરાય પાડનાર દોષો હોય તે દૂર કરવા. (૯૦)

વિવેચન—વિદ્યાને યોગ્ય સ્થળે સામગ્રી ઉપલબ્ધ થ
તેમાં કેટલાંક વિઘ્નો ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ રહે છે. આ વિઘ્ને
જ કારણ દેખાય છે. વિદ્યાર્થીના ધર્મોને નહિ સમજનાર વિદ્ય
અભ્યાસ કરતાં સુધી પાછે રહી જ્યાં અનેક પ્રકારના દોષો કુસં
કુટુંબોની અસરથી ધારણ કરે છે અને તે દોષો અભ્યાસમાં અંત
વનાર થઇ પડે છે. આ શ્લોકમાં એક વિદ્યાર્થીની અને યોગીની
સમાનતા બતાવવામાં આવી છે. ‘વિદ્યાભ્યાસ’ પણ એક પ્રકારનો
અને તેથી એ યોગની સાધનામાં પણ વિદ્યાર્થીને યોગીના ગુણો
કરવાની જરૂર પડે છે. વાતોડિયાપણું, રખડપટ્ટી, પ્રમાદી, સ્વજન અ
સામાન્ય મનુષ્ય યોગની પ્રક્રિયાઓમાં સ્થિર થઈ શકતો નથી અને
સીડીમાં અતિ પરિશ્રમે ચઢીને જો થોડાં પગથીઆં ઉંચે ચડે છે
ભ્રષ્ટ થઈને પતિત થાય છે. તેવી જ રીતે વિદ્યાર્થી પણ ઉક્ત દોષે
વિદ્યાભ્યાસમાં સ્થિરતા મેળવી શકતો નથી. અતિ આયાસવડે યો
અભ્યાસ તે કરે છે, પરન્તુ પુનઃ પ્રમાદ, વિદ્યાપ્રીતિ, વગેરે દોષો
વતાં તે સઘળું શીખેલું ભૂલી જાય છે અને અભ્યાસમાં અધઃપતિ
છે. ‘ચાણાક્યનીતિ’માં પણ એ જ પ્રકારના આઠ દોષો પ્રત્યેક વિ
તજવા જેવું જણાવ્યું છે:

> कामं क्रोधं तथा लोभं स्वादु शृंगारकौतुकम् ।
> अतिनिद्रातिसेवे च विद्यार्थी ह्यष्ट वर्जयेत् ॥

અર્થાત્—વિદ્યાર્થીએ કામવાસના, ક્રોધ, લોભ, સ્વાદ, શૃંગાર
રંગ, આળસ તથા અતિનિદ્રા એ આઠનો ત્યાગ કરવો. આ સર્વ દો
વાનું ફરમાન એટલા માટે કરવામાં આવ્યું છે કે તેથી અભ્યાસમાં
મન પ્રાપ્ત થતી નથી. ઉદ્યમ અને એકાગ્રતા એ બે અભ્યાસ

લક્ષણો છે અને એ બન્ને લક્ષણોને હાનિ કરનારા જે જે દોષો હોય તે દોષો દૂર ન કરવામાં આવે તો વિદ્યાભ્યાસમાં અંતરાય નડે છે. વિદ્યાર્થીઓના ધર્મોને ભૂલી જઈને આડે માર્ગે જનારા વિદ્યાર્થીઓ ભલે તેવા બુદ્ધિમાન્ હોય તોપણ ઉદ્યમ અને એકાગ્રતાને અભાવે તેઓ પોતાના અભ્યાસમાં કદી સફળતા મેળવતા નથી. (૮૦)

[શિક્ષણમાં વિઘ્નરૂપ થઇ પડતા દોષો કહેવાયા; હવે તેને મદદરૂપ થઇ પડનારાં સાધનો ક્યાં ક્યાં છે તે ગણાવે છે:]

शिक्षणसाधनानि । ८१ ॥

एकान्तस्थलसेवनं निरुपमं नैश्चिन्त्यसम्पादनं ।
व्यर्थोपाधिविवर्जनं स्वविषयान्याकाङ्क्षणोन्मोचनम् ॥
चित्तैकाग्र्यममर्जनं त्रिकरणैर्वीर्यस्य संरक्षणं ।
योगस्येव च शिक्षणस्य सरणावङ्गान्यमून्यञ्जसा ॥

શિક્ષણનાં સાધનરૂપ અંગો.

ભાવાર્થ—યોગીઓને યોગના માર્ગમાં જે સાધનોની જરૂર પડે છે, તે જ સાધનોની વિદ્યાર્થીને વિદ્યા મેળવવામાં પ્રાયે જરૂર પડે છે, જેમકે યોગીઓને યોગસાધના માટે માણસોની જ્યાં આવજા ન હોય એવા એકાન્ત સ્થળની અપેક્ષા રહે છે તો વિદ્યાર્થીને પણ પાઠ કરવા માટે તેવી જ શાન્તિવાળા એકાન્ત સ્થળની જરૂર રહે છે. યોગીઓને મનની સ્થિરતા માટે નિશ્ચિન્તતાની જરૂર છે, વિદ્યાર્થીએ પણ તેવું જ નિશ્ચિન્તપણું મેળવવું જોઈએ, નહીંતો કરેલા પાઠ ભૂલી જવાય. યોગીઓને ધન, ઘર, સ્ત્રી ઉપાધિઓ યોગભ્રષ્ટ કરાવે છે, માટે તે ઉપાધિઓને દૂર કરવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓએ પણ તે અવસ્થામાં આ ઉપાધિની ખટપટથી દૂર રહેવું જોઈએ. યોગીઓએ યોગનાં સાધનો સિવાય અન્ય વિષય તરફ ચિત્ત દોડાવવું ન જોઈએ તેમ વિદ્યાર્થીઓએ પણ અભ્યાસના સાધન સિવાય બીજા વિષયમાં ચિત્તને દોડાવવું ન જોઈએ. યોગીઓએ ચિત્તની એકાગ્રતા ને

પાળવી જોઈએ, વિદ્યાર્થીઓએ પણ ઘર કરવા માટે એકાગ્રતા સાધવી જોઈએ. યોગીઓએ યોગમાર્ગ મેળવવા માટે મન, વચન, કાયાથી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું જોઈએ, તેમ વિદ્યાર્થીઓએ પણ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઈએ. આ સાધનો જેમ યોગમાં આવશ્યક છે તેમ વિદ્યા-સાધનામાં પણ આવશ્યક છે; માટે વિદ્યાર્થીઓએ તે સાધનોની ઉપેક્ષા ન કરવી જોઈએ. (૮૧)

વિવેચન—પૂર્વ શ્લોકની પેઠે આ શ્લોકમાં પણ વિદ્યાર્થીની અવસ્થાને એક યોગીની અવસ્થા સાથે સરખાવવામાં આવી છે. વિદ્યાર્થીને વિદ્યાભ્યાસ કરવામાં જે વિઘ્નો આવે તે જ વિઘ્નો યોગીને યોગક્રિયામાં પણ અંતરાયરૂપ થઈ પડતાં હોય, તો એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે જે સાધનો યોગીને યોગસાધનામાં મદદગાર થતાં હોય, તે જ સાધનો વિદ્યાભ્યાસ કરવામાં પણ મદદગાર થઈ પડવાં જોઈએ અને તેટલા માટે એક યોગીની પેઠે વિદ્યાર્થીએ પણ એ સાધનોનું સેવન કરવું જોઈએ—અવગણના કરવી જોઈએ નહિ. અભ્યાસ માટે એકાન્ત મેળવવી, શ્રી વગેરે કુસંગની ઉપાધિઓથી દૂર રહેવું, નિદ્રાનો ત્યાગ કરીને એકાગ્રતા સંપાદન કરવી અને વિષય તરફ જતી વૃત્તિઓ રોકવી: એ મુખ્ય સાધનોનું વિદ્યાર્થીઓએ સેવન કરવું એ ઉપદેશ આ શ્લોકમાં આપેલો છે. વિદ્યાર્થીઓએ ભિક્ષા કરીને રહેવું જોઈએ એવો નિયમ છે, જેથી કે યોગ વગેરેમાં ફક્ત નકામો વખત જાય નહિ, નિરંતર ઉદ્યમ થવું વગેરે. પરન્તુ એ સર્વ ધર્મો પૂર્વ શ્લોકમાં તથા આ શ્લોકમાં વિશેષમાં સમાઈ જાય છે. અભ્યાસને માટે એકાંત મેળવવાં એ ધ્યાનમાં રાખવું કે "એકાન્ત વિચારની જનેતા છે," અને આમ કરીને સંયમ વિનાના વિદ્યાર્થીઓ એકલા રહેવાની ટેવ પડે છે; પરન્તુ જે વિદ્યાર્થીઓ માત્ર અભ્યાસને માટે જ એકાંત સેવે છે અને ભીંતે વખત એકાંતમાં આળસુ બેસી રહેવામાં નથી પરન્તુ વિચારના મદદગાર બને છે, તેઓ વિચારી વિચારોથી સમૃદ્ધ થઈ શકે છે. આ શ્લોકમાં 'એકાન્ત'ને વિદ્યાના સાધનરૂપે ગણાવી

ક હોય, તે પહેલાં તેમાંથી વાજુનો ઉપભોગ કરવા માંડીએ તો એ ફળો જ ણથી થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે તરુણ વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક સંપત્તિનો પૂર્ણ વિકાસ થવા પહેલાં તેમાં જો થોડું અપરિપક્વ વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે તેનો બાળલગ્નદ્વારા નિરંતર ક્ષય થતો રહેવાથી તેનું શરીર થોડા વયમાં વીર્યહીન બની જાય છે. વીર્ય દેહ અને મગજના રાજારૂપ છે, તેનો ક્ષય અપરિપક્વ દશામાં જ થતો રહેવાથી તે તરુણની સર્વ શક્તિઓનો ધીમે ધીમે ક્ષય થતો જાય છે. શરીરનું તેજ, અંગોપાંગનો વિકાસ, બુદ્ધિની વૃદ્ધિ, સ્મરણશક્તિ, શારીરિક સૌંદર્ય ઇત્યાદિ સર્વ કાંઇ ધીમે ધીમે ઘસાતું જાય છે. બાળલગ્નનો ભોગ થઇ પડેલા કિશોર વયના વિદ્યાર્થીઓ યુવાવસ્થામાં ધાતુક્ષય વગેરે અનેક રોગોના ભોગ થઇ પડતા જોવામાં આવે છે અને તેઓ ઔષધાદિથી સારા નહિ થવાથી અકાળે વૃદ્ધાવસ્થાને પામે છે તેનો આપણી દ્રષ્ટિનો નિત્યનો વિષય છે. શ્રીમતી એની બીસાંટે એક સ્થળે યું છે કે "જે છોકરાઓ યુવાનીમાં નીરોગી અને વીર્યવાન્ થવા ઇચ્છતા ય, તેમ જ નીરોગી વૃદ્ધાવસ્થા માગતા ચાહતા હોય, તેમણે તેમની વિ-ર્થી ઉંમરમાં બ્રહ્મચારી જ રહેવું જોઇએ; અને 'બ્રહ્મચારી રહેવું' તેનો ર્થ એમ સમજવો નહિ કે માત્ર પરણવું જ નહિ, પરંતુ તેઓએ કોઇ અનિષ્ટ વિચાર કે કાર્ય કરવાં નહિ. માબાપો જ્યારે શરીરે દુખી છે ત્યારે છોકરાઓમાં આચરેલાં માઠાં આચરણને સંભારીને રડે છે, પણ તે વખતે તેનો ઉપાય કરવાનો વખત રહ્યો હોતો નથી તેથી એ જ દુખી અવસ્થામાં તેમને જીવન પૂરું કરવું પડે છે." જે માબાપો પોતાના પુત્રોને સુખી, નીરોગી અને બુદ્ધિશાળી બનાવવા ઇચ્છતા હોય તેમણે ધ્યાનમાં રાખવું કે તેમને બાળવયે પરણાવવા નહિ. પુત્રને નાની વયે પર-ણાવીને લ્હાવો લેવાની ઇચ્છાવાળાઓ પુત્રના હિતનો ઘાત કરનારા તેમના શત્રુઓ જ છે એમ સમજવું. પચીસ વર્ષની વય પ્રથમ અવસ્થા-વિદ્યાર્થી અવસ્થા લેખાય છે. એ અવસ્થામાં પુત્રનું લગ્ન કરવું જોઇએ નહિ પણ ત્યારપછી કરવું જોઇએ. વૈદ્યક શાસ્ત્રનો પણ તેવો જ અભિપ્રાય છે. સુશ્રુત ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે:

पंचविंशे ततो वर्षे। पुमान् नारी तु षोडशे ॥
समत्वागतवीर्यौ तौ। जानीयात् कुशलो भिषक् ॥

અર્થાત્—કુશળ વૈદ્યે જન્મથી પચીશમે વર્ષે પુરુષ તથા સોળમે વ
સ્ત્રી, બન્ને સમાન વીર્યને પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણવું. સ્ત્રી અને પુરુષ ઉ
યના વીર્યની સમાનતા એ જ વીર્યની પરિપક્વ દશા સમજવી અને એ
સમય લગ્નને અનુકૂળ સમજવો. (૮૪)

बाल्यलग्नहानिः। ८६। ८६ ॥

शक्तिर्नश्यति दैहिकी सुरसजं रक्तं द्रुतं शुष्यति।
दौर्बल्यं हृदये मुखे मलिनता तेजस्तु संलीयते॥
बुद्धिर्मन्दतरा गतिश्च शिथिला मन्दा रुचिर्जाठरी।
तारुण्ये पलितं शिरो भवति हा विद्यार्थिवीर्यव्यये॥
गच्छन्तोऽपि पतन्ति ते प्रतिपदं वार्धक्यरोगैर्विना
शक्ता गन्तुमलं गृहेऽपि न मनाग् हस्ते विना यष्टिकाम्।
ते स्वल्पेऽपि परिश्रमे गदभरा क्रान्ता भवन्ति द्रुतं।
येषां वीर्यबलं विवाहकरणाद्विद्यार्थिकाले हतम्॥

બાળલગ્નથી થતી હાનિ.

ભાવાર્થ—બાલ્યાવસ્થામાં લગ્ન થવાથી જે અપરિપક્વ દશામાં વીર્યનો વ્યય થાય છે તેથી પરિણામ એ આવે છે કે બાળકની શારીરિક શક્તિ ક્ષીણ થવા માંડે છે, સારા પૌષ્ટિક પદાર્થો ખાવા છતાં પણ તે પદાર્થોના સત્વરૂપ લોહી શોષાતું જાય છે, તેનું હૃદય બળહીન બની જાય છે, વદનમાં લાલાશને બદલે ફીકાશ અને મલીનતા–શ્યામતા જણાય છે, બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ હોવા છતાં તેની તીક્ષ્ણતા નષ્ટ થાય છે, તેને સ્થાને મન્દતા આવે

છે, પગમાંથી ચાલવાની શક્તિ ચાલી જાય છે, ખાવાની રૂચિ મન્દ થા
અને ખાવા જાય છે તો જઠરમાં પચતું નથી. એ પ્રમાણે જુવાનીમાં પણ
પણનાં ચિન્હો જણાય છે અને બાલ કાળાના ધોળા બની જાય છે.
અરેરે ! બાળપણથી વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ જેમનું વીર્ય વિ
થાય છે તેવા તરુણ જુવાનીઆઓની શું અવસ્થા થાય છે ? તેમ
શરીરમાં નથી કોઇ તેવો રોગ, કે નથી હજુ આવી જરાવસ્થા, નથા
જાણે બુઢ્ઢા જ થઈ ગયા હોયની, તેમ ચાલવા માંડે છે, ત્યારે પગ ધ્રુજ
માંડે છે અને જાણે હમણાં પડી કે પડ્યા ! હાથમાં લાકડીનો ટેકો ન હો
તો એક ડગલું ઘરમાં પણ ભરી શકતા નથી. કંઇ થોડો પણ પરિશ્રમ લેવ
જાય છે કે એમને ઉપાડે છે કે તરત બીમાર. "આજે તો બદહજમી થઇ
આવી છે, આજે તાવ આવી ગયો, આજે માથું દુખે છે, ઊંઘ આવતી
નથી" આવો પોકાર તો ચાલુ જ રહે છે. જુવાનીની શરૂઆતથી જ આવી
નબળાઇ—શીઘ્રતા પ્રતીત થાય છે. (૮૬)

વિવેચન—વૈદકશાસ્ત્રનો એવો અભિપ્રાય છે કે અપરિપક્વ દશામાં
વીર્યનો ક્ષય થયા પછી તે ખૂબને ફરીથી આખી જીંદગીમાં સુધારી શકાતી
નથી; એટલે કે પાછળથી પોતાની ભૂલ નજરે આવતાં વીર્યવર્ધક વનસ્પતિઓ
કે માત્રાઓના સેવનથી જે વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે વીર્ય બાલ્યાવસ્થાથી કુ
દરતી રીતે પરિપક્વ થતા જતા વીર્યના જેટલું તેજસ્વી હોતું નથી; અને તેથી
આધિવ્યાધિદ્વારા આરોગ્ય સુધારવાના ગમે તેટલા પ્રયત્નો સેવવામાં આવે તથાપિ
તે પ્રયત્નો પૂરી રીતે સફળ થતા નથી. બાલ્યાવસ્થામાંની કુદરતી વીર્યઉત્પત્તિથી
જઠર રૂધિરાભિસરણ ઇત્યાદિમાં જે શક્તિ રહેલી હોય છે તે શક્તિમાં એક વાર
શિથિલતા પ્રાપ્ત થયા પછી પુનઃ તે મનોજ બનતી નથી અને તેથી જે કાંઈ વી-
ર્યવર્ધક પદાર્થો ખાવામાં આવે છે તે પદાર્થોમાંથી પૂરતું તત્ત્વ ખેંચવાની શક્તિ
નહિ હોવાને લીધે શરીરનો વિકાસ થતો નથી, પ્રમાણપુરઃસર વીર્યવૃદ્ધિ
થતી નથી, આરોગ્ય સ્થિર રહેતું નથી, સ્મરણશક્તિ ઘટતી જાય છે અને
દ્ધિ તથા માનસિક વિકાસ દૂર જતો રહે છે. અપરિપક્વ દશામાં વીર્યનો
ક્ષય થવાથી આટલાં બધાં નુકસાનો થાય છે. બાળપણથી વીર્યનો અપ-

અને ઓને હાથે રાખીને અથાગ કહેવા માંડ્યું. પુરત જ કુટુંબનું પોષ કરવાની નથી ચિન્તા ઊભી થવાને લીધે મેં નોકરી શોધવા માંડી. અભ્યાસમાં ધ્યાન પડવાને લીધે મને બહુ ટૂંકા પગારની નોકરી મળી શકી અને તેમાંથી હું જેમ તેમ કરી મારો નિર્વાહ ચલાવવા લાગ્યો. આજે મને સત્તાવીશ વર્ષ થયાં છે, પણ મારી શી અવસ્થા છે તે જણાવતાં મારી આંખોમાં આંસુ ભરાઇ આવે છે. મને ત્રણ પુત્રીઓ અને એક પુત્ર છે અને તે સર્વાં માંદાં રહેતાં હોવાથી ઓને માટે ઔષધો લાવવાં પડે છે. મારાથી હવે વધારે મહેનતનું કામ થઇ શકતું નથી, કમરે વા આવ્યો છે, પગમાં કળતર થયાં કરે છે, ખાવાનું ભાવતું નથી અને આકડાંનુંપાના ઓડકાર આવ્યા દિવસ કર્યાં કરે છે! ટૂંકા પગારમાં આખા કુટુંબનું ખર્ચ પૂરું થતું નથી અને તેથી મારી સ્ત્રી મને રોજ કહ્યાં કરે છે કે કાંઇક વધુ ઉદ્યમ કરો, પણ હું કેવી રીતે ઉદ્યમ કરું? નોકરી ઉપરાંત કશું વધુ કામ કરવાની હવે મારા શરીરમાં ચેતના રહી નથી! ઓસડ ખાઉં છું પણ તેથી રોગ નાશ પામતો નથી અને નવું ચૈતન્ય આવતું નથી! જો આવી જ સ્થિતિ ચાલુ રહેશે તો મને લાગે છે કે મારી ત્રીશ વર્ષની ઉમર થવા પહેલાં હું આ દુનિયાથી હતો-ન હતો થઇ જઇશ, અને મારાં બાળબચ્ચાંને રોગિષ્ઠ, દુઃખી અને નિર્ધન મૂકતો જઇશ!" આ આત્મકથન જ બાળલગ્નથી થતી હાનિનું દર્શન કરાવવા માટે બસ છે. (૮૫-૮૬)

[બાળલગ્નથી ભવિષ્યની પ્રજાને જે હાનિ થાય છે તે હવે કહે છે.]

बाल्यप्रजो भविष्यत्सन्ततिहानिः । ८७ ॥

यस्माद्बालविवाहितस्य तनुजाः स्वल्पायुषो रोगिणो।
मन्दोत्साहबलाः प्रमादकलिता हीना भवन्त्योजसा ।।
तस्मान्नो शिशुलग्नपद्धतिरियं स्वानिष्टकृत्केवलं ।
दत्तेऽनिष्टफलं ततोऽधिकतरं किन्त्वत्र तत्सन्ततौ ॥

બાળવિવાહથી ભવિષ્યની પ્રજાને થતી હાનિ.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—બાળલગ્નની પદ્ધતિ કેવળ તે વર કન્યા યુગલને જ ભયંકર હાનિ પહોંચાડીને અટકતી નથી, કિન્તુ તેથી જ ક[illegible] થ તેના કરતાં પણ વધારે હાનિ તો તેનાથી ઉત્પન્ન થતી તેની સંતતિને થાય છે, કેમકે બાળવયમાંથી નાની ઉમરમાં થયેલી સંતતિનું આયુષ્ય [illegible] હોય હતું નથી, એટલે તેવા જીવનનો તરત અંત આવે છે. કદાચ [illegible] તો શરીરમાં રોગની પરંપરા ચાલુ જ રહે છે, ઉત્સાહ અને મનોબળનું તો નામ જ ન મળે, આળસ અને પ્રમાદ તો તેનામાં નિવાસ કરીને [illegible] છે અને તેજ કે કાંતિ તો કમ થયેલી હોય છે. આવી રીતે બાળલગ્[illegible] પોતાને અને પોતાની સંતતિને અનેક પ્રકારે હાનિ પહોંચે છે, તે વાત [illegible] નહીં પણ અનેક [illegible] અનુભવસિદ્ધ પ્રતીત થાય છે, આવા [illegible] હોવા છતાં [illegible] નહીં આવે? [illegible] ઉત્પન્ન થએલી પ્રજા નિર્બળ અને અલ્પાયુષી નીવડે તેમાં જ [illegible] આશ્ચર્ય નહિ. વૈદ્યશાસ્ત્ર કહે છે કે:

पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन संगता ।

* * *

[illegible] ॥

[illegible] ॥

[illegible]—[illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

તેટલા ધનવડે પણ ખરીદી શકાતું નથી અને તેથી જ Health is wealth અર્થાત્ 'આરોગ્ય એ જ ધન છે' એમ કહેવાય છે. (૮૮)

आरोग्यप्रकारौ । ८९ ॥

आरोग्यं द्विविधं मतं सुखकरं स्वाभाविकं कृत्रिमं ।
रोगानुद्भवनोपचारजनितं तत्राद्यमस्त्युत्तमम् ॥
रोगोत्पत्तिरभूत्पुरा पुनरहो भैषज्यपानाशनं ।
तस्माज्जातमनामयं तदपरं नूनं मतं मध्यमम् ॥

આરોગ્યના બે પ્રકાર.

ભાવાર્થ—પ્રથમથી જ એવી રીતે નિયમિતપણે વર્તવામાં આવે કે જેથી શરીરમાં કોઈ પણ જાતના રોગનો ઉપદ્રવ થાય જ નહીં અને આરોગ્ય બરાબર જળવાઈ રહે તો એ આરોગ્યને આપણે સ્વાભાવિક આરોગ્ય કહીશું. બે પ્રકારના આરોગ્યમાં આ પહેલા પ્રકારનું આરોગ્ય ઉત્તમ છે. પ્રથમ ખાનપાન વગેરેમાં ગફલત રાખવાથી રોગનો ઉપદ્રવ થાય, પછી તેની દવાઓ કરવામાં આવે તેથી જે શાંતિ થાય અને શરીર નીરોગી થાય તે કૃત્રિમ-બનાવટી આરોગ્ય સમજવું. આ આરોગ્ય બીજા પ્રકારનું-મધ્યમ ગણાય છે. (૮૯)

વિવેચન—સ્વાભાવિક આરોગ્ય અને કૃત્રિમ આરોગ્ય એવા બે પ્રકારનાં આરોગ્ય વૈદક શાસ્ત્રે કહેલાં છે. સ્વાભાવિક આરોગ્ય પહેલી પદવી ધરાવે છે અને કૃત્રિમ આરોગ્ય બીજી પદવી ધરાવે છે. વૈદ્ય ભાવમિશ્રે પોતાના ભાવપ્રકાશ નામક ગ્રંથમાં પહેલી પદવીના આરોગ્યને આ પ્રમાણે ઓળખાવ્યું છેઃ

समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः ।
प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥

અર્થાત્—જેના શરીરમાં વાતાદિ દોષ, જઠરાગ્નિ, રસાદિ ધાતુ તથા મળમૂત્રની ક્રિયા સમાન હોય અર્થાત્ કોપ પામ્યા ન હોય અને આત્મા, ઇંદ્રિય

તેઓએ વૈદક વિદ્યાની મદદથી આરોગ્ય સંપાદન કરવાની રીતિને વિચારી કાઢી છે. અનંતરે શુદ્ધીમાં કહ્યું છે કે એ રોગ ઉત્પન્ન થવા પહેલાં જ તેનું નિરાકરણ કરવું એ જ સારું છે અને તે ઉત્પન્ન થયા પછી તેનું નિરાકરણ કરવું એ દુઃખજનક છે. આ કારણથી હમેશાં સ્વાભાવિક આરોગ્ય જાળવી રાખવાને પ્રયત્નશીલ રહેવું. પરન્તુ આરોગ્ય મેળવવાના કૃત્રિમ ઉપાયોથી તો દૂર જ રહેવું. (૮૯)

[એ સ્વાભાવિક આરોગ્ય કઈ રીતે જાળવવું તેનો ઉપાય દર્શાવવામાં આવે છે:]

आरोग्यं हि स्वायत्तम् ॥ ९० ॥

यथाहारविहारसर्वविषयो द्रव्येण कालेन वा ।
रज्यन्ते किल सर्वदा नियमिताः क्षेत्रेण भावेन यैः ॥
यत्नाद्वेगजमस्यते न विषये नासज्यते भूयसा ।
रोगाणां न हि सम्भवोऽस्ति वपुषि प्रायस्तदीये क्वचित् ॥

આરોગ્ય જાળવવું શું આપણા હાથમાં છે ?

ભાવાર્થ—જે મનુષ્ય દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળના ગુણો અને પોતાના શરીરની તાસીરને અનુસાર પ્રકૃતિને અનુકૂળ થઈ વર્તે, અને ખાનપાન ગમનાગમન વગેરે સર્વ શારીરિક વિધિઓમાં હમેશ નિયમિતપણે વર્તે, તેમ જ જે તે સ્વાદો કે જે તે આગળની વસ્તુ મોંમાં નાખે નહીં, ઉત્તમ વસ્તુ રાખે, કામભોગમાં અત્યંત આસક્તિ ન રાખે, નિયમનું ઉલ્લંઘન ન કરે તો ઘણે ભાગે તેના શરીરમાં રોગોની ઉત્પત્તિનો સંભવ ન રહે અર્થાત્ ખાનપાન વગેરેમાં નિયમિત રહેવાનું આપણા હાથમાં રાખીએ તો આરોગ્ય જાળવવું આપણા હાથમાં જ છે. (૯૦)

વિવેચન—સ્વાભાવિક રીતે પ્રથમ મળેલું આરોગ્ય જાળવી રાખવું એ પોતાના હાથમાં જ છે, પરંતુ અનારોગ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી આરોગ્ય સંપાદન કરવું તે પારકા આધાર ઉપર જ છે. તાત્પર્ય એ છે કે આરોગ્ય

[illegible] कार्य [illegible]।
[illegible] ॥

અર્થાત્—શિષ્યને ન સહે તેવા શ્રમ તથા શીતાદિ [illegible] આહાર [illegible] દિવસો [illegible] ઇંદ્રિયો [illegible] તથા [illegible] છે. [illegible] કરવું પણ [illegible] છે એમ [illegible] આવે છે. [illegible] મુખ્ય [illegible] છે તો [illegible] આહાર [illegible] પણ [illegible] છે [illegible] આહાર [illegible] હોય છે '(૯૦)

[[illegible]]

मिताहार। ११॥

कालो यो नियतोऽशनस्य समये तस्मिन्मितं भोजनं।
कार्यं नातिक्रमंगतोपि भवतु स्वादिष्टमिष्टाशनम्॥
भुक्तं यत्प्रथमं समस्तमशनं जीर्णं न यावन्न त-
तावत्स्वल्पमपि द्वितीयमशनं कार्यं न विद्यार्थिना॥

મિતાહાર.

ભાવાર્થ—ભોજન કરવાનો જે સમય ઠરેલો નિયમિત હોય તે [illegible] આહાર કરવો એ પણ [illegible] વિદ્યાર્થીએ (તેમ જ હોઈ શકે) ભોજનો [illegible] એવું ખાવું તે [illegible] છે, પણ વધારે [illegible] નથી. ભોજન અને તેવું સ્વાદિષ્ટ અને [illegible] શું થયું? પણ અધિક આહાર તો ન જ કરવો;

અર્થાત્—ત્રણે તત્ત્વો જો વિકાર પામે છે તો દેહને હણે છે અને અવિકારી રહેલાં દેહને નિભાવે છે; માટે આહાર એવો લેવો જોઇએ કે જેથી એ ત્રણે તત્ત્વો સમતોલપણામાં રહે અને તેઓના વિકારને પરિણામે શરીરને વિકારી બનાવે નહિ. માંસ, મત્સ્ય, કંદ, મદિરા, ખારે અને ન પચે તેવા તથા શ-રીરને હિતકારી ન થઈ પડે તેવા પદાર્થોનો આહાર નહિ કરવાનું શાસ્ત્રમાં ફરમાવ્યું છે તેથી એવા પદાર્થોનો ત્યાગ કરીને ખાણીના જે પદાર્થો ઇન્દ્રી ઉત્તેજન કરે અર્થાત્ તમોગુણ વધારનાર હોય અને જે પદાર્થો ચિત્તને વિ-કારી-ચંચળ બનાવે અર્થાત્ રજોગુણ વધારનાર હોય તે પદાર્થોને તજીને સત્ત્વગુણને ઉત્તેજક થઇ પડે તેવા પદાર્થોનો હમેશાં આહાર કરવો અને એ જ આહાર દેહનું હિત કરનારો લેખાય છે. (૯૨)

[કદાચ ભૂલથી અથવા આહારની વિષમતાથી શરીર રોગગ્રસ્ત બને તો તે રોગનું નિવારણ કરવાને તાત્કાલિક ઉપચાર શું કરવો જોઇએ ? તે નીચેના શ્લોકમાં બતાવવામાં આવે છે.]

आरोग्यापायविधेयाः ॥ ९३ ॥

यत्किञ्चित्स्खलनादिना यदि भवेत्कश्चिद्दरो जाठरः ।
संशुद्धं लघुभोजनं तदपि वा न्यूनं विधेयं रुचेः ॥
यद्वोत्साहपुरःसरोपवमनं कार्यं यथाशक्तितो ।
यावन्नैतदुपायतो गदलयस्तावद्धितं नौषधम् ॥

રોગનિવારણનો પ્રાથમિક ઉપાય.

ભાવાર્થ—ખાનપાન વગેરેમાં સાવચેતી રાખતાં પણ કદાચ કોઇ વખતે ચૂકને લીધે કંઈ પણ ભૂલ થઈ અને તેને પરિણામે અ-જીર્ણ વગેરે કંઈ પણ રોગની ઉત્પત્તિ થઇ તો તેના નિવારણ માટે પ્રથમ ઉપાય એ છે કે ત્યારથી ભારે ખોરાક લેવો ન લેવો, હલકો ખોરાક પણ રુચિ હોય તેવો કરવો ઓછો લેવો, પણ વધારે ન ખાવો; અથવા

ચિત્ર પ્રકારનાં ઔષધો બનાવે છે. મોન્ટેન કહે છેઃ "તે લોકો જે જે ઔષધીઓની પસંદગી કરે છે તેમાં પણ અમુક ભારે ગૂઢતા અને પાખંડ જેવું કંઈનું કંઈ રહેલું હોય છે. કાચબાનો ડાબો પગ, મગરમચ્છનું મૂત્ર, હાથીની લાદ, છછુંદરીનું કલેજું, ધોળા કબૂતરની જમણી પાંખ નીચેથી ખેંચી કાઢેલું લોહી અને પથરીના રોગથી પીડાતા માણસને માટે તો મારી મારીને લોટ કરી નાંખેલા ઉંદરોનું ઉચ્છિષ્ટ અને એવી એવી અનેક વાંદરાનાં નખરાંના જેવી કોઈ પણ પ્રકારની શાસ્ત્રીયતા વિનાની અને કેવળ જાદુ વાતોથી ભરેલી હોય તેવી તેવી દવાઓ તેઓ આપણને બનાવે છે!" આવા ભયંકર, પાખંડી અને ઉંટવૈદ્યોના ઘાતકી અને ધર્મભ્રષ્ટતાવાળા ઔષધોપચારથી હમેશાં સાવધ રહીને વર્તવું એવી સલાહ પ્રત્યેક રોગીને માટે હિતકારક છે. (૯૪)

[આરોગ્યનું સામાન્ય જ્ઞાન ધરાવવામાં આવે અને તદનુસાર વર્તવામાં આવે તો દરેક માણસ પોતાનો વૈદ્ય બની શકે, તે આશયનું કથન હવે કરવામાં આવે છે]

आरोग्यसामान्यज्ञानम् । ९९ ॥

सामान्येन शरीररक्षणविधिर्व्याधेर्निदानं तथो-
पायाः के सुलभा द्रुतं हितकरा रोगस्य विद्रावणे ॥
एतत्सर्वमनामयार्थमुदितं वृद्धैश्च शास्त्रे यथा ।
ज्ञेयं तत्सकलैर्जनैः प्रथमतः स्वारोग्यरक्षाकृते ॥

આરોગ્યનું સામાન્ય જ્ઞાન.

ભાવાર્થ—શરીરનું રક્ષણ કરવાના સામાન્ય નિયમો શું શું છે? મોટા મોટા સાધારણ રોગો કયા કયા અને તે રોગો શાથી થાય છે? અને તેમના સુલભ ઉપાયો સાધારણ રીતે કયા કયા છે? આ બધા સવાલોની સામાન્ય હકીકત આરોગ્યના રક્ષણ માટે વૃદ્ધ અનુભવી પુરુષોએ જે જે શાસ્ત્રમાં કહેલ હોય તે તે હકીકત દરેક વિદ્યાર્થીએ યા દરેક માણસે પોતાનું

पूज्या ये जनकादयो गुरुजना ज्येष्ठाश्च सद्बान्धवाः ।
मातस्ते गुरुभावतोऽमलधिया नित्यं प्रणम्याः शिशोः ॥
तत्पार्श्वे हसनादिकं न कुतुकं यत्तत्प्रलापश्च नो ।
तुङ्कारादिपदेन नावमननं कार्यश्च विद्यार्थिना ॥

વડીલો પ્રત્યે વિનય.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—માબાપ, બાપનાં માબાપ, વડીલ જનો, મોટા ભાઈઓ અને બીજા પણ જે માનનીય હોય તે સર્વેની પ્રત્યે વિદ્યાર્થીઓએ માનનીયપણે પૂજ્ય ભાવ અને ગુરૂભાવ રાખવો જોઈએ. ઉપર કહેલા વડીલ જનો સંસારના વ્યવહારમાં બાળકને પ્રણામ કરવાયોગ્ય છે, તેમની સાથે કદી પણ હાંસી-મશ્કરી કરવી નહીં, રમતગમત કે કુતૂહલાદિ કરવાં નહીં, આડું અવળું જે તે અમંગળ બોલવું નહીં, તેમજ વડીલોને કદી હુંકારે-તુંકારે બોલાવવાં નહીં; કોઈ પણ ઠેકાણે તેમનું અપમાન કરવું નહીં, તેમની સમક્ષ કોઈને ગાળ દેવી નહીં, તેમજ અસભ્ય વચનો બોલવાં નહીં. વડીલો પ્રત્યે સામાન્ય પ્રકારનો વિનય દર્શાવવાનો બોધ કથન આ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે. વિદ્યા વિનયેન શોભતે અર્થાત્ વિનયવડે જ વિદ્યા શોભે છે, એ કથનાનુસાર વિદ્યાર્થીઓએ વિનયના ગુણને યોગ્ય રીતે આદર આપવો જોઈએ. જેટલા પ્રમાણમાં એક વિદ્યાર્થી પોતાના વડીલો પ્રત્યે પૂજ્યભાવ દર્શાવે છે અથવા તો તેમની આમન્યા રાખે છે, તેટલા પ્રમાણમાં વડીલ જનોની તેમના પર વિશેષ પ્રીતિ બંધાય છે અને એ પ્રીતિનું ફળ તેમને એ મળે છે કે જ્યારે તે વિદ્યાર્થીઓને ભવિષ્યમાં સંતાનો થાય છે ત્યારે તે સંતાનો પણ પોતાનાં વડીલો પ્રત્યે તેવો જ ઉચિત વિનય દર્શાવીને દરેક વડીલોને સંતુષ્ટ રાખે છે. (૭૦)

બોલ્યો: " તું મને બરાબર શીખવતો નથી તેથી મને તુરત આવડતું નથી,
માટે બરાબર શીખવ." ભિક્ષે ઉત્તરે જવાબ આપ્યો કે " મહારાજ !
સિંહાસને ચડીને વિદ્યા શીખાય નહિ, ગુરૂને ઉંચે આસને બેસાડો, આપ
નીચે બેસો અને પછી વિદ્યા શીખો એટલે આવડશે. મારાથી સિંહાસને
બેસવાનું ન કહેવાય તેથી હું ઘોડાપર ચડ્યો હોઉં ત્યારે આપને મારી
પછીએ આવવાનું કહ્યું હતું." ઉત્તરે રાજાએ ભિક્ષને સિંહાસને બેસાડ
પોતે નીચે બેઠો એટલે તેને તે વિદ્યા તુરત આવડી. ગુરૂ જનોનો વિનય એ
વિદ્યાર્થીનો પ્રથમ ધર્મ છે. (૯૮)

अष्टम परिच्छेद.

સહાધ્યાયીઓ સાથેનું વર્તન.

सहाध्यायिनः प्रति प्रेमभावः । ९९ ॥

शालायां सहवर्तिनः सहृदया ये स्युः सहाध्यायिनो ।
मान्यास्तेऽपि सहोदरा इव सदा प्रेम्णा प्रमोदेन वा
कार्यो नैव कदापि तैस्तु कलहो नेर्ष्यालवो मानसे ।
चित्ते नो परिचिन्तनीयमशुभं तेषां च विद्यार्थिना ॥

સહાધ્યાયીઓ પ્રત્યેનો પ્રેમ.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—એક શાળામાં અથવા એક ગુરૂ
સાથે સાથે અભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓ સહાધ્યાયી કહેવાય છે. તેઓ
શાળામાં તેમ જ શાળા બહાર સાથે સાથે રહેવાનો સહવાસ મનમ
હોય છે. આ સમય સારી રીતે નિર્મળ અને સુંદર રહે તેટલા માટે
વિદ્યાર્થીને પોતાના સુશીલ સહાધ્યાયીને પુરતા પ્રેમભાવથી ના

ભાવથી ભલે સગા-સહોદર ભાઇ હોય તેમ માનવા જોઇએ. તેઓની સાથે નજીવી બાબત સારૂ કદી પણ કલેશ કે કજીઓ કરવો નહીં. તેમાંના કોઇ પોતાના કરતાં હુશિયારીમાં આગળ પડતા હોય તો તેમના ઉપર લેશ માત્ર પણ ઇર્ષાભાવ ન લાવવો. તેમની હુશિયારીથી પ્રસન્ન થવું જોઇએ; પણ તેઓનું અનિષ્ટ વા અશુભ તો મનમાં પણ ચિંતવવું નહીં. સહાધ્યાયીઓ સાથેની મિત્રાચારીથી વિદ્યાર્થીને અનેક પ્રકારના લાભ થાય છે, અને એ લાભ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ થાય છે એમ સમજવાનું નથી. કૃષ્ણ અને સુદામા ગુરૂને ઘેર અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે તે બન્ને વચ્ચે મિત્રાચારી હતી, તેથી જ્યારે કૃષ્ણને દ્વારિકાનું રાજ્ય મળ્યું ત્યારે તેણે સુદામાની દરિદ્રતા [illegible] નાંખી હતી, અને તે વખતે સુદામા પ્રતિ સહોદર ભાવ-સમ ભાઇ સરખું વર્તન કૃષ્ણે બતાવી આપ્યું હતું. સહાધ્યાયીઓ સાથેની મિત્રતાથી અભ્યાસમાં પણ અનેકવિધ લાભ થાય છે. વિદ્યાર્થીઓ સદ્બોધ આપનાં આપસ્તંભ ધર્મસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે [illegible] । अक्रोधनः । अचपलः ॥ અર્થાત્-વિદ્યાર્થીએ દૃઢ ધૈર્ય રાખવું, [illegible] ક્રોધ કરવો નહિ અને કોઇની પણ ઇર્ષ્યા કરવી નહિ. (૯૯)

[સહાધ્યાયીઓ સાથેના બનાવ વર્તનથી થતા લાભો [illegible] દર્શાવ્યા છે]

गुणानामादानप्रतिदाने । १०० ॥

स्युर्ये तेषु गुणोत्तमाः कथमपि ग्राह्यास्तदीया [illegible]
ये स्युर्न्यूनगुणाः स्वतो हितधिया देयाश्च [illegible] ।
एवं स्वीकरणं तथा वितरणं कार्यं सदाध्यायिनाम् ।
दोषाणान्तु बहिष्क्रिया व्यवहृता यस्यां [illegible] ॥

ગુણોની આપ લે.

ભાવાર્થ—સહાધ્યાયીઓના સદ્ગુણમાં [illegible]
[illegible] ની લેતી દેતીનો વ્યાપાર ચાલુ રાખવો [illegible]

જેવું આપણા દોષો દૂર કરીને તેને સ્થાને આપણા મિત્રના ગુણોને ગ્રહણ કરીએ અથવા તો મિત્રના દોષ દૂર કરીને તેને સ્થાને આપણે આપણા ગુણોનું અર્પણ કરીએ. જો તેમ ન કરીએ અને તેથી ઉલટી જ રીતે વર્તીએ, તો સદ્ગુણોને દુર્ગુણોનો 'કુસંસર્ગ' લાગે છે, અને

अत्यर्थमाद्गुणज्ञोऽपि विषयासक्तमानसः ।
अकस्मादनर्थं याति गीतरक्तो यथा मृगः ॥

અર્થાત્—દુર્જનના સમાગમથી ગુણને જાણનારા પુરુષનું ચિત્ત પણ વિષયાસક્ત બને છે, જેમ ગાયનમાં રાગી થએલો મૃગ અકસ્માત્ પ્રલયને પામે છે. માટે પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ પોતાના સહાધ્યાયી મિત્રોના ગુણોની આપ લેનો વ્યાપાર ચલાવવો, પરન્તુ દુર્ગુણોને દૂર કરવાનો જ યત્ન કરવો. (૧૦૦)

नवम परिच्छेद.

સમયવર્ણન.

समयोपयोगः । १०१ ॥

वस्त्राभूषणवित्तरत्नमणितः कालो महार्घो यतः ।
प्राप्यन्ते विगतानि तानि च पुनः कालो गतो नाप्यते ॥
मत्वैवं व्यसने प्रमादकरणे यत्तत्मलापेऽथवा ।
शोके वा समयोपि निष्फलतया क्षेप्यो न विद्यार्थिभिः ॥

કાળની કિંમત.

ભાવાર્થ—જરિયાન વસ્ત્રો, સોના રૂપાનાં આભૂષણો, સોના મહોરો, રત્નો અને મણિઓ એ બધાં કરતાં સમયની કિંમત ઘણી વધારે છે, તે એટલા માટે કે બીજી વસ્તુઓ ખોવાઈ જાય કે હરાઇ જાય તોપણ

અર્થાત્—વખતના માથાનો ચુસ્કો તેના કપાળમાં રહેલો છે, તેથી તેને પકડી લેવો હોય તો તે આવી પહોંચે તે પહેલાં તૈયાર રહીને તે કપાળનો ચુસ્કો પકડી લેવો જોઈએ, પરન્તુ જો તે એક વાર આપણી પાસેથી પસાર થઈ જાય છે તો તેને પકડી શકાતો નથી, કારણકે તેના માથામાં ટાલ હોવાથી તેને પકડી લેવાનું કશું સાધન આપણા હાથમાં આવી શકતું નથી! એવી જ રીતે જો આવતા વખતને જ પકડી લેવામાં આવે તો તે અમૂલ્ય છે અને તે ચાલી ગયા પછી તદ્દન નિરૂપયોગી છે. આ કારણથી વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના અભ્યાસી જીવનના કાળની એક મિનિટ પણ નકામી ગુમાવવી જોઈએ નહિ. ઉંઘમાં, સુસ્તીમાં, સરખે સરખા મિત્રો મળીને ગપ્પા મારવામાં કે મોજશોખ કરવામાં વખત ગાળનારા વિદ્યાર્થીઓ જ્યારે અભણ રહીને નુકશાન ભોગવે છે, ત્યારે વહી ગયેલા વખત ઉપર વિચાર કરે છે એવું ઘણું જોવામાં આવે છે. તેઓના વિચારમાંથી પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ એવો બોધ લેવાનો છે કે તેઓને પણ જ્યારે વખત ગુમાવ્યા પછી ભવિષ્યમાં તેવો વિચાર કરવાનો વખત આવે નહિ. જર્મનીના વિદ્યાર્થીઓ સમયનો જરા પણ દુરુપયોગ કરતા નથી. તેઓ રોજ સોળ કલાક સુધી અભ્યાસ કરે છે, એક વિષય વાંચતાં કંટાળો આવે તો તેઓ બીજો વિષય વાંચવા માંડે છે. એ પ્રમાણે મનને કે શરીરને થાક લાગવા દીધા વિના તેઓ પોતાની વિદ્યાર્થી જીંદગીની પ્રત્યેક પળનો ઉપયોગ કરવામાં એકચિત્ત રહે છે. (૧૦૧)

[વખતનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવાથી થોડા વખતમાં ઘણું કામ થઈ શકે અને પોતાનું કોઈ પણ ઇષ્ટ કાર્ય બાકી ન રહે ? આ પ્રશ્નનો વિસ્તૃત ઉત્તર આ શ્લોકમાં આપેલો છે]

कया रीत्या समयरक्षणं कार्यं ? ॥ १०२ ॥

यत्कार्यं नियतञ्च यत्र समये मासह्निकं दैनिकं ।
तत्रैव क्रियते क्षणे यदि च तत्कार्यं व्यवस्थायुतम् ॥

વખતમાં બીજું કોઈ પણ કાર્ય હાથમાં ન લેતાં માત્ર આવશ્યક ધર્માનુષ્ઠાન કોઈ પણ જાતની આશા રાખ્યા વગર કેવળ ધર્મને માટે શુદ્ધ આચરણથી હિતેચ્છુ વિદ્યાર્થીઓએ આચરવું જોઈએ. (૧૦૩)

વિવેચન—અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે Where there is a will, there is a way—અર્થાત્ 'જ્યાં મરજી છે ત્યાં માર્ગ પણ મોકળો છે.' ગુજરાતીમાં તેને મળતું એવું કહેવત છે કે 'મન હોય તો માળવે પણ જવાય.' તાત્પર્ય એ છે કે જેઓ ઉદ્યોગી અને ખંતીલા હોય છે અને ચોક્કસ કાર્ય કરવાની દૃઢ ઇચ્છા રાખે છે, તેઓ તે કાર્ય કરવાને વખત પણ મેળવી શકે છે. જેઓ વખત નહિ મેળવી શકવાનાં બહાનાં કાઢે છે તેઓ વસ્તુતઃ આળસુ હોવાથી જ તેમ કરે છે. ઘણા વિદ્યાર્થીઓ એવી બૂમ મારે છે કે અમોને જેટલો અભ્યાસ કરવો પડે છે, તેટલા પુરતો વખત અમને મળી શકતો નથી! આ માત્ર એક બહાનું જ છે. વખતનો સદુપયોગ કેવી રીતે કરવો તે તેઓ જાણતા નથી, તેઓ અનિયમિતપણામાં અને આળસમાં વખત ગાળી નાખે છે અને પછી અભ્યાસને માટે પુરતો વખત નહિ મળતો હોવાની ફરિયાદ કરે છે! સ્માઈલ્સે એક સ્થળે કહ્યું છે કે "એવા માણસને બહાનાંની ખોટ નથી. ઉદ્યમથી જો કે કામ કરવે નારાજ હોય છે, પણ સબબોની દલીલો કરવામાં હમેશાં ચાલાક હોય છે." એટલે જેઓ વખત નહિ હોવાનાં બહાનાં કાઢે છે તેઓને હમેશાં એવા સમજવા જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓને માટે નિયમિતપણે કામ કરવું એ સૌથી વધારે ફાયદાભરેલું છે. નિશાળમાં જવાના અથવા ગુરુને ત્યાં અભ્યાસ કરવા જવાના કલાકોને બાદ કરતાં બાકીના દિવસ અને રાત્રિના કલાકોમાં પોતે શું શું કામ કરવું અને તે પ્રત્યેક કામ કયે કયે વખતે કરવું તેનું ચોક્કસ રીતે ઠરાવી રાખે અર્થાત્ કાળક્રમ (Time Table) અને કાર્યક્રમ નક્કી કરી રાખે અને પછી તદનુસાર જરા પણ હાનિ આવવા દીધા વિના ઉદ્યોગીપણે કામ કરે, તો કોઈ પણ ઉપયોગી કાર્યને માટે તેને વખત નહિ મળી શકતો હોવાની ફરિયાદ કરવાની જરૂર રહે નહિ. કૉલરીજે પણ કહ્યું છે કે "આળસુ માણસો કામને ગમે તેમ કરીને કચરી નાખે છે, તો પદ્ધતિપૂર્વક કામ કરવા-

પછ ખંડિત કરી આસન નહિ. ધ્યાન ન હોય તે સ્વાભાવિક હતું, પરન્તુ વેલિંગ્ટન એક નિયમિત માણસ હતો અને થોડો પણ વખત તે નકામો ગાળતો નહિ. જે સમયે તેને જે કાંઈ વખત મળતા હતો તે વખતમાં તેણે ફ્રેન્ચોની પોલીસનો કાયદો ઘડવાને માટે મુખ્ય મુખ્ય બાબતો લખી કાઢી અને પાછળથી એ બાબતો ઘણી ઉપયોગી થઈ પડી. તેવી જ રીતે સીઝર જ્યારે પોતાના લશ્કર સહિત આલ્પ્સ પર્વત ઓળંગી જતો હતો, ત્યારે તેણે લેટીન ભાષાના શબ્દ અલંકાર વિષે એક નિબંધ લખ્યો હતો. એક વાર જ્યારે તે ૧૦૦૦૦ સિપાહીઓનો ઉપરી સરદાર હતો અને શત્રુ-ઓની ઉપર હલ્લો કરેલો હતો, ત્યારે પોતાના નિયમિતપણાથી તેણે મુશ્કેલ મુશ્કેલીઓની ભિડાભીડી વખતે ચોરી કરી તે વિષે એક મોટો લેખ લખ્યો હતો! વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાભ્યાસ કરવા ધર્મકાર્યમાં વખત ન મળે અને મીજલસે જતાં જતાં તથા મુસાફરી કરતાં પુસ્તક વાંચવાનો વખત મળે એ કેવું આશ્ચર્ય છે? નિયમિતપણું અને ઉદ્યોગ એ મિશ્રિત પરિણામ છે અને વિદ્યાર્થીઓએ તેવા બનવાને યત્ન કરવો જોઈએ. (૧૦૨-૧૦૩)

दशम परिच्छेद.

व्यसननिषेध-द्यूत.

व्यसनदोषाः । १०४ ॥

सर्वाणि व्यसनानि दोषनिकराऽऽकीर्णानि सन्ति स्फुट-
मेतान्यत्र हठाद् हरन्ति समयं स्तेना यथा सम्पदम् ॥
द्यूतादीनि च तानि सत्कृतिपथे विघ्नप्रदान्यञ्जसा ।
नैष्टव्यानि कदापि सेवितुमधःपातीनि विद्यार्थिभिः॥

વસ્તુઓના પાનથી ચોરી ગમેશા વ્યસનનું જ સમજવું. આ સઘળા ભા-
જનોને જૂદા જૂદા પ્રકારનો રોગ લગાડીને અને તેવી રીતે વધારી દેવામાં
આવે, તથાપિ વસ્તુતઃ તે મહાદુર્વ્યસનો જ છે અને દેહને તથા આત્માને
અહિતકર થઇ પડે છે. આ વ્યસનો શરીરનો તથા આત્માની ઉચ્ચ ભા-
વનાઓનો એવી રીતે ઘાટ વાળે છે કે તેથી વ્યસની પોતે કશું સમજતો
નથી. જુગારી એમ સમજે છે કે હું ધનવાન થતો જાઉં છું અને જે કાંઇ
ગુમાવું છું તે થોડા સમયમાં ઘણું પ્રાપ્ત કરી લઇશ, પરન્તુ વસ્તુતઃ તે
દરિદ્ર બનતો જાય છે એવું તેને ભાન રહેતું નથી અને છેવટે તે જ વ્ય-
સનમાં તે ખુવાર થાય છે. માંસાહારી અને મદ્યપી એમ માને છે કે એ
વસ્તુઓના ઉપયોગથી મારૂં શરીર પુષ્ટ અને આરોગ્ય બનતું જાય છે, પરન્તુ
વસ્તુતઃ તેથી નાના પ્રકારના રોગો જન્મ પામીને શરીર અકાળે મરણનો
ભોગ થઇ પડે છે. આ પ્રમાણે સઘળાં વ્યસનો વ્યસનીઓને ખબર પડવા
દીધા વિના તેમની ખુવારી મેળવે છે. આ કારણથી ગ્રંથકારે એવા યથા
સમ્યગ્ એ પદ યોજ્યું છે; એટલે કે ચોરો જેવી રીતે ઘરધણીને ખબર
પડવા દીધા વિના સંપત્તિને હરી જાય છે તેવી જ રીતે આ વ્યસનરૂપી
ચોરો વ્યસનીને ખબર પડવા દીધા વિના તેની શારીરિક, આર્થિક અને
આત્મિક સંપત્તિનું હરણ કરી જાય છે.

देशाटनं पंडितमित्रता च वारांगना राजसभाप्रवेशः ।
अनेकशास्त्राणि विलोकितानि चातुर्यमूलानि भवन्ति पंच ॥

અર્થાત્—દેશાટન, પંડિત જનોની મિત્રતા, વારાંગના, રાજસભામાં જવું
આવવું અને અનેક શાસ્ત્રોનું અવલોકન કરવું: એ પાંચ ચાતુર્ય મેળવવાનાં
મૂળ છે. આ શ્લોકનો કેટલાક તરફથી ભદ્દો જ ખોટો અર્થ કરવામાં આવે
છે. વારાંગના અથવા વેશ્યા—ગણિકાઓની સોબતથી ચાતુર્ય આવે છે એમ
માનીને કેટલાક વેશ્યાના શોખીનો સ્વયમેવ સંતોષ માની લે છે કે પોતે શા-
સ્ત્રાધારે ચાતુર્ય મેળવવાનો માર્ગ ગ્રહણ કરે છે! વસ્તુતઃ વેશ્યાગામીઓ ચતુર થઇ
શકતા નથી, પરંતુ દુરાચારી અને ધનનો દુરુપયોગ કરનારા જ બને છે. વેશ્યાગામી
જનો જુગાર, મદિરાપાન, ચોરી ઇત્યાદિ અનેક બીજાં કુકર્મો શીખીને કુમાર્ગે

...કરિક નેમ જ પાર્થિકાર અવેધ કરનાર કેમ કરી મનુષ્યે પ્રાપ્ત થતા જ લેવાથી દૂર રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વિશ્વાસી આપવાથી જ એ ભ્રષ્ટતાથી ... તેવી જરૂરનું જોઈએ. આદિ ... વસ્તુઓ ... તેથી જ કેટી ... તેનો સમાવેશ ... નહીં કરી લેવો ઉચિત છે. (૧૦૪)

[હવે પ્રત્યેક વ્યસન વિષે સવિસ્તર ૧૦૫ ૧૧૬ વર્ણન કરવામાં આવે છે.]

દ્યૂતમ્ । ૧૦૫ ॥

निःशेषव्यसनाग्रिमं सुचरितद्वारेर्गलो निश्चलो ।
योग्यायोग्यविवेकदृष्टितिमिरं सद्धर्मविध्वंसकम् ॥
चित्तव्याकुलताकरं शमहरं दुष्टाशयप्रेरकं ।
त्याज्यं दुर्गुणमात्रमूलमफलं द्यूतं हिताकाङ्क्षिभिः ॥

પ્રથમ વ્યસન–જુગાર.

ભાવાર્થ—જુગારનું વ્યસન બધાં વ્યસનોમાં અગ્રેસર છે. તે સચ્ચરિત્ર–સદ્વર્તનનાં બારણાં બંધ કરવાને અર્ગલા–ભોગળની ગરજ સારે છે, યોગ્ય અયોગ્ય વસ્તુને જુદી પાડનાર વિવેકદૃષ્ટિને અંધ કરી દેવા અંધારાનું કામ કરે છે, સદ્ધર્મનો વિનાશ કરે છે, ચિત્તને હમેશ આકુળ વ્યાકુળ સ્થિતિમાં રાખે છે, સુખ અને શાંતિનો સર્વથા ઉચ્છેદ કરે છે, વિચારોમાં મલિનતા અને બુદ્ધિમાં દુષ્ટ ક્ષોભ કરે છે, અસત્ય, ચોરી, વગેરે દુર્ગુણ માત્રને આમંત્રણ આપી બોલાવે છે, કારણકે દુર્ગુણો તેની સાથે જોડાયેલા જ રહે છે; ફળ તો છે જ નહીં, અને નૈરાશ્ય તો ઘર વસાવે છે; જે વ્યસનમાં એક જનનો ... તે જુગારનું વ્યસન પોતાનું હિત ઇચ્છનાર વિદ્યાર્થીઓએ કદી પણ સેવવું નહીં. (૧૦૫)

વિવેચન—આ શ્લોકમાં જુગારથી થતાં પરિણામોનું નિદર્શન કરવામાં આવ્યું છે. પૂર્વ શ્લોકના વિવેચનમાં બનારસી આપવામાં આવ્યું

[illegible]

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ॥

જુગાર રમતાં નળ પોતાનું રાજ્યપાટ ગુમાવી બેઠો હતો અને તેથી માત્ર પોતાની સ્ત્રી દમયંતીને સાથે લઈને વનમાં નીકળી જવું પડ્યું હતું. વનમાં પણ અનેકાનેક પ્રકારનાં સંકટો વેઠવા પડ્યાં. પતિપત્ની છૂટાં પડી ગયાં. વસ્ત્રહીન, ક્ષુધાતુર અને અત્યંત દીન દશામાં જંગલે જંગલે રખડતાં નળને છેવટે એક રાજાની અશ્વપાળ તરીકેની નોકરી કરવાનો વખત આવ્યો અને દ્રૌપદીને દાસત્વ કરીને પેટ ભરવાની જરૂર પડી. આ બધું જો નળ જુગાર ન રમ્યો હોત તો સહેવું પડત નહિ. તેવી જ રીતે યુધિષ્ઠિર કૌરવોની સાથે જુગાર રમ્યો અને તેમાં તે સર્વ કાંઈ હારી ગયો. ધન, જમીન, પશુ, ઇત્યાદિ સર્વ મિલકત હારી ગયા પછી 'હાર્યો જુગારી બમણું રમે' એ ન્યાયે યુધિષ્ઠિરે પોતાના સૌથી નાના ભાઈ સહદેવને, પછી નકુળને પણ જુગારમાં ગુમાવ્યા. મામા પક્ષ તરફથી દાવ માંડનાર શકુનિએ મ્હેણું માર્યુંઃ "તમારા બે સાવકા ભાઈઓને તમે દાવમાં મૂકીને ગુમાવ્યા, પણ તમારા સગા ભાઈઓ તમને વધારે વ્હાલા હોય તેમ જણાય છે." આ ઉપરથી યુધિષ્ઠિરે અર્જુન, ભીમ અને છેવટે પોતાની જાતને પણ દાવમાં મૂકીને તે બધું ગુમાવ્યું. પાંચે પાંડવો કૌરવોના દાસ બની રહ્યા. હવે માત્ર એકલી દ્રૌપદી અવશેષ રહી. જ્યારે વિનાશનો કાળ આવે છે ત્યારે વિપરીત બુદ્ધિ સૂઝે છે તે પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદીને પણ દાવમાં મૂકી અને હારી ગયો ! એ પ્રમાણે પાંડવો પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવી બેઠા એટલે એકદમ દુર્યોધને દ્રૌપદી રજસ્વલા સ્થિતિમાં એક વસ્ત્ર પહેરીને અંતઃપુરમાં બેઠી હતી ત્યાંથી તેને તે જ સ્થિતિમાં બોલાવી મંગાવી. દુઃશાસન તેનો ચોટલો પકડીને અમર્યાદ રીતે સભામાં લાવ્યો, અને તેનું એકનું એક વસ્ત્ર પણ ખેંચી લેવા લાગ્યો. છેવટે ધૃતરાષ્ટ્રે આપેલા વરદાનથી દ્રૌપદીએ પોતાના પાંચ પતિઓને દાસત્વમાંથી મુક્ત કર્યા અને તેઓ બાર વરસ સુધી વનવાસ ભોગવવા માટે ચાલ્યા ગયા. આવી આવી લીલાઓ જુગારના પરિણામરૂપે થાય છે અને તેની હાનિનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવા બેસીએ તો એક મોટું પુસ્તક લખાય. (૧૦૪)

[દ્યૂતના દુષ્પરિણામનું દર્શન કરાવનાર એક અસરકારક સંવાદને નીચેના શ્લોકમાં યોજવામાં આવ્યો છે.]

હોમ્યું છે, એટલેથી જ અટક્યો નથી, પણ મર્યું ત્યાંસુધી કરજ કરીને પણ હું જુગાર રમ્યા વગર રહ્યો નથી.

ત્રીજો જુગારી—ઠીક, ઠીક, હવે છાનોમાનો બેસી રહે! તું મોટો શાનો? મોટો તો હું; શેઠસાહેબ! સાંભળો. મારા બાપ રાજાના માનીતા હજુરી હતા, રાજ્યની ઓરામાં મારી નોકરીનું સમેદસ્થાન અમારૂં ઘર બન્યું હતું, પણ આ બંદાના હાથમાં ક્રમને આવતાં તે તમામ મીલ્કત જુગારમાં ફના કરી. ઉપર કરજ કરી નાંખ્યું છે. એટલું જ નહીં પણ મારી બાયડીને પણ તેને પીયેર મુકી આવ્યો છું. મારો ઇરાદો એટલે સુધીનો છે કે વખત પડયે બાયડીને વેચીને પણ જુગાર તો રમવો જ. કહો, ત્યારે હું મોટો ખરો કે નહિ?

સાહુકાર—કેમ, દીકરા! તારે કોના જેવું બનવું છે? જેવું બનવું હોય તેને મુર કરી માન અને બક્ષીસ આપ.

દીકરો—પિતાજી! પાયમાલ થવાનો આ ધંધો મારે જોઈતો નથી. મારે જુગારી નથી બનવું. એ સર્વને રજા આપી દો.

સારાંશ—લાજ, આબરૂ, ધન, કુટુંબ એ સર્વને ધક્કો લગાડનાર જુગારનું વ્યસન ખરાબમાં ખરાબ છે, માટે દરેક માણસે અને ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીએ તેથી દૂર રહેવું. (૧૧૦)

एकादश परिच्छेद.

વ્યસનનિષેધ-માંસાહાર.

मांसाहारत्यागिता । १११ ॥

दृश्यन्ते द्विविधा जगत्यसुभृतोऽन्नादाश्च मांसाशना ।
दन्तस्वेदनखज्वरादिविविपु स्पष्टोऽस्ति भेदोऽनयोः ॥

साम्यं तत्र फलाशिभिः सह नृणां मांसाशिभिर्नो पु
स्तस्माद्बुद्धिमतां नृणां समुचितं नास्त्येव मांसाशन

માંસાહારનો પરિહાર.

ભાવાર્થ—જગતમાં પ્રાણીઓ બે પ્રકારના દેખાય છે: એક માંસ
નારા અને બીજા વનસ્પતિ, ફળફુલ અથવા અન્ન ખાનારા. માંસભક્ષી
વનસ્પતિભક્ષીઓમાં દાંત, પરસેવો, તાવ આવવાની રીતિ, જહર, નખ
રેની ભિન્નતા સ્પષ્ટ જણાય છે. અર્થાત્–માંસાહારી સિંહ વાઘ વગેરેના
નખ દાઢાઓ જનાવરોને ફાડી શકે તેવા હોય છે. વનસ્પત્યાહારીઓના
નથી હોતા. માંસાહારીઓમાં તાવ આવતાં પ્રસ્વેદ વળે છે, ત્યારે વન
સ્પત્યાહારીઓમાં તેથી વિપરીત હોય છે એ વર્ગ પૈકી માંસાહારી વર્ગમાં
ણુસ જાતની ગણના થઈ શકે તેમ નથી, કેમકે માંસાહારીના અવયવો
ણુસમાં નથી, કિન્તુ વનસ્પત્યાહારીને લગતા અવયવો જ તેમાં છે
વિચારશીલ મનુષ્યોએ માંસાહાર કરવો બિલકુલ ઉચિત નથી. (૧૧૧)

વિવેચન—'માંસાહાર' ને એક વ્યસનરૂપ લેખવામાં આવ્યું
તેનું કારણ એ છે કે મનુષ્ય કુદરતથી માંસાહારી નહિ હોવા છતાં
શોખની ખાતર માંસાહાર કરે છે અને પછી જેવી રીતે બીજાં વ્યસનો
સપડાએલાઓ તેમાંથી મુક્ત થઇ શકતા નથી, તેવી રીતે માંસાહા
ધાતકી સ્વાદમાં પડેલાઓ પણ તેમાં એવા આસક્ત રહે છે કે
તેઓ ત્યાગ કરી શકતા નથી. મનુષ્યે માંસાહાર ન કરવો જોઈ
તેનાં કારણો ઘણાં જ સ્વાભાવિક છે. આમાંનાં મુખ્ય કારણો પ્રથ
આ શ્લોકમાં દર્શાવેલાં છે. મનુષ્યની દેહ-રચના વાઘ સિંહ જેવાં માંસા
પ્રાણીઓની દેહરચના જેવી નથી કિન્તુ તેથી કેવળ ભિન્ન છે. તેના
જહર વગેરે સર્વ માંસાહારીઓનાં જેવાં નથી અને તેથી તે માંસાહારી
શકે નહિ. આ કારણો દેહરચનાને લગતાં ગણાવ્યાં. બીજી ભિન્નતા
દર્શાવવામાં આવી છે કે માંસાહારીઓ જીભથી ચાટીને પાણી પીએ છે
વનસ્પત્યાહારીઓ મ્હોં અથવા ઓડવડે પાણી પીએ છે. મનુષ્ય, વાન

જેમ, ગાય ઇત્યાદિ સર્વે પ્રાણીઓ માંસાહારી નથી તેથી તે ત્હોંથી પાણી
પીએ છે; અને એક વિશેષ ભિન્નતા એ છે કે મનુષ્યોને તાવ ન હોય ત્યારે
પરસેવો વળે છે, પરન્તુ માંસાહારી પ્રાણીઓને તાવ ચઢે છે ત્યારે પરસેવો
વળે છે. આ સર્વ કારણો માંસાહારી પ્રાણીઓ અને મનુષ્ય પ્રાણીમાં રહેલી
દેહરચના અને આચારાદિને લગતી ભિન્નતાને લગતાં છે, અને તેથી સિદ્ધ
થાય છે કે મનુષ્યોને માંસાહારી પ્રાણીની વર્ગણામાં ગણવાં જોઇતાં નથી,
કારણકે કુદરતે તેને માંસાહારી પ્રાણીનું એક પણ લક્ષણ આપ્યું નથી. પ-
શ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ એ જ નિશ્ચયપર આવ્યા છે કે મનુષ્ય માંસાહારી નથી
પણ વનસ્પત્યાહારી અથવા ફલાહારી છે. આના કીંગ્સફર્ડ પોતાના "The
Perfect Way in Diet" નામના પુસ્તકમાં મનુષ્યની દેહરચના અને
તેના શરીરના જુદા જુદા ભાગોનું અવલોકન તથા સરખામણી કરીને
એવા નિશ્ચય ઉપર આવે છે કે મનુષ્ય કદાપિ માંસાહારી હોઇ શકે જ
નહિ. પોચેટ નામનો એક વિદ્વાન્ કહે છે કે "મનુષ્યના જડબની રચના
ઉપરથી તે કુદરતથી ફલાહારી પદ્ધતિનો છે એમ દર્શાવનારી ઘણી સાબી-
તીઓ મળે છે. પ્રો આવન પણ એમ જ કહે છે અને વધારામાં ઉમેરે છે
કે એન્થ્રોપોઇડ્સ અને બીજા ચોપગાં પશુઓ પોતાનું જીવન અનાજ, રસ
અને બીજા પોષક તત્ત્વવાળી વનસ્પતિઓવડે જ ચલાવે છે અને તેઓની
દેહરચના તથા મનુષ્યની દેહરચના વચ્ચે જે સામ્ય રહેલું છે તે ઉપરથી
સિદ્ધ થાય છે મનુષ્ય કુદરતથી જ વનસ્પત્યાહારી છે. ફ્લોરેન્સ નામનો
વિદ્વાન્ કહે છે કે "મનુષ્ય માંસાહારી પણ નથી અને વનસ્પત્યાહારી-તૃણાહારી
પણ નથી. ઘાસ ખાનારાં પ્રાણીઓના જેવા દાંત, તેમના જેવી ચાર હો-
જરી વગેરે કશું માણસમાં નથી. જો આપણે આ સઘળી હકિકતો ઉપરથી
વિચાર કરીએ તો જણાય છે કે મનુષ્ય વાનરની પેઠે ફલાહારી છે." આ
જ પ્રમાણે મનુષ્ય કુદરતથી માંસાહારી નથી જ તેની સાબીતીમાં સેંકડો
વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો દર્શાવી શકાય તેમ છે. આ કારણથી જ માંસાહારને
એક પ્રકારનું દુર્વ્યસન લેખ્યું છે અને માંસાહાર નિમિત્તે જીવહિંસા કરવામાં
વિદ્વાનોએ મોટું પાપ જણાવ્યું છે. (૧૧૧)

[માંસનો આહાર વધારે ઉપયોગ થવાથી તેમાં જે ઢોરોનો વધ થાય છે તેથી દેશને કેટલું નુકસાન થાય છે તે નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવી આપ્યું છે.]

मांसनिमित्तं म्रियमाणानां गवामुपयोगिता । ११४ ॥

[illegible]या दुग्धं वितरन्ति तक्रदधिनी आज्यश्च मृभ्यो भृगं ।
[illegible]गमां मन्ततिमन्तरेण न भवेत्कृष्यादिकार्यं क्वचित् ॥
[illegible]ह्न्मा जनभाग्वाहकतया ख्याता धरामण्डले ।
[illegible]मांसाहारनिमित्ततो भवति हा तासां गवां घातनम् ॥

માંસાહાર નિમિત્તે મરતી ગાયોની ઉપયોગિતા.

ભાવાર્થ—જે ગાયો માણુસના શરીરને પોષણ આપનાર દૂધ જેવો [illegible] આપે છે, કે જેમાંથી દહીં, છાશ, માખણ, ઘી, મિઠાઈ અને [illegible] બને છે, ને બધી વસ્તુઓ મનુષ્યોને જે પ્રાણીઓ પૂરી પાડે [illegible] આ રીતી ઉપર કરોડો મનુષ્યોને માટે જે અનાજ નિપજે છે, [illegible] પણ જેની સંતતિ ઉપર રહેલો છે, એટલે તેના વગર થોડું [illegible] કામ થઈ શકતું નથી, એટલું જ નહીં પણ એક ગામથી [illegible] એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે કંઈ પણ ભાર લઈ જવો હોય [illegible] તો તે બધો બોજો જેનાં બચ્ચાંઓ ઉપાડી જાય [illegible] પહોંચાડે છે, તેવી અત્યંત ઉપયોગી હજારો નહીં [illegible] નો વિનાશ માંસાહારને નિમિત્તે થાય છે. આ નુકસાનીનો [illegible] કરીએ તો જણાય છે કે આવાં કારણોથી જ ભારતવર્ષ [illegible] ભોગવે છે, અને મોંઘવારીમાં માણુસોનું શારીરિક બળ અને આયુ કમ થઈ ગયાં છે. (૧૧૪)

વિવેચન—પ્રાણીઓના વધ સિવાય માંસાહાર નીપજી શકતો નથી અને તેથી અનેક ઉપયોગી પ્રાણીઓને ખાસ માંસાહારને માટે જ મારી નાંખવામાં આવે છે. આ પ્રાણીઓમાં ગાયો, ભગર, આખલા,

द्वादश परिच्छेद.

વ્યસનનિષેધ-મદ્યપાન.

શ્લોક ૧૧૬

यन्मद्यं विदधाति विस्मरयति स्वीयान्परीयान्नरं ।
मांसनर्क भ्रमितं विपक्वविकलं चित्तं करोति क्षणात् ॥
दारिद्र्यं ददते तथा वितनुते लज्जाप्रतिष्ठाक्षयं ।
सा योग्या न हि लेशतोपि मदिरा स्वर्गाय पानाय वा ॥

મદિરા.

ભાવાર્થ—મદિરા-દારૂ વ્યસન પણ અનુપમણી [illegible] ... [illegible] નબળી એક દુર્ ભાવ છે. તે પ્રથમ તો [illegible] ... [illegible] સમજુ હોય અને પોતા હોય તેનુ [illegible] ... [illegible] વાળાને મલિન કરે છે, જિનને એક ક્ષણમાં [illegible] ... [illegible] તથા ભાનવને [illegible] કરી નાંખે છે અને [illegible] ... [illegible] પણ રીતે કરી છે. તે મદિરાનું પાન કરવું તો ... [illegible] એવું કરવાને ઉચિત નથી. (૧૧૬)

વિવેચન—મદિરાપાન-દારૂનું વ્યસન કેટલું હાનિકારક છે તેહવો ... [illegible] મનુષ્યને ભાગ્યેજ જોઈએ [illegible] એ વ્યસનમાં ... [illegible] હોવું, ભાગ્યવું, ફુંકવું અને સમજ્ય દેવું મલિન ... [illegible] મનુષ્યો સમજ્યા છે. એ દુર્ ભાવ મનુષ્યને ... [illegible] છે, જિનને વિરક્ત બનાવે છે, કીર્તિમાનને અપકીર્તિ કરે છે ... [illegible] નિર્ધન બનાવે છે. કહ્યું છે કે—

[illegible]
[illegible]

ત્યારે તેની અનુચી ટેવ તેને મૂકી દેશો ! મદ્યપાનથી આવતી બેવકૂફી કેટલે સુધી નુકસાનકારક થઈ પડે છે તે આ ઉપરથી જોઈ શકાશે. (૧૧૫)

[આ પછીના બે શ્લોકોમાં મદ્યપાનથી થતી દુરવસ્થાનાં ચિત્રો આપ્યાં છે. ગરીબ અને હલકા લોકો જ્યારે કદાચ મદ્ય પીએ છે તેઓની દશા મોટા અને શ્રીમંત લોકો ઘરમાં બેસી ગુપ્ત રીતે મદ્ય પીએ છે તેઓની કેવી કેવી સ્થિતિ થાય છે તે અનુક્રમે દર્શાવીને વિદ્યાર્થીઓનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચી બોધ આપવામાં આવ્યો છે]

मद्यमोहितानां दुर्दशा । ११६ ॥

एषां पश्यत भो सुराव्यसनिनां दुःखान्वितां दुर्दशां ।
गच्छन्तोपि पतन्ति लब्धविकला मार्गे किलेतस्ततः ॥
यद्वा प्रलपन्त्यसम्बद्धमथाऽव्यक्तञ्च तुच्छं वचो ।
दण्डादण्डि परस्परं विदधते निष्कारणं बालिशाः ॥

मदिरया दशानामपि वैकल्यम् । ११७ ॥

दक्षा अप्यधुना हि शून्यहृदयाः स्वं रक्षितुं न क्षमा ।
दृश्यन्ते परतन्त्रतामुपगता मद्यप्रभावादिमे ॥
छिन्दन्तो वमनादिकं विकलवत् वा वक्ष्यमानाः परैः ।
क्लिश्यन्ते मदिरामदाहतधियो हा हा वराका नराः ॥

મદિરાથી થતી દુર્દશા.

ભાવાર્થ—અહો, વિદ્યાર્થીઓ ! જુઓ, નજર કરો, પેલા દારૂડી-આઓની દુર્દશા કેવી દુઃખજનક છે ? તેઓ આંખોમાં આવ્યા આવે છે પણ લડખડતા જ, એટલે ક્યાં જવું છે તેનું તેમને ભાન નથી જેથી અહીં તહીં ભટક્યા કરે છે અને ચાલતાં ચાલતાં રસ્તામાં પડી જાય છે. વળી, તેઓ શું બકવાદ કરે છે ? તેઓના બોલવાનું કાંઇ ઠેકાણું નથી. અસંબદ્ધ અને નિરર્થક વચનો બોલે છે. અંદર અંદર તેઓ અજ્ઞાનીઓ છે તથાપિ એક બીજાને પ્રત્યે કેવું અયોગ્ય બોલે છે, અને મારો આપે છે ! એટલું જ

આપણી પોતાની આબરૂના કાંકરા કરે છે, નેકી રીતે વિદ્વાન, ચતુર અને વિચારી દેખાતા જનો ખરાબ બનીને ઘરમાં તથા મહોલ્લીઓમાં પોતાની મન ફાવે છે ' જે વિદ્વાનો મદિરાપાન ન કર્યું હોય ત્યારે બીજાઓને ઉપદેશ આપે છે, મોટા અધિકાર ડહાપણપૂર્વક ચલાવે છે અને ડાહી ડાહી વાતો કરે છે તેઓ દારૂ પીધા પછી ગાંડાની સ્થિતિને જ પામી જતા ખુદરા પડી જાય છે! તે સમયે તેમના ડહાપણ ઉપર, તેમની વિદ્વત્તા ઉપર અને તેમના અધિકાર પણ ધિક્કારનો વરસાદ વરસી રહે છે. જેમ લોકો મદિરાપાનથી પોતાનું ડહાપણ ગુમાવે છે અને તેથી પોતાનાં જ છોકરાંને ભૂખે મારે છે, ત્યારે ઉંચી પંક્તિના લોકો પોતાના ડહાપણનું, ...તનું, કસબની હોશિયારીનું અને કુટુંબવાત્સલ્યનું સત્યાનાશ વાળે છે. ડા-ર મીર નામના એક અમીર કવિએ લખ્યું છે કે—

In many a house the harmless babes
Are poorly clothed and fed,
Because the craving gin-shop takes
The children's daily bread.

અર્થ:—ઘણાં ઘરોમાં બિચારાં બાળકોને પૂરું ખાવાનું કે કપડાંલત્તાં પણ મળતાં નથી કારણ કે દારૂની દુકાનો તેમના મોંમાંથી રોટલીનો ટુકડો ઝુંટવી લે છે '

મદ્યપાનથી ડાહ્યા જનોએ પોતાનું ડહાપણ ગુમાવીને અનર્થો કર્યાના અનેક દૃષ્ટાંતો ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. દિલ્હીનો બાદશાહ જહાંગીર દારૂડિયો હતો. તે સુશિક્ષિત અને ચતુર હતો તેમ જ તેના પિતા મહાન અકબરે ભારતખંડનું અખિલ સામ્રાજ્ય તેના હાથમાં સોંપ્યું હતું, પરન્તુ મદિરાપાનના નશામાં તે એટલો ઘેલો રહ્યાં કરતો હતો કે તેની બેગમ નુરજહાંનના મોહપાશમાંથી તે બહાર પણ નીકળતો નહોતો. રાજ્યકાર્ય ઉપર બરાબર લક્ષ નહિ આપવાને લીધે તેના રાજ્યમાં બહુ બંડો થયાં અને ખંડિયા રાજાઓ સ્વતંત્ર થઈ ગયા. અકબરે ચણેલી ઇમારતમાંથી તેના પુત્ર જહાંગીરના વખતમાંથી ઇંટો ખરવાને પડવા લાગી હતી અને ઔરંગઝેબના વખત પછી તો આખી ઇમારત નબળી પડી ગઈ હતી.

વિવેચન—પુરાણમાં એક એવી કથા છે કે એક સંન્યાસીને [illegible] [illegible] ચાલેલે [illegible] [illegible] કૃષ્ણ દ્વારિકામાંથી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] યાદવોએ [illegible] કર્યું અને તેના કેટલાં [illegible] તો [illegible] [illegible] યાદવોમાં [illegible] થઇ. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને છેવટે [illegible] [illegible] આવી અને ઘણા યાદવો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પુરાણમાં '[illegible]' કહી છે. કૃષ્ણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેને તેને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આવી ગયા અને ત્યાં મરણ પામ્યા. કૃષ્ણ [illegible] અને [illegible] એક [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] એક પારધીએ તેમને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને તેથી કરીને તે તે સ્થળે મરણ પામ્યા. છેવટે યાદવોની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આવી પહોંચી અર્જુન તેમને [illegible] [illegible] તેવી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. આ [illegible] દ્વારિકા [illegible] [illegible] અર્જુન દ્વારિકા છોડી ગયા કે [illegible] દ્વારિકા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] દ્વારિકા અને યાદવકુળનો વિનાશ વર્ણવ્યો છે. આ પ્રમાણે [illegible] [illegible] [illegible] યાદવોનો, તેમના કુળનો અને છેવટે દ્વારિકાનો પણ વિનાશ થઇ ગયો. (૧૧૮)

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વર્ણન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.]

[illegible] । ૧૧૯ ॥

भ्रष्टा भूपतयोऽपि राज्यपदतो मद्यस्य पाने रताः ।
केचिद्राज्यपदे स्थिता अपि पराधीनत्वमापुर्नराः ॥
केचित्सत्वरगमवाप्तितदिनं क्लिश्यन्ति मद्यागिनः ।
केचिन्मृत्युपदं क्षपामपहता हा हा लभन्ते [illegible] ॥

આપે દારૂ પીને નવાબ નાચતો તથા ડિમભાનું નાટક ભજવતો ! 'ડિમભા'નું સુપ્રસિદ્ધ હિંદી નાટક એ નવાબે રચેલું જ કહેવાય છે. આવી રીતે એ પ્રમાણે દારૂના પાનમાં અને નાચની મોજમજાહમાં વ્યતીત થતાં જ્યારે મધરાત થતું ત્યારે તે મૂર્છા જતો અને મધ્યાહ્ને જાગી, નાહી, નાચીઓમાં આમ તેમ કરી પુનઃ રાત્રી પડતી કે દારૂનો દોર ચાલતો ' આ પ્રમાણે લખનૌના હકીકતની કલ્પના તેને મોજમજાહમાં અને વેશ્યાઓને અવતારવામાં કેટલી હદ હતી એનું કહેવત છે કે નવાબની વેશ્યાઓ જ્યારે આગંતરે નાચીઓમાં ફરતી ત્યારે તેમનાં વસ્ત્રો વસ્ત્રોમાંથી જે અત્તર, મોતી, ત્યારે ખરી પડતું તે ગોપીને તેને વેચી આવવાના બેપાર ઉપર ઘણું માણસોની ગુજરાન આવતી હતી ! આ દારૂબાજીરે નવાબનું શરીર [illegible] થયું અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે ૧૮૫૬ ના ભાગવાના વખતમાં અંગ્રેજ સરકારે નવાબને કેદ કરીને કલકત્તામાં રાખ્યા, જ્યાં મરણ સુધી કેદમાં રહ્યા.'

મદ્યપાનથી થતા રોગના સંબંધમાં તો પાશ્ચાત્ય ડાક્તરો પણ અનેક [illegible] લખ્યું. એ. એચ. આર્વિન કહે છે કે દારૂથી [illegible] અને આપત્તિ આવે છે એટલું જ નહિ પણ તેથી [illegible] માનસિક રોગ થાય પણ છે. એક ડાક્તર કહે છે કે દારૂમાં આલ્કોહોલ નામનું એક પ્રકારનું ઝેર રહેલું છે, એ ઝેર વધે ત્યારે હૃદયના સ્નાયુ નબળા પડે છે અને એવું હૃદય તો અધઃપતનમાં આવી જાય છે. [illegible] પણ દારૂ વાપરવાથી નુકસાન થાય છે [illegible] કેરાલિન નામનો એક અનુભવી ડાક્ટર કહે છે કે " કે મારા [illegible] ઉપયોગી દવા [illegible] તે તે [illegible] દારૂ [illegible] બાબત તે [illegible] કામ થયા [illegible] હતો તે [illegible] પણ નહિ [illegible] એક પણ [illegible] અનેરો કહે છે કે " એક [illegible] કેટલે [illegible] પણ [illegible] વિચાર [illegible] તે, તેને દારૂ [illegible]

[illegible] છે. જે [illegible]
[illegible]
[illegible] છે, અને [illegible]
[illegible]
[illegible] છે, [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] છે. [illegible]
[illegible]

વિવેચન—[illegible] (૧૧૦)

[illegible] છે અને [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] અને [illegible]
[illegible] હોય છે. [illegible]
[illegible] છે. [illegible] છે [illegible] છે
[illegible] છે અને [illegible]
[illegible]
[illegible] હોય છે. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] છે અને [illegible]
[illegible]
[illegible] અને [illegible] હોય છે।
[illegible] છે. [illegible]

હમેશાં ઇંદ્રિયોના ગુલામ હોવાથી તેઓ પોતાના અંતઃકરણને વેચી
હોય છે તે કારણથી અંતઃકરણ વિનાના બનેલા વિષયપિપાસુ ન
કીર્તિનો લોપ થાય એ સ્વાભાવિક જ છે. કીર્તિ સાથે ધન અને આરો
પણ નાશ થાય છે. વેશ્યા 'અનેકભર્તૃકા' હોય છે અને અનેક પુરુ
સેવનથી તે અનેક રોગોનો ભોગ થઈ પડી હોય છે. એવી સ્ત્રીના સેવ
નીરોગી માણસ પણ રોગનો ભોગ થઈ પડે તેમાં કહેવું જ આશ્ચર્ય ન
વેશ્યાઓ પ્રેમને અર્થે અનેક પુરુષોનું સેવન કરતી નથી. અલબત્ત, પ્ર
જારને તે પોતાનો પ્રેમ દર્શાવે છે પરન્તુ વસ્તુતઃ તે ધનને અર્થે ધ
કોઈ મોટી કુલટા હોય છે અને તેથી તેના સંગી પુરુષને તેને વા
સ્વધન વડે સંતુષ્ટ કર્યા વિના ચાલતું નથી. આ પ્રમાણે વેશ્યાના સંગથ
કીર્તિ, આરોગ્ય અને ધર્મ તથા તે સાથે નીતિ અને પ્રતીતિનો ધ્વંસ થાય
છે. કોઈ પણ અવસ્થામાં મનુષ્યે એવી કુલટાઓનો સંગ કરવો જોઈએ
નહિ, પરન્તુ આ પ્રકારનો બોધ મુખ્યત્વે કરીને વિદ્યાર્થીઓને આપવાની
આવશ્યકતા એટલી જ છે કે તેઓ ઉગતી તરુણાવસ્થાવાળા હોઈને ઓછા
અનુભવ તથા અપરિપક્વ બુદ્ધિવડે દુષ્ટ સહવાસમાં ફસાઈ જવાની વિશેષ
ભીતિ રહે છે. (૧૨૧)

चतुर्दश परिच्छेद.

વ્યસનનિષેધ-પરસ્ત્રીગમન.

परदारगमनदूषितता: । १२२ ॥

वेश्यावत्परकीयदारगमनं शास्त्रे निषिद्धं भृशं ।
यस्मात्तद् वितनोति दुःखमनिशं शारीरिकं मानसम् ॥
शुद्धे चापि कुले कलङ्कनिकरं विस्तारयत्यञ्जसा ।
वैरं वर्द्धयते भयं च कुरुते हन्त्यात्मनः सद्गतिम् ॥

અને તેમાં પકડાતાં અનેક વાર કેદમાં પણ ગયો. એક વાર કોઈ એક ...ના ઘરમાં રાત્રિએ તે ચોરી કરવા પેઠો. ઘરમાં એક ચાકર જાગતો તે ચોરની સામે થયો. ચોરે તે ચાકરને એવા જોરથી પોતાનું ... માર્યું કે બિચારો ચાકર મરી ગયો, પણ તે સાથે ઘરનાં બધાં માણસો ... ગયાં અને ચોર પકડાયો. ન્યાયની કચેરીમાં તે ખૂન કરવાના તથા ... કરવા માટે પારકા ઘરમાં પેસવાના ગુન્હા માટે ગુન્હેગાર ઠર્યો અને ફાંસીની સજા થઈ. જે વખતે તેને ફાંસીએ ચઢાવવા માટે લઈ જવ... આવ્યો ત્યારે કાયદા પ્રમાણે તેને પૂછવામાં આવ્યું કે "તારે કાંઈ ... છે ?" તેના જવાબમાં તે ચોરે કહ્યું કે "મને મારી મા સાથે થોડી ... વાતચીત કરવા દો." ચોરની માને તેની પાસે બોલાવી અને પોતાના છે... જનની આ દશા જોઈને તે રોઈ પડી. ચોરે કહ્યું: "મા, તું મારાથી ... વેન ગમતી હતી માટે મરણ પહેલાં જો તું તારી જીભ મારા મ્હોંમાં ... તો મારી સદ્ગતિ થાય." આમ પોતાની જીભ પોતાના પુત્રના મ્હોંમાં ... નહીં કે તુરત જ પુત્રે માની જીભને કરડીને તેનો કચો કરી નાંખ્યો અને તે સાથે કહ્યું: "મા, જ્યારે નાનપણમાં હું નાની ચોરીઓ કરતો હતો, ત્યારે તારી આ જીભે મને શિખામણ આપીને અટકાવ્યો હોત, તો હું મારો આજ મરણ નહિ અને મારી આ દશા થાત નહિ, માટે મારું મોત થવાનાં તું અને તારી જીભ છે, તેથી તારી જીભને હું આટલી સજા કરું છું." એમ કહેતો તે ફાંસીપર ચઢીને મરી ગયો. સારાંશ એ છે કે બચ-પણમાંથી માતાપિતા જો પોતાનાં બાળકોને નાની ચોરી કરતાં અટકાવતાં નથી, તો ભવિષ્યમાં બાળકો ચોરીના વ્યસની બની જાય છે. (૧૨૪)

[છઠ્ઠું અને સાતમું વ્યસન શિકાર છે, એનો નિષેધ નીચેના શ્લોકમાં બતા-વે છે.]

मृगया । १२६ ॥

निर्दोषाः पशवो मृगप्रभृतयः क्रीडन्ति ये कानने ।
तेषां प्राणहरी किलास्ति मृगया क्रीडा कथं सा भवेत् ॥

રિકા વગેરે મોટા દેશોનાં જંગલોમાં હજારો અને લાખો જાતનાં વિચિત્ર પશુપક્ષીઓ વસે છે. શિકારીઓએ પોતાની ટીકાની ખાતર એ નિર્દોષ પ્રાણીઓનો મોટા પ્રમાણમાં ઘાત કરી નાખ્યો હોવાથી આજકાલ કેટલી પશુપક્ષીઓની જાતોનો બિલકુલ નાશ જ થઇ ગયો છે. પ્રકૃતિદેવીની આ સૃષ્ટિનો આ રીતે નાશ થાય એ અનિષ્ટ હોવાથી હિંદુસ્તાનની જેમ જ ઘણા પ્રદેશોની સરકારોએ કેટલાંક જંગલોમાં કોઇને શિકાર ન કરવા દેવા એવા કાયદા કર્યા છે. નિર્દોષ પ્રાણીઓના પ્રાણ હરવામાં રમત માનવી તે અમાનુષપણું જ છે. મનુષ્યને બુદ્ધિ અને વિચારશક્તિ એટલાં છે તેટલા માટે તે પશુઓ કરતાં ઉત્તમ મનાય છે. બુદ્ધિ અને વિચારશક્તિને યોગે કરીને મનુષ્યને પારકું દુઃખ જોઇને દુઃખ ઉત્પન્ન થવું જ જોઇએ. થોમ્સન કહે છે કે—

The generous heart
Should scorn a pleasure which gives others pain.

અર્થાત્—જે રમતથી બીજાઓને દુઃખ થાય તે રમતને ઉદાર અંતઃકરણવાળાએ ધિક્કારી કાઢવી જોઇએ. સારાંશ એ છે કે શિકારનું વ્યસન મનુષ્યને શોભતું જ નથી તેથી જેઓ એ વ્યસનમાં પડેલા હોય તેઓ ... ને સાર્થક કરે તેવા મનુષ્યો નથી. (૧૨૫)

षोडश परिच्छेद.

व्यसननिषेध-प्रकीर्ण व्यसनो.

[આ વ્યસન સંબંધી વિવેચન સમાપ્ત થયું, અને વિદ્યાર્થીઓને માટે ... વ્યસન અત્યંત હાનિકારક છે તે હોવાથી આપ્યું. હવે 'મદ્યપાન' ના મિત્ર-રૂપ ગણાતા અફીણ, ગાંજો, ચરસ, તમાકુ ઇત્યાદિ વ્યસનોનો વિવેચન શરૂ થાય છે.]

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્ । ૧૨૬ । ૧૨૭ । ૧૨૮ ॥

ग्रस्तं गात्रमिदं गतिस्थितियुगं सोढुं न शक्तं मनाक्।
शुष्के मांसवसे बलं विगलितं नेत्रे च निद्रापरे ॥

પણ હવે તો આ ઘડપણથી ઘણો જ ખેદ થાય છે, પણ ગયેલું યૌવન હવે ક્યાંથી હો ? (૧૨૬)

પ્રથમ મિત્ર—હે, સખે ! તું ખેદ શાને કરે છે ? મારી તરફ તો નજર કર. ખેદ કરવા જેવી તારી સ્થિતિ છે કે મારી ? મારા શરીરમાં દુર્બળતા, શીર્ણતા, આળસ, કેડની ખાંધની ન્યૂનતા, કેશોની ધોળાશ વગેરે જે જે આવેલાં છે, તેના કરતાં મારા શરીરમાં વધારે દુર્બળતા અને શીર્ણતા છે, તે તો તું નજરે જુએ છે; એટલે વિશેષ વર્ણન કરવાની કંઈ જરૂર નથી. હે મિત્ર ! મારી ઘડપણના સંબંધમાં વધારે શોચનીય સ્થિતિ તો આ એક વિગતની છે. જ્યારે જુવાનીની હવા નહોતી લાગી ત્યારે મારી પાસે ઘણો ગીરાસ હતો, અને પૈસો પણ પુષ્કળ હતો, પણ જ્યારથી જુવાનીની લ્હેર ચડી ત્યારથી આરામ-એશઆરામમાં અને અયોગ્ય સ્થિતિમાં બધું ગુમાવ્યું, પૈસો ચાલ્યો ગયો અને ગીરાસ પણ ગીરો મુકાઈ ગયો. આજે અન્નના પણ સાંસા થઈ પડ્યા છે. આ બધો પ્રતાપ જુવાનીનો છે. કહે હવે તને શોચ કરું કે મારો ? (૧૨૭)

હે પ્રિય સખે ! તનદુરસ્તી અને સુખની આશા રાખી જુવાનીનું આચરણ આદર્યું હતું, પણ પરિણામ તો વહેલું જ આવ્યું. શરીર અને પૈસો એ બન્નેની પુરી બરબાદી કરી અત્યંત દુઃખ ઉપજાવ્યું છે. સુખ તો દૂર ગયું. હવે તેને ખોવાની પ્રબળ ઈચ્છા થાય છે પણ તે એવો તો વળગ્યો છે કે છોડ્યો છૂટતો નથી. જુવાનીએ આપણને પુરેપુરા બરબાદ કરી દીધા છે. પશ્ચાત્તાપ ઘણો થાય છે, પણ શું કામ આવે ? પ્રથમ જ વિચાર ન કર્યો કે આનું પરિણામ શું આવશે ! એ જ મોટી મોટી ભૂલના એ દંડના માટે જેટલો અફસોસ કરું તેટલો થોડો છે. (૧૨૮)

વિવેચન—બે જુવાનીયા મિત્રોના સંવાદદ્વારા આ ત્રણ શ્લોકમાં જુવાનીના અમલથી થતી હાનિનું ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે. જુવાનીઆઓ તન, મન અને ધનથી ખુવાર થઈ જાય છે અને છેવટે જ્યારે તે બુઢાપાનું પોતાનું જ આરિસામાં દર્શન કરે છે ત્યારે પશ્ચાત્તાપના અગ્નિમાં

તેમ છે અને તેથી એ અફીણથી દૂર રહેવાને ચોક્કસ હિતની અભિલાષ
રાખનાર પ્રયત્ન કરે છે।

मूलम् ॥ ११० ॥

कासश्वासविवर्धको विरसमयो दुर्गन्धविस्तारक-
श्चक्षुर्योगविघातकोऽपि च शिरोभ्रम्यादिकोत्पादकः ॥
द्रव्यापव्ययकारकश्च हृदये मालिन्यसम्पादकः ।
श्रेयःकार्यविघातको हितधिया त्याज्यस्तमाखुः सदा ॥

તમાખુનો ત્યાગ.

ભાવાર્થ—તમાખુનું વ્યસન ઘણું ખરાબ છે. કોઈ ઉપકાર નથી. તેની
[illegible] એક અવગુણ એવી રીતે કરેલું છે, તેથી કફોની વાર તેનાથી પીનારનું
[illegible] થાય છે. તેની સાથે બીજો ફાયદો નથી. પીનારાનાં મોં બગડે
[illegible] કરે છે પીનારાઓને તેથી ઉધરસ અને શ્વાસનો રોગ વધે છે
[illegible] તે કેમ કરવાનું [illegible] થી છે. પીનારાઓને તેથી આંખનો ઈજારો
[illegible] છે. એટલે મન છે અને મન કરે છે. વિરસો દુર્ગંધ થાય છે, ત્યાં
[illegible] પેટ ભરાતું નથી, કેમકે કંઈ લાભ મળતો નથી હૃદયમાં અને મગજમાં
[illegible] થઈ જાય છે, તેથી ધર્મકાર્ય અને વિચારબુદ્ધિને મોટો ધક્કો
[illegible] છે. વિરસ ને દેવ મનુષ્યનું મન તેમાં જ લાગેલું રહેવાથી ધર્મ ધ્યાનમાં
[illegible] હાનિ અનેક થઈ છે. આવી રીતે તમાખુમાં અનેક દોષો
[illegible] હોવાથી હિતચિંતક વિચારશીલોએ પોતાના હિતને માટે તમા-
[illegible] વ્યસનથી સદા દૂર રહેવું. (૧૧૦)

વિવેચન—'તમાખુ' અથવા 'તંબાકુ' એ એક પ્રકારની વન-
[illegible] છે અને તેનો ઉપયોગ ત્રણ રીતે થાય છે: (૧) ખાવામાં, (૨)
[illegible] માં અને (૩) સુંઘવામાં. તંબાકુને ઉપયોગમાં લેનારાઓ તેનાં ઘણાં
[illegible] વખાણ કરે છે પરન્તુ વસ્તુતઃ તે અત્યન્ત હાનિકારક છે. મી. પાર્કર
[illegible] એક અભિપ્રાય જાહેર કર્યો છે કે તંબાકુમાં એક જાતનો ઝેર રહેલ

तमाखुः पशुभिरपि त्याज्यः । १३१ ॥

पत्राण्यस्य गवादयोऽपि पशवो जिघ्रन्ति नो लेशतो
नाश्नन्ति क्षुधयापि पीडिततरा भोज्येच्छया क्वापि वा ।
हा त्याज्यं पशुभिः सदापि मनुजा बुद्ध्या प्रकर्षं गता
वांछेयुः किमु तं कथंचिदशितुं घ्रातुञ्च पातुं पुनः ॥

તમાખુ તરફ પશુઓનો પણ તિરસ્કાર.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—ગાય, ભેંસ, બકરાં, ઘોડા, ઊંટ, વગેરે કોઇ પશુ જાતનાં જનાવરો તમાખુનાં પાંદડાંને કદી પણ સુંઘતાં નથી, તેમ જ ગમે તેટલી ભૂખથી પીડાતાં હોય, તથાપિ તે જનાવરો તેનાં પાંદડાંને ખોરાક તરીકે સ્વીકારતા નથી. કુદરતે એવી કડવી અને અપવિત્ર ઘાસ જેવી વનસ્પતિઓ જોવામાં આવે છે કે જેને પણ કેટલાંક પશુઓ અડકતાં નથી, તોપણ કેટલીક જાતનાં પશુઓ તો તેવી વનસ્પતિઓનો આહાર કરે છે, પરન્તુ તમાકુ એક એવી ઝેરી વનસ્પતિ છે કે જેનો કોઇ પણ જાતનાં પશુઓ આહાર તરીકે સ્વીકાર કરતાં નથી. મનુષ્ય કરતાં ઉતરતા દરજ્જાનાં પશુઓએ પણ જે ચીજનો હમેશને માટે ત્યાગ કરેલો છે, તે ચીજ—તમાખુને દુનિયામાં આગળ વધેલા મનુષ્યો ખાવામાં પીવામાં અને સુંઘવામાં વાપરવા માટે એ શું મનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિનો સદુપયોગ થયો ગણાય? નહિ જ. (૧૩૧)

तमाखौ वर्ज्या । १३२ ॥

यत्स्पर्शोऽपि विधीयते न सुजनैः शास्त्रे निषिद्धो बुधै-
र्यत्पत्राणि च तादृशोऽवमजनाः सिञ्चन्ति गण्डूपया ॥
तं भ्रष्टत्वकरं तमाखुमधमं सेवध्व आर्या अरे।
काऽऽर्यत्वं विहितं क चाभिजनता नष्टा क नीतिर्गता ॥

તમાખુની ભ્રષ્ટતા.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—આર્ય મનુષ્યો ! જે કોમનાં માણસો સ્પર્શ કરતાં અભડાય છે, અને જેનો સ્પર્શ કરવા કેટલાંએક આર્ય શાસ્ત્ર પણ મના કરે છે, તેવી હલકી કોમના લોકો જેવા કે ઢેડ, ભંગી તે લોકો મ્હોંમાં પાણી લઈ તે પાણીના કોગળા જેનાં પાંદડાં ઉપર છાંટે। અને તે લોકો જ જેના પુડા બાંધે છે, તે ભ્રષ્ટતાવાળી હલકી વસ્તુ-તમાખુને, હે આર્યો ! તમો હાથમાં લઈ મ્હોંમાં નાંખો છો-પીઓ છો અને સુંઘો છો, તેમાં કંઇ તમને આભડછેટ લાગતી નથી ? અરે, આ વખત તમારૂં આર્યત્વ ક્યાં ચાલ્યું ગયું ? તમારી કુલીનતા ક્યાં જતી રહી અને તમારી નીતિ રીતિ ક્યાં નાસી ગઈ ? અથવાતો શું આવી અપવિત્ર ચીજ વાપરવાથીજ તમારી આર્યતા અને કુલીનતા આવી ભરાઇ ? તમાખુ પીનારા ખાનારા અને સુંઘનારાઓ જો પોતે તમાખુ તૈયાર કરવાની માંડી રીતિ પહેલેથી છેલ્લેસુધી જુએ તો તેઓ સ્વાભાવિક રીતેજ તેના તરફ સુગ ધરાવ્યા વિના રહે નહિ. આ પ્રમાણે પશુઓથી તિરસ્કાર પામેલી હલકા લોકોથી તૈયાર કરાએલી અને વ્યસન સિવાય બીજો કશો લાભ નહિ કરી આપનારી તમાખુ આટલી હાનિ કરે છે, જ્યાં-दारिद्र्यप्राप्तोऽपि वा तमाखुं नैव मुञ्चति અર્થાત્ માણસ અત્યંત દરિદ્ર થઈ જાય છે ત્યાં તમાખુને છોડતો નથા, તે આર્યાવર્તને અધમ દશામાં આણવાનો મોટો ભાગ ભજવે છે તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? (૧૩૨)

कृपणस्य दृष्टान्तः । १३३ ॥

पुण्यार्थन्तु वराटिकापि महता दीनाय नो दीयते ।
दत्ता चेज्ज्ञनलज्जया मनसि तत्तापः पुनर्जायते ॥
तादृशाः कृपणा अपि प्रतिदिनं कार्षापणानि द्रुतं ।
भक्षन्त्यत्र तमाखवे फलमृते हा वैपरीत्यं कियत ॥

किंवा शैत्यगुणश्चमत्कृतिकरो रूपं मनोज्ञं किमु ।
नो चेदन्धतया गतानुगतिके कस्माद्वृथा गच्छथ ॥

તમાખુ વાપરનારાઓને પૂછવાના પ્રશ્નો.

ભાવાર્થ—અરે, તમાખુ વાપરનારાઓ ! તમને બીડી કે તમાખુમાં દ્રાક્ષ-સાકર કે કેરીના રસ જેવો સ્વાદ લાગે છે ? કે જાઈ, કેસર, મોગરા જેવી સુગંધ આવે છે ? કે ચંદનના જેવી ચમત્કારજનક ઠંડક લાગે છે ? કે તેમાં મનને હરનાર અનુપમ રૂપ જોવામાં આવે છે ? કે તમાખુ કોઈ રોગને મટાડે છે ? તેમાં ક્યા પ્રકારનો ફાયદો જણાવામાં આવ્યો ? છતાં દેખાદેખી ગાડરીયા પ્રવાહમાં અંધ થઈ શામાટે તણાઓ છો ? (૧૩૫)

વિવેચન—તંબાકુ વાપરનારાઓને અત્ર જે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા કે તેના ઉત્તરરૂપે કોઈ સુભાષિતકારનો એક શ્લોક બરાબરબંધ બેસતો આવે છે તેમાં કહ્યું છે કે—

न स्वादु नौषधमिदं न च वा सुगन्धि ।
नाक्षिप्रियं किमपि शुष्क तमाखुचूर्णम् ॥
किं चाक्षिरोगजनकं च तदस्य भोगे ।
बीजं नृणां नहि नहि व्यसनं विनान्यत् ॥

અર્થાત્—ફીકું સુકું એવું આ તંબાકુનું ચૂર્ણ કાંઈ સ્વાદિષ્ટ નથી તેમ ઔષધ નથી તેમાં કશી સુગંધિ પણ નથી, અને આંખને પણ પ્રીતિકર નથી; પરન્તુ ઉલટું આંખના રોગને ઉત્પન્ન કરનાર છે; માટે એ ગ્રહણ કરવામાં મનુષ્યોને વ્યસન સિવાય બીજું કશું કારણ નથી. (૧૩૫)

दुर्व्यसनानां परिहारः । १३६ ॥

म्हागाजोचडसेतिगुर्जरगिरा ख्यातश्च भङ्गादिकं ।
तत्सर्वं किल पानभक्षणविधौ वर्ज्यं सुविद्यार्थिभिः ॥

कृत्वैतस्य पुनः पुनः प्रतिदिनं संसेवनं सादरं ।
को नाभूद्व्यसनी विवेकविकलो मूढो दरिद्रः पुनः॥

નાનાં નાનાં વ્યસનોનો પરિહાર.

ભાવાર્થ—ચહા, ગાંજો, ચડસ, ભાંગ, વગેરે અનેક એવી વસ્તુઓ છે કે જેને લાંબો વખત સેવવાથી વ્યસન પડી જાય છે, માટે વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના ખાનપાનમાં તે વસ્તુઓ બિલકુલ વાપરવી નહીં, કેમકે આદરપૂર્વક દરરોજ વારંવાર તે વસ્તુઓનું સેવન કરનાર માણસ તે વસ્તુનો વ્યસની બને છે અને તેથી અંતે વિવેકવિકલ બની મૂર્ખ અને દરિદ્રી બને છે. (૧૩૬)

વિવેચન—તંબાકુનાં જેવાં જ હાનિકારક વ્યસનો બીજાં પણ કેટલાંક છે અને તેમાં ભાંગ, ગાંજો, ચાહ, બુંદ વગેરે ચીજોનો સમાવેશ થાય છે. ભાંગ એ શણની જાતના એક ઝાડનાં પાંદડાં છે અને તેનો ઉપયોગ જૂદી જૂદી રીતે થાય છે. કોઈ તેનાં સૂકાં પાંદડાં ચલમમાં નાંખીને પીએ છે, કોઇ તેનાં પાંદડાં ચાવે છે, કોઇ તેનાં ભજીઆં કરીને ખાય છે અને કોઇ તેને સાકર બદામ વગેરેની સાથે ઘુંટીને પીએ છે. એ દરેક રીતે ભાંગનો ઉપયોગ કરવાથી તેનો કેફ ચડે છે અને મગજને ભમાવે છે. ક્ષણિક ઉત્તેજક વસ્તુ તરીકે વૈદ્યો પણ તેનો દવાઓમાં ઉપયોગ કરે છે અને તેનો પાક બનાવીને વેચે છે. ભાંગ પીનારા તથા ખાનારાઓની દશા પણ બહુધા દારૂડીયાના જેવી જ થાય છે, કારણકે તેનો કેફ પણ ઘણી વાર સખ્ત ચડે છે. ગાંજો માત્ર તંબાકુની પેઠે ચલમમાં નાંખીને પીવાય છે. ભાંગના ઝાડનાં પાંદડાંમાં જે ગરભ થાય છે તે ગરભ જ ગાંજો કહેવાય છે. ગાંજાખોરીયાઓ ચલમનો દમ વધારે જોરથી ખેંચવામાં બહુ આનંદ માને છે પણ તેમ કરવા જતાં કોઈ વાર ગાંજાની ધુણી મગજમાં પહોંચી જવાથી તે પીનારનું મરણ નીપજે છે. ગાંજો ફુંકનારને નાસુરનું દર્દ ઘણું જ ઉતાવળે થઇ આવે છે. ચાહ એક જાતના છોડવાનાં પાંદડાં છે અને બુંદ-દાણા બુંદના ઝાડનાં બીજ છે. એ બન્ને ચીજો જો ઉકાળીને પીવામાં આવે

यत्केलिः सफलोद्यमे वितनुते विघ्नं मनोव्यग्रता ।
तत्सर्वं व्यसनायमानमनिशं नेष्टव्यमिष्टार्थिभिः ॥

સમય લૂંટનાર નાટક, નાચ અને રમતગમતો.

ભાવાર્થ—જે વેશ્યાઓના નાચ વિદ્યાર્થીઓનો ઉપયોગી સમય ગુમાવે છે અને મનની વૃત્તિઓમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરી ચિત્તને વ્યાકુળ બનાવવાની સાથે ઉન્માર્ગે પણ ચડાવી દે છે, તેમ જ જે નાટકો જનસમાજમાં સ્વચ્છંદતા, ઉદ્ધતાઇ, વિષયવાસના વગેરે ખરાબ વિષયોનો પ્રચાર કરી અનીતિ અને દુરાચારને માર્ગે માણસોને દોરી જાય છે, વળી જે રમતગમત અને મોજશોખનાં સાધનો અભ્યાસમાં અને ઉદ્યમમાં ખલેલ પહોંચાડે છે, અને મનની વૃત્તિઓમાં વ્યગ્રતા ઉત્પન્ન કરે છે, તેવા નાચ અને નાટકો જોવાનો અને તેવી રમતો રમવાનો વિદ્યાર્થીઓએ શોખ ન રાખવો જોઇએ, કારણકે તેનો વધારે શોખ કરવાથી તેનું પણ એક વ્યસન પડી જાય છે, અને મન તેમાં ને તેમાં જ વળગ્યું રહે છે એટલે પછી અભ્યાસ વગેરે કાર્યો અધવચ્ચે મૂકવાં પડે છે. માટે તેવા મોજશોખથી હમેશાં દૂર રહેવું. (૧૩૧)

વિવેચન—જે વસ્તુઓ ખાવાથી અથવા પીવાથી ચિત્ત ભાનરહિત બની જાય, એટલે કે કેફ ચડે તે વસ્તુઓ કેફી કહેવાય છે અને તેનો ઉપભોગ કરનારાઓ વ્યસની કહેવાય છે, પરન્તુ કેટલાક પ્રકારનાં માનસિક વ્યસનો પણ થાય છે કે જે પરિશ્રમ થયા વિના વ્યસનીને ચેન પડતું નથી. આ માનસિક વ્યસન એ મોજશોખ કરવાનું છે. જેઓને જૂદા જૂદા પ્રકારના મોજશોખનું વ્યસન પડી ગયું હોય છે તેઓ અનેક પ્રકારની હાનિ વેઠતાં છતાં તે વ્યસનની પાછળ જ મંડયા રહે છે. આજકાલ નાટકો જોવાનું વ્યસન મોટાં શહેરોમાં ઘણા માણસોને વળગી ચૂક્યું છે. કેટલાક જુવાનીઆઓ તો ઘરમાંથી પૈસા ચોરીને પણ નાટક જોવાના ચસકાને છોડતા નથી તે જ પ્રમાણે નાચ, તમાશા, રમતગમત ઇત્યાદિના અતિસેવ-

નથી તેવું વ્યસન જેઓને લાગુ પડે છે તેઓની ભવિષ્યમાં દુર્દશા થયા વિના રહેતી નથી. રોજ નાટક જોવાનો છંદ લાગ્યો હોય તેવા યુવાની-વાળા દિવસે ઊંઘીને તથા રાતે જાગીને તંદુરસ્તીનું, સમયનું અને ધનનું સત્યાનાશ વાળે છે, છતાં તેઓ તન, મન અને ધનથી સંપૂર્ણ રીતે ખુવાર થતા નથી ત્યાંસુધી તે આદતને છોડતા નથી. વિદ્યાર્થીઓએ એ પ્રકારના મોજશોખથી હમેશાં દૂર રહેવું જોઈએ. નાટક, ચાહ, રમતગમત વગેરે સાધનો માત્ર આનંદનાં છે અને તેનો ઉપયોગ નિયમિત સમયમાં જ કોઈ પ્રસંગે થવો જોઈએ. કેટલાક એવા શોખીન માણસો હોય છે કે જેઓ વખત નહિ જતો હોવાને લીધે વખત ગાળવાને ખાતર એવા મોજશોખમાં પડે છે. પરન્તુ 'વખત નહિ જતો' એ એક બહાનું છે—રોગ છે. જો કોઈને કામમાંથી નવરા પડવા માટે ફુરસદ મળતી નથી, ત્યારે એવા શોખીનોનો વખત વીતતો નથી એ શું માની શકશો? ગ્રેડી નામનો એક અંગ્રેજ લેખક કહે છે કે "આપણને વખત ગાળવાનું સાધન મળતું નથી એવું સાંભળતાં મારા હૃદયને પારાવાર દુઃખ થાય છે." નાટકાદિમાં નિરર્થક વખત ગુમાવવો એ એક પ્રકારનું આત્મઘાતપણું છે અથવા તે અનીતિકર છે. ચિત્તને વ્યાકુળ, વ્યગ્ર અને વિકળ કરી મૂકનાર રમતો અને તમાશાઓ ખરેખર હાનિકર છે અને તેથી વિદ્યાર્થીઓએ તેના મા-નસિક વ્યસનમાં પડી જવાના ભયથી તેવી રમતો તથા તમાશાઓથી સદૈવ દૂર રહેવું. (૧૩૭)

[illegible]: ॥ १३८ ॥

इत्थं यो विनयं विवेकसहितं धृत्वा शुभाज्ञां गुरो-
र्हत्वा दुर्व्यसनं विहाय विफलां क्रीडां प्रमादं पुनः॥
आरोग्याय विधाय भोज्यनियमं सद्ब्रह्मचर्यं तथा ।
विद्यां सञ्चिनुते स एव विजयी कृत्ये द्वितीये भवेत्॥

ઉપસંહાર.

ભાવાર્થ—જે યુવક ઉપર બતાવેલા ક્રમ પ્રમાણે વિવેકની સાથે વિનયને ધારણ કરી માબાપ વગેરે વડીલ પુરૂષોની આજ્ઞાને મસ્તકે ચડાવી, જુગાર આદિ વ્યસનમાત્રને દૂર કરી, વખત ગુમાવનાર તમાશા અને આલસ્ય-પ્રમાદથી અલગ રહી, આરોગ્ય સચવાય તેવી રીતે ભોજનપ્રભૃતિ સર્વ કાર્યમાં નિયમિત રહી, અભ્યાસ ચાલે ત્યાંસુધી અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળી, વીર્યનું રક્ષણ કરી, એકચિત્તથી વિદ્યાની ઉપાસના કરી, શાસ્ત્રનિપુણતા મેળવી, તૈયાર થાય છે, તે જ યુવક ગૃહી ધર્મરૂપ બીજા કર્ત્તવ્યમાં સરળ થવાને લાયક બને છે. (૧૩૮)

વિવેચન—અત્ર દ્વિતીય ખંડની સમાપ્તિ થાય છે તેથી તે ખંડમાં આપેલા ઉપદેશના સારરૂપે ઉપસંહાર કરીને ગ્રંથકાર કહે છે કે એ પ્રમાણે વર્તનાર વિદ્યાર્થી પોતાની પ્રથમ અવસ્થાને પૂરી રીતે સફળ કરે છે અને ત્યારપછી તે જીવનના દ્વિતીય આશ્રમમાં પ્રવેશ કરે છે એટલે કે દ્વિતીય અવસ્થાનું કર્ત્તવ્ય બજાવવાને યોગ્યતાવાળો થાય છે. પ્રથમ અવસ્થામાં વિદ્યાદિની જે પ્રાપ્તિ ગુરૂ પાસેથી કરી હોય છે તેનો સ્વતંત્ર રીતે ઉપયોગ કરીને બીજાની મદદ વિના પોતાના જ બળથી વિજય મેળવવા જેવું અત્યંત કઠિન દ્વિતીય કર્ત્તવ્ય બજાવવાનું હવે તેને પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૩૮)

इति द्वितीय खंड समाप्त.

तृतीयं खण्ड.

ક્રમે કરીને હવે "કર્તવ્ય કૌમુદી" ગ્રંથનો તૃતીય ખંડ પ્રારંભાય છે. પ્રથમ ખંડના પ્રારંભમાં જીવનની જુદી જુદી અવસ્થાઓ જણાવવામાં આવી છે તેમાંની પ્રથમ વિદ્યાર્થી અવસ્થા પરિપૂર્ણ થતાં દ્વિતીય ગૃહસ્થ તરીકેની અવસ્થાનો બહુધા પ્રારંભ થાય છે. શક્તિસંપન્ન, સુશીલ અને ધર્મરતિ વિદ્યાર્થીઓ કદાચિત્ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પડવાનું પસંદ ન કરે અને તુરત જ તૃતીય કિંવા ચતુર્થ અવસ્થાના કર્તવ્યમાં જ રુચિ ધરાવે એમ બનવું સંભવિત છે, તથાપિ જીવનની પ્રત્યેક અવસ્થાનાં પૃથક્ પૃથક્ કર્તવ્યનો બોધ થવાના હેતુથી આ ગ્રંથની રચના કરવામાં આવી હોવાથી ગૃહીધર્મના જિજ્ઞાસુઓના ઉપયોગને અર્થે આ ખંડ નિર્મિત છે.

સંસારશકટનાં બે ચક્ર સ્ત્રી અને પુરુષ છે. પ્રથમ અવસ્થામાં મનુષ્યને માતા-પિતા-ગુરુ આદિના સહવાસમાં રહીને એ અવસ્થાનું કર્તવ્ય બજાવવાનું હોય છે, ત્યારે આ બીજી અવસ્થામાં બહુધા સ્ત્રીના સહવાસમાં રહીને એ અવસ્થાના ધર્મો બજાવવાના હોય છે. यतः प्रवसतां मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः ॥ અર્થાત્ પ્રવાસમાં પોતાની સાથે ચાલનાર મિત્ર લેખાય છે અને ઘરની અંદર પુરુષનો મિત્ર એ એની સ્ત્રી છે. સંસારનું શકટ એ બે ચક્રોવડે જ ચાલે છે, અને તેથી આ ખંડમાં સ્ત્રીપુરુષના પરસ્પર ધર્મો દર્શાવીને "નીતિ" રૂપ દ્વિતીય અવસ્થાનું કર્તવ્ય બજાવવાનું બોધન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ અવસ્થામાં તો કન્યા અને પુત્ર ઉભય વર્ગનું કર્તવ્ય લગભગ એકસરખું જ હોઇને કન્યાઓના કર્તવ્યનું જુદું કથન કરવાની આવશ્યકતા માનવામાં આવી નથી, પરન્તુ બીજી અવસ્થામાં પ્રવેશ કરતાં બન્ને વર્ગનાં કર્તવ્યમાં કોઇ કોઇ સ્થળે ભિન્નતા દાખલ થાય છે અથવાનો ઉભય વર્ગને તેમનાં કર્તવ્યવિશેષ વિસ્તારથી સમજાવવાની જરૂર પડે છે અને તેથી આ ખંડમાં સ્ત્રી અને પુરુષના ધર્મોનું કથન જુદું જુદું કરવામાં આવ્યું છે.

દાય સત્પુરૂષોનો કાળ વિદ્યાર્થી અવસ્થાનો જ છે, પણ ગૃહસ્થાશ્રમનો નથી; તેથી તે સમયમાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ અકાળપ્રવેશ કહેવાય છે, અને તે પ્રવેશ બાળકને સુખકર નહીં પણ દુઃખકર નીવડે છે. માટે બાળકનાં મા-બાપોએ સમય પ્રાપ્ત થયા વિના અકાળે પોતાના પુત્રને ગૃહસ્થાશ્રમની ધોંસરીએ [illegible] દેવો ન જોઇએ. (૧૩૪)

શરીરની ખીલવણીનો સમય અને ગૃહસ્થાશ્રમની હદ.

સુશ્રુત અને ચરક નામના શાસ્ત્રો કે જે વૈદકના ઘણા પ્રાચીન [illegible] છે, અને જેમાં કહેલી હકીકત પ્રાયે બારીક તપાસથી [illegible] છે, તે પુસ્તકમાં લખેલું છે કે કન્યાના શરીરનું બંધારણ અને અંગોની ખીલવણી સોળ વરસ સુધી થાય છે, અને પુરૂષના શરીરની રચના વા ખીલવણી પચીસ વરસ સુધી ચાલે છે. આ ક્રમ સ્વાભાવિક છે, અને ત્યાંસુધીના સમયમાં પોતાના અને ભવિષ્યમાં થવાની સન્તતિના હિતને માટે કોઇ પણ માણસે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો નહીં; [illegible] પુરૂષની ઉમર પચીસ વરસની અને કન્યાની ઉમર સોળ [illegible] ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાની હદ શારીરિક [illegible] ॥૧૩૫॥

વિવેચન—[illegible] પ્રમાણે કરીને પ્રથમ અવસ્થા પૂરી થયેલી [illegible] ત્યારપછી એક પુરૂષે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પડવું એ આ બે શ્લોકનો મુખ્ય સાર છે. પ્રથમ શ્લોકમાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં પડવા માટે ક્યા ક્યા પુરૂષો [illegible] તે સૂચવ્યું છે અને બીજા શ્લોકમાં સામાન્યતઃ એ પુરૂષો [illegible] કેટલી ઉમરે આવી શકે છે તે દર્શાવનારી વયની મર્યાદા [illegible] ગૃહસ્થાશ્રમને માટે ચરક, સુશ્રુતાદિ ગ્રંથોમાં વયની હદ [illegible] તથાપિ તે હદ બાંધી આપવાનો મુખ્ય હેતુ એ છે [illegible] ઉમેદવારોમાં પૂરતી યોગ્યતા આવી હોવી જોઇએ. વયની [illegible] વમાં જૂદા જૂદા વિદ્વાનોમાં કિંચિત્ મતભેદ જોવામાં આવે [illegible] સુશ્રુતમાં કહ્યું છે કે पंचविंशे ततो वर्षे पुमान् नारी तु षोडशे। समत्वागतवीर्यौ तौ जानीयात् कुशलो भिषक् ॥ અર્થાત્ કુશળ વૈદ્યે જન્મથી પચી-

આવવાની તમારામાં શક્તિ હોય તો જ તમે મુક્તી ધર્મને અંગીકાર કરજો અને નહિ તો દુર્ભાગ્ય જ રહેજો' એવી રીતે પોતાનો નિર્વાહ કરવાની અશક્તિવાળો પુરુષ સંસારમાં પડીને દુઃખી થાય છે તેવી જ રીતે અપૂરે અભ્યાસે અને શરીરના કાચા બંધારણે સંસારમાં પડનારની પણ દુર્દશા થાય છે. એ વિષય આગળ ઉપર વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવશે.] (૧૩૯–૧૪૦)

[જો કન્યા, વર અને યોગ્યતાની મર્યાદાને અનુસરવામાં ન આવે તો શું પરિણામ આવે તેનું ચિત્ર હવે દોરાય છે.]

वरकन्ययोर्वैषम्ये कुयुग्मम् । १४१ ॥

यत्र स्याद्वरकन्ययोर्विषमता शीले शरीरे पुन-
र्विद्यायां प्रकृतौ च रूपवयसोर्धर्मे कुले सद्गुणे ॥
सम्बन्धे ह्यनयोर्भवेत्कुयुगलं क्लेशाय सम्बन्धिनां ।
व्यर्थं जीवनमेतयोः किल ततः सम्पद्यते दुःखदम् ॥

વરકન્યાનાં કજોડાં.

ભાવાર્થ—જો કન્યા અને વરના આચારમાં, શરીરમાં, જ્ઞાનમાં, સ્વભાવમાં, ઉમરમાં, રૂપમાં, ધર્મમાં, કુળમાં અને બીજા આદિ સદ્ગુણોમાં વિષમતા હોય એટલે વર દુઃશીલ હોય અને કન્યા સુશીલ હોય, યા કન્યા અજ્ઞાન હોય અને વર જ્ઞાની હોય ઇત્યાદિ, એવી વિષમ સ્થિતિમાં જો સગપણ જોડાય ન અને યા પતિપત્નીની તરીકેનો સંબંધ બાંધવામાં આવે તો તે કજોડું કહેવાય છે. આ કજોડાના સંબંધથી કન્યા અને વરના સંબંધીઓને અનેક પ્રકારે ક્લેશ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલું જ નહીં પણ તેથી તે કન્યા અને વર બન્નેનાં જીવન અતિદુઃખમય દુઃખપ્રદ થઇ નિષ્ફળ નિવડે છે કિંબહુના તેથી જીવતી મરણ્યાદ જાય છે. (૧૪૧)

વિવેચન—પૂર્વે કહેવાઈ ગયા પ્રમાણે જો યોગ્ય વરનું સમ યોગ્ય કન્યા સાથે ન કરવામાં આવે તો વરકન્યાનાં કજોડાં નીવડે છે. કજોડાં કહે

એક પ્રકારનાં થતાં નથી. વય, વિદ્યા, સ્વભાવ, સદ્‌ગુણ, કુળ, રૂપ ઇત્યાદિ અનેક રીતે વર-વધૂનાં કજોડાં નીપજે છે અને જ્યાં તેવાં કજોડાં હોય છે ત્યાં સંસાર સુખરૂપ નહિ પણ દુઃખની ખાણરૂપ થઈ પડે છે. આપણા લોકો બહુધા વયનાં કજોડાં નહિ થવા દેવાની કાળજી રાખે છે અને કેટલાકો તો કન્યા અથવા વરના બીજા ગુણો તરફ નજર રાખીને વયના કજોડાપણા તરફ નજર પણ કરતા નથી. એ રીતે પણ તેમનો સંસાર દુઃખરૂપ નીવડે છે. વર-કન્યાનાં વેવીશાળ કરતી વખતે ઘણી બાબતની તપાસ કરવાની જરૂર પડે છે. વયનાં કજોડાં તો દુઃખરૂપ નીવડે છે જ, પણ ઘણી વાર ગુણ, સ્વભાવ, ધર્મ ઇત્યાદિને લગતા કજોડાં પણ અત્યંત ત્રાસદાયક પરિણામ નીપજાવે છે. આ કારણથી વર કન્યાનાં શીલ, શરીર, વિદ્યા, સ્વભાવ, રૂપ, વય, ધર્મ, કુળ ઇત્યાદિ મધળી બાબતોમાં સરખાપણું જોઇને જ સંબંધ જોડવો જોઇએ. શુક્રનીતિમાં પણ કહ્યું છે કે—

आदौ कुलं परीक्षेत ततो विद्यां ततो वयः ।
शीलं धनं ततो रूपं देशं पश्चाद्विवाहयेत् ॥

અર્થાત્—પ્રથમ કુળની, પછી વિદ્યા, અવસ્થા, સ્વભાવ, ધન, રૂપ તથા દેશની પરીક્ષા કરી વરકન્યાને પરણાવવાં. વયનાં કજોડાં થવાથી વર-વધૂનાં શરીરને હાનિ થાય છે અને બહુધા તેઓ વંધ્ય રહે છે; અથવા તો જો તેમને સંતતિ થાય છે તો તે અતિનિર્બળ અને જડ સ્વભાવની થાય છે. કુળ, વિદ્યા અને સ્વભાવનાં કજોડાં થવાથી પતિ-પત્નીનાં અંતર હમેશાં એક એકથી અલગ રહે છે, કારણકે વિદ્વાન્ પતિની રૂચિને અભણ પત્નીથી કે ભણેલી સ્ત્રીને અભણ પતિથી સંતોષ થતો નથી. સ્વભાવની વિષમતાને પરિણામે પણ તેઓ એક એક પર હમેશાં ગુસ્સો કર્યા કરે છે. કુળની વિષમતાથી ઉચ્ચ કુળવાનનું અભિમાન નીચ કુળવાન્ ઉપર તિરસ્કાર પેદા કરી તેમના સ્વભાવને મળવા દેતું નથી. તેવી જ રીતે ધર્મની વિષમતાથી ઉભય વ્યક્તિને દુઃખ ઉત્પન્ન થયાં કરે છે, અને પતિ પોતાની પત્ની પાસે પોતાનો ધર્મ પળાવવાને બળાત્કાર કર્યા કરે છે. આ પ્રમાણે અનેક રીતે પતિપત્નીનાં અંતર જૂદાં થવાને લીધે કજોડાં નીપજે છે અને તેથી દુઃખ વિના બીજું કશું પરિણામ આવતું નથી.

પૂર્વે એક અત્યંત શ્રદ્ધાવાન્ વિષ્ણુભક્ત બ્રાહ્મણ હતો જેનું લગ્ન દૈવયોગે એક શિવમાર્ગી બ્રાહ્મણની પુત્રી વેરે થયું હતું. જેવો તે બ્રાહ્મણ ચુસ્ત વૈષ્ણવ હતો તેવો જ તેનો સસરો ચુસ્ત શિવમાર્ગી હતો, જેથી તેની પુત્રી ઉપર પણ નાનપણથી શૈવ ધર્મના સંસ્કારો વજ્રલેપ થયા હતા. કન્યા વિદ્યા, વય, રૂપ, ગુણ કલાદિમાં અનુપમ હતી અને ધર્મમાં પણ અત્યંત શ્રદ્ધા ધરાવની તથા નમ્ર સ્વભાવની હતી. લગ્ન થયા પછી જ્યારે તે પોતાના પતિને ઘેર આવી ત્યારે તેને અત્યંત દુઃખ થયું કારણ કે નાનપણથી તેના મગજમાં એવું ઠસ્યું હતું કે વૈષ્ણવ ધર્મ તો પાખંડથી ભરપૂર છે અને પોતાના પતિને ઘેર તે જ ધર્મ પળાતો હતો. પોતાના નમ્ર સ્વભાવને લીધે પોતાના અંતરનું આ દુઃખ તેણે કોઈને જણાવ્યું નહિ પરન્તુ બીજી બાજુએ તેનો પતિ પોતાની સ્ત્રીને રોજ શિવ-પાર્વતીની પૂજા કરતી જોઈને અંતરથી દગ્ધ-પ્રદગ્ધ થઈ રહ્યો. તે એવું માનતો હતો કે શિવ તો એક મહાદુષ્કર્મી અને દુષ્ટ માણસ હતો અને તેથી તેનો ધર્મ પાળવો એ મહાપાતકરૂપ છે. આ કારણથી ભૂલે ચૂકે 'વિષ્ણુનાં અનેક નામોમાંનું એક નામ 'કેશવ' છે તે પણ તે બોલતો નહિ કારણ કે કેશવ શબ્દમાં 'શિવ' શબ્દમાંના 'શ' અને 'વ' એ બે અક્ષરો આવતા હતા અને એ અક્ષરો બોલવાથી પાપ થાય છે એવું તે માનતો હતો.' પોતે 'શિવ' નો કટ્ટરનો શત્રુ અને પોતાની જ સ્ત્રી હમેશાં 'શિવ' ના નામની માળા જપે તથા પૂજા કરે એ તેનાથી કેમ સહન થાય? તેણે એકદમ પોતાની સ્ત્રીને 'શિવ' ની પૂજા બંધ કરવાની આજ્ઞા કરી અને શિવને બદલે વિષ્ણુની ભક્તિ શરૂ કરવાને ફરમાવ્યું. સ્ત્રીના મન ઉપર શૈવ ધર્મના સંસ્કારો પડેલા તેથી તેનું ચિત્ત વિષ્ણુની ભક્તિમાં ચોંટ્યું નહિ. તેના પતિએ તેને અનેક રીતે ત્રાસ આપવા માંડ્યો, તેની મૂર્તિઓ બારોબાર ફેંકી દીધી, તેની રુદ્રાક્ષની માળાઓ તોડી નાંખીને ફેંકી દીધી, અને છેવટ તેને તે ધર્મ ત્યજાવવા માટે શારીરિક શિક્ષા પણ કરવા માંડી.' એ પ્રમાણે અત્યંત પિડાએલી તે સ્ત્રી છેવટે પોતાના પિતાને ઘેર ચાલી ગઈ અને મરણપર્યંત પતિ-પત્નીએ એક બીજાનાં

મ્હેં પણ જોયાં નહિ ! ધર્મની વિષમતા પણ ઘણી વાર આવાં દુષ્પરિણામ આણે છે, માટે સુજ્ઞ નરોએ વયની તેમ જ બીજી વિષમતાવાળાં કજોડાં ન થવા દેવાની કાળજી રાખવી એ તેમનું કર્તવ્ય છે. (૧૪૧)

द्वितीय परिच्छेद.

ગૃહિણીનાં કર્તવ્યો.

गृहिणीधर्माः । १४२ ॥

मन्तव्या जननीव साम्प्रतमसौ श्वश्रूः प्रपूज्योत्तमा।
मन्तव्यः श्वशुरस्तु तातसदृशः पूज्यः कुलीनस्त्रिया॥
मान्यः स्वीयपतिर्हृदि प्रभुसमः सेव्यैकदृष्ट्या सदा।
येन्येपि स्वजनाः सुधाभृतदृशा दृश्याः प्रमोदेन ते॥

ગૃહિણીના ધર્મો.

ભાવાર્થ—ગૃહિણી-વહુએ પરણ્યા પહેલાં પોતાની માતા પ્રત્યે જેવી પૂજ્ય બુદ્ધિ રાખી હતી તેવી પૂજ્ય બુદ્ધિ હવે સાસુ પ્રત્યે રાખવી જોઇએ, એટલે હવેથી સાસુ એ જ જાણે માતા હોયની તેવો ભાવ મનમાં રાખવો, અને પતિના પિતા તેને પોતાના પૂજ્ય પિતા જ છે એમ જાણી સસરાને પિતાતુલ્ય માનવા જોઇએ. તેમ જ પતિ પોતાના દેહમાં પ્રાણ રહે ત્યાંસુધી માનનીય તથા પૂજનીય છે, એમ જાણી પતિને પ્રભુતુલ્ય કુલીન સ્ત્રીએ ગણવો જોઇએ, અને દીયર, જેઠ, નણંદ, દેરાણી, જેઠાણી વગેરે જેટલાં માણસો હોય તે સર્વની સાથે પ્રેમ પ્રમોદ ભાવથી વર્તવું જોઇએ; તથા નાના મોટા સૌ પ્રત્યે કૌટુંબિક સ્નેહથી ભરી અમીદૃષ્ટિથી જોવું કે જેથી ઘરમાં સુલેહ પ્રસરી રહે. (૧૪૨)

—

વિવેચન—એક કન્યા પરણીને શ્વશુરગૃહમાં જાય છે એટલે તે 'ગૃહિણી' અર્થાત્ 'ગૃહવાળી' કિંવા 'ગૃહી ધર્મમાં પ્રવેશ કરેલી' બને છે; પરન્તુ તે 'ગૃહિણી' નામને સાર્થક કરનારી ત્યારે જ લેખાય કે જ્યારે તે 'જંગલમાં મંગલ' કરવાના ગુણોને ધરાવનારી જણાય. કહ્યું છે કે—गृहं तु गृहिणीहीनंकान्तारादतिरिच्यते અર્થાત્ ગૃહિણી વિનાનું ગૃહ તે 'ગૃહ' નથી પરન્તુ જંગલ છે! એ જંગલ જેવા શૂન્ય ગૃહને જ્યારે એક સ્ત્રી ખરેખર 'ગૃહ' બનાવે ત્યારે જ તે એક કુશળ ગૃહિણી કહેવાય. ત્યારે ખરેખર 'ગૃહ' બનાવનારી ગૃહિણીમાં કેવા કેવા ગુણોનો નિવાસ હોવો જોઇએ? જે સ્ત્રીના આગમનથી ઘરમાં આનંદ તથા શાન્તિ પ્રસરી રહે તે સ્ત્રી જ એક કુશળ ગૃહિણી કહેવાય અને તે આનંદ અને શાન્તિને જન્મ આપનાર આમન્તુક સ્ત્રીના ગુણો જ હોય છે. પોતાથી મોટેરાં–વડીલો પ્રત્યે તથા પોતાથી નાનાંઓ પ્રત્યે જેવા જેવા પ્રકારનું વર્તન રાખવું જોઇએ તેવા તેવા પ્રકારનું વર્તન કરીને સ્વજનોને આનંદ આપનારી સ્ત્રી પોતે સુખ પામીને બીજાઓને પણ સુખ આપી શકે છે અને જંગલરૂપ ગૃહને પણ મંગલયુક્ત બનાવે છે. યોગ્ય જનોને યોગ્ય માન મળવાથી તેઓ હમેશાં સંતુષ્ટ રહે છે અને માન આપનાર તરફ તેઓનું મમત્વ બંધાય છે. ઋગ્વેદમાં સ્ત્રીને એવી આજ્ઞા કરેલી છે કે—

सम्राज्ञी श्वशुरे भव सम्राज्ञी श्वश्र्वां भव ।

ननान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधिदेवृषु ॥

અર્થાત્—સાસુ, સસરા, નણંદ તથા દિયર વગેરેને વિષે ઘટતાં આચરણથી તેમને વશ કરનારી થા. આ પ્રકારનું વશીકરણ એક ખરેખરી 'ગૃહિણી' જો જાણે તો તે પોતાના સંસારનાં કર્તવ્યોમાં સફળ નીવડે. પોતાને જન્મ આપનાર માતાપિતાના ગૃહનો ત્યાગ કરવાથી પતિનાં માતા–પિતાને પોતાનાં માતાપિતા સમજીને વર્તવું જોઇએ. એ જ રીતે બીજાં વડીલો પ્રત્યે પણ સન્માનબુદ્ધિ રાખવી અને पतिर्हि देवो नारीणां पतिर्बन्धुः पतिर्गतिः અર્થાત્ પોતાના પતિ જ દેવ, સ્નેહી તથા ગતિ છે એમ માનીને યાવજ્જીવન તેમની સેવામાં તત્પર રહેવું એ જ ધર્મો બજાવનારી નવપરિણીતા પતિગૃહમાં આવીને યોગ્ય ગૃહિણીપદને પામે છે. (૧૪૨)

[આ પ્રકારના ગુણો જે સ્રીમાં હોતા નથી તે સ્રીથી ગૃહમાં કલહ કંકાસને જન્મ મળે છે જેનું ભયંકર પરિણામ નિમ્ન શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવે છે.]

कुटुम्बक्लेशस्य भयंकरता । १४३ ॥

स्वल्पोप्यस्ति भयावहः क्षतिकरः क्लेशस्तु कौटुम्बिको ।
लज्जागौरवनाशकः कुलयशःख्यातिद्रुदावानलः ॥
लेशेनापि तदादरो न गृहिभिः कार्यः कुटुम्बे निजे ।
स्यात्तत्कारणमंशतोपि जनितं छेद्यं समूलं द्रुतम् ॥

कलहादुद्भवाय सहिष्णुता । १४४ ॥

यत्किञ्चिद्यदि यातृभिः कृतमहो न्यूनं स्वकार्यं गृहे ।
भुक्तं वाधिकमिष्टभोजनमलं स्वस्मात्तदीयैः सुतैः ॥
मुक्त्वौदार्यसहिष्णुतेऽत्रसमये ताभिः समं तावता ।
कार्यो नैव कदापि गौरवहरः क्लेशो गृहिण्येर्ष्यया ॥

કુટુંબકલેશની ભયંકરતા.

ભાવાર્થ—કુટુંબમાં ઉત્પન્ન થતો થોડો પણ કલેશ નુકસાન પહોંચાડનાર, દુઃખ આપનાર, અને ભયંકર ગણાય છે. કુટુંબકલેશથી કુટુંબની લાજઆબરૂમાં ઘટાડો થાય છે, પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવનો નાશ થાય છે, યશકીર્તિરૂપ વૃક્ષસમૂહને બાળી નાંખવામાં કુટુંબકલેશ દાવાનળની ગરજ સારે છે; કિંબહુના શારીરિક, માનસિક અને આર્થિક અનેક પ્રકારે હાનિ પહોંચાડે છે એટલા માટે સ્વહિતેચ્છુ સ્રીપુરૂષોએ પોતાના કુટુંબમાં લેશમાત્ર પણ કલેશને આવકાર આપવો નહીં; એટલું જ નહીં પણ કલેશ ઉત્પન્ન થાય તેવા કોઈ કારણનો એક અંશ પણ ઉત્પન્ન થએલો જાણવામાં આવે કે તરત જ તે અંશને મૂળથી છેદી નાંખવો જોઇએ; કારણકે એક અંશ પણ વૃદ્ધિ પામે તો આખરે તે ભયંકર રૂપ ધારણ કરે છે. (૧૪૩)

કલેશનાં કારણો અને સહનશીલતા.

કેટલીએક વખત દેરાણી જેઠાણીઓમાં ન્યુનાધિક ગૃહકાર્ય કરવાના કારણથી ઘરમાં કલેશ થાય છે અથવા કોઇએ કાંઇ સારી ચીજ ખાધી હોય અથવા તેના દીકરાએ કાંઇ મિઠાશ ખાઇ લીધું હોય અને અન્યને તે ચીજ ન મળી હોય તેથી પણ કદાચ કલેશ થાય છે! આવા નિર્જીવ કારણથી ઉત્પન્ન થતી ઈર્ષ્યાને ખોવવા માટે ઉદારતા અને સહનશીલતા વગેરે ગુણો હાજરી હોય તો ઉપરના કારણથી કલેશ ઉત્પન્ન થતો નથી. ન [illegible] સ્ત્રીઓની ફરજ છે કે આવા નિર્માલ્ય કારણથી [illegible] વર્તનને કરનાર દેરાણી જેઠાણીઓ સાથેના કલેશને [illegible] ન આપતાં કોઇ એવું વર્તન કામ કરે કે કોઇ કાંઇ [illegible] તેણે તે ઉદારતાથી સહન કરી પરસ્પરની પ્રીતિને જાગૃતી [illegible] પણ કલેશ થવા ન દેવો. (૧૪૮)

વિવેચન—આધુનિક આર્યસંસારમાં ગૃહકલહ જન્મ પામે છે તેથી [illegible] દુઃખ થતું નથી તે કરતાં વિશેષ દુઃખ તે ગૃહકલહ [illegible] અને કૌટુંબિક સ્વજનોની ક્ષુદ્ર વૃત્તિનું સ્વરૂપ [illegible] સ્ત્રીઓની ક્ષુદ્ર વૃત્તિઓ એટલી બધી પ્રબળ જો- [illegible] દરેકોને એ પ્રકારના સંસાર ઉપર તિરસ્કાર આવ્યા [illegible] ગુરૂજનોનું ગૌરવ અદૃશ્ય થવા લાગ્યું છે અને તે સાથે [illegible] પાશ્ચાત્ય કેળવણીના પ્રભાવથી સમાનાધિકારનો ઘમંડ પેસવા લાગ્યો છે આ કારણથી એક પુત્રવધૂ સાસુનું માન જાળવવા તરફ કે [illegible] પાળવા તરફ બેદરકાર જોવામાં આવે છે, એક દે- [illegible] તરફ યોગ્ય પૂજ્યભાવ દર્શાવવાની અગત્ય [illegible] અને તેવીજ રીતે સાસુ પોતાના પુત્રની વહુ ઉપર કે [illegible] પોતાના દિયરની સ્ત્રી ઉપર ઉચિત વ્હાલ કિંવા મમત્વ રાખતી [illegible] તથા આ પ્રકારની અજ્ઞતાને પરિણામે કૌટુંબિક સ્વજનો પોતાની એકમેક પ્રત્યેની ફરજ બજાવવામાં પછાત રહે છે અને પછી કુટુંબ-કલહને જન્મ મળે છે. જેઠાણી પોતાથી મોટાં છે એવું માનીને દેરાણી

થોડું વધારે કામ કરવા જેવી ઉદારતા દર્શાવે અથવા બિચારી દેરાણી હજી બાળક છે એવું માનીને જેઠાણી થોડું વધારે કામ કરી લે, તો-એ પ્રકારની ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા રાખવામાં આવે તો-કદાપિ કુટુંબમાં ક્લેશ જન્મવા પામે નહિ, પરન્તુ ક્ષુદ્ર વૃત્તિઓનું પોષણ પામેલી, અભણ અને નજર સમીપે બનતા માઠા બનાવોનું સ્વાભાવિક શિક્ષણ મેળવી ચૂકેલી સ્ત્રીઓમાં એ ગુણો આવી શકતા નથી ! આ જ કારણને લીધે, આપણા આર્ય સંસારમાં અવિભક્ત કુટુંબ રાખવાની પ્રથા હોવા છતાં, તે પ્રથા પૂરી રીતે સફળ થતી જણાતી નથી. ગૃહિણીઓ પોતાની યોગ્ય પદવીને જાળવી રાખવાના ગુણવાળી નીવડતી નથી તેથી બહુધા કુટુંબકલેશ જન્મે છે અને કુટુંબની જુદી જુદી શાખાઓનાં જૂદાં જૂદાં ઝાડ રોપાય છે ! એ વખતે એક અવિભક્ત કુટુંબનું માન, મર્યાદા, લાજ-આબરૂ એ સર્વેનો નાશ થાય છે. જેવી રીતે અનેક વૃક્ષોના સમૂહમાં એક નિર્બળ-પાતળું ઝાડ પણ લાંબા વખતસુધી ટકી શકે છે પરન્તુ ગમે તેવું બળવાન અને ઘટાદાર વૃક્ષ કોઈ જંગલમાં એકલું પડયું હોય છે તો પવનનો ઝપાટો તેને ક્ષણવારમાં મૂળમાંથી ઉખેડીને ફેંકી દે છે, તેવી જ રીતે અવિભક્ત કુટુંબનું અનુલ બળ કલહને લીધે વહેંચાઈ જવાથી તેની પ્રત્યેક શાખારૂપ લઘુ વૃક્ષ નિર્બળ બને છે અને તે સમૂળું ઉખડી જતાં વાર લાગતી નથી. સ્માઈલ્સ કહે છે કે "જો પરણ્યા પછી પુરૂષે ખરી વિશ્રાંતિ અને ખરું સુખ ભોગવવું હોય, તો તેની સ્ત્રીએ તેના ગૃહસંસારમાં સહાયક થવું જોઇએ." પરન્તુ જ્યાં પરણ્યા પછી ભાઇઓમાં અને પિતા પુત્રમાં કલહ કરાવનારી ગૃહિણી મળે ત્યાં તેવી આશા રહે જ ક્યાંથી ? માટે સુજ્ઞ જનોએ કુટુંબકલહને જન્મ આપનારાં કારણોનો યુક્તિપુરઃસર નાશ કરવો જોઇએ અને સ્ત્રીઓને યોગ્ય કેળવણી આપી સુજ્ઞ બનાવવી જોઇએ. (૧૪૩-૧૪૪)

[કુટુંબમાં ક્લેશ ન થવા દેવાને સુશીલ સ્ત્રીઓ હમેશાં કેવી ભાવનાથી સંસારમાં વિચરે છે તે નિમ્ન શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.]

सुशीलस्त्रीणां सद्भावना । १४५ ॥

पाताले प्रविशन्तु तानि रुचिराण्याभूषणानि द्रुतं ।
गर्ते तानि पतन्तु मञ्जुलमहामूल्यानि वस्त्राण्यपि ॥

सम्पन्नेऽप्यतु मा ध्रुवं भवति यद्धेतुः कुटुम्बे कलि-
र्मन्यन्ते हृदि याः सदेत्यमुचितं ता एव साध्व्यः स्त्रियः॥

સુશીલ સ્ત્રીઓની ભાવના.

ભાવાર્થ—" જે કલહ અલંકારાદિના કારણથી કુટુંબમાં કલેશ થવાનો સંભવ રહેલો હોય તો, તે સુંદર અલંકારો ભલે પાતાળમાં પેસી જાઓ. જે સુંદર અને મહામૂલ્યવાન્ વસ્ત્રોના નિમિત્તે કલેશ જાગવાનો સંભવ હોય તો તે સુંદર વસ્ત્રો ઉડી ભાડમાં પડો; જે કલહ સંપત્તિને માટે કરીએ પણ તેમ હોય તો તે સંપત્તિ હમેશને માટે ચાલી જાઓ, કારણ કે જેનાથી કલેશ થાય તેનું મારે કામ નથી; મારે તો એટલું જ જોઈએ છે કે કોઈ રીતે કુટુંબમાં કલેશ થવા ન પામે. કુટુંબમાં સુલેહ શાંતિ એ જ આભૂષણો અને અલંકારો છે." જે સ્ત્રીઓના મનમાં આવી ભાવના હમેશ રહ્યા કરે છે તે જ ખરેખર સાધ્વી અને કુલીન સ્ત્રીઓ સમજવી. (૧૫)

વિવેચન—સ્વભાવથી જ સ્ત્રીઓ સદા અલંકારપ્રિય હોય છે, અને તેથી પોતે અલંકારોથી સુસજ્જિત રહેવામાં આનંદ માને છે. અમુકઅમુક સ્ત્રીઓ તો અલંકારોને માટે એટલી ઘેલી બની જાય છે કે તે મેળવવાને પતિ, સાસુ કે સસરાની સાથે કંકાસ કરવામાં પણ ઉદ્યુક્ત થાય છે. પોતે પોતાની સખીઓના વૃંદમાં સૌથી વધારે સુંદર આભૂષણો અને અલંકારોમાં સુસજ્જિત થએલી તથા રૂપવતી દેખાય, સૌ કરતાં પોતે વધારે માનને પાત્ર બને, એવી અભિલાષાઓ કુદરતે સ્ત્રીઓના સ્વભાવમાં જ મૂકેલી હોય છે અને તે કુસ્વભાવે તે અભિલાષા પૂર્ણ કરવાને તે ગૃહમાં કલહકંકાસને દાખલ કરે છે. પુરુષોએ પોતાની સંપત્તિના પ્રમાણમાં સ્ત્રીઓને વસ્ત્રાભૂષણોથી શણગારવી એ તેમનો ધર્મ છે, જે વિષે મનુએ કહ્યું છે કે—

तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ।
भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च ॥

स्त्रियां तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम् ।
तस्यां त्वरोचमानायां सर्वमेव न रोचते ॥

અર્થાત્—સમૃદ્ધિ ઇચ્છનાર પુરૂષોએ સ્ત્રીઓનો સદા ભૂષણ, વસ્ત્ર અને ખાનપાને કરી સત્કાર કરવો, તેમ જ ઉત્સવના દિવસે પણ નિરંતર તેમનો આદર કરવો; કેમકે સ્ત્રીઓને શોભાવવાથી સર્વ કુળ શોભે છે અને નહિ શોભાવવાથી શોભતું નથી. પરન્તુ જેઓ સંપત્તિહીન અને ગરીબ હોય છે તથા જેઓ સ્ત્રીઓને માટે વસ્ત્રાલંકારો ખરીદવાને ધન બચાવી શકતા નથી તેઓની સ્ત્રીઓએ પોતાના પાતની સ્થિતિનો વિચાર કરીને વસ્ત્રાલંકારને માટે કંકાસ કરવો ઉચિત નથી. પોતાના કુટુંબમાં જે રીતે સુખનો પ્રચાર થાય તે રીતે વર્તવામાં જ સ્ત્રીએ પોતાનું સુખ સમજવું જોઇએ. વસ્ત્રાલંકારને માટે કલહ કરવો અને વડીલોને તથા પતિને ત્રાસ ઉપજાવવો એ તો એક કુલટા સ્ત્રીનું લક્ષણ જ લેખાય, અને સુશીલ સ્ત્રીઓએ એવું જ ઇચ્છવું જોઇએ કે વસ્ત્રાદિ ક્ષુદ્ર વસ્તુઓને ભોગે પણ ભલે ગૃહમાં શાંતિ રહે. જો એવી સુશીલ સ્ત્રીઓ પ્રત્યેક ગૃહમાં હોય તો સૌ કોઈ એકમંડ બર્કની પેઠે એમ કહે કે " હું જે ક્ષણે મારા ઘરમાં પગ મૂકું છું, તે જ ક્ષણે મારી સઘળી ફીકર ચિન્તા ઉડી જાય છે ! " (૧૪૫)

[કુલોદ્ધારક સ્ત્રીમાં કેવું નમ્રપણું હોય તેનું ચિત્ર નીચેના શ્લોકમાં ગ્રંથકાર દર્શાવે છે.]

कुलोद्धारिणी स्त्री । १४६ ॥

मातस्त्वं महती विशालहृदया दक्षासि शिक्षाप्रदा ।
क्षुद्राहं स्खलना मम प्रतिपदं हा हा भवत्यज्ञसा ॥
आगो मे सपदि क्षमस्व न पुनश्चैवं करिष्याम्यहं ।
श्वश्रूं या कुपितामिति प्रशमयेत्सा स्त्री कुलोद्धारिणी ॥

કુલોદ્ધારક સ્ત્રી.

ભાવાર્થ—જે સ્ત્રીની કદાચ કયાંય ભૂલ થાય અને તે ભૂલને માટે તેની સાસુ વગેરે શિખામણ આપે કે ઠપકો આપે તો તે શાંતિથી સાંભ-

વાને એ પ્રમાણે જવાબ આપે કે " હે માનુજી ! હે સુગુરુ ! તમે ઉદાર મનનાં અમારાં વડીલ છો, તમે શિખામણ આપવાને લાયક છો, દેશકાળ જાણનારાં પ્રમાં છો, હું એક બાળક છું, ભૂલને પાત્ર છું, અને તેથી પગલે પગલે મારી ભૂલ થઇ જાય છે; તમે વખતોવખત મને સુધારવા શિખામણ આપો છો, તેમજ આ વખતે મારી ભૂલ થઈ ગઈ છે; માફ ! આ વખતનો મારો અપરાધ ખમો અને માફ કરો; હવે પછી સંભાળથી વર્તીશ અને અત્યારથી ભક્તિ વાર આવી ભૂલ નહીં કરું." આવાં મિષ્ટ વચનો [illegible] આપનાર સાધુ વગેરેનો કોપ શાન્ત કરે અને [illegible] શિખામણ હૃદયમાં ધરે તે શ્રી ગુરુનો ઉદ્ધાર કરનાર મુનીન [illegible] છે [illegible])

વિવેચન—ભગવાન્ શ્રીનું મુખ્ય લક્ષણ નમ્રતા છે. પરાયા ઘરમાં-[illegible] આવીને 'ગૃહિણી' થઈને ધામ કરવું એ કઠણ ગમે, [illegible] [illegible] પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી. નમ્રતાના ગુણમાં જે વશીકરણ [illegible] રહેલ છે તે મનના જળથી જ એક નમ્રતા, પતિ, સાસુ, [illegible] [illegible] જનોને વશ કરી શકે છે. સાસુ, નણંદ, તેમ જ દેરાણી-[illegible] [illegible] સાસરામાં શ્વસુરપક્ષના સંબંધમાં વિશેષ રહેલો છે-[illegible] નમ્રતાથી જે કંઈ સહવા, શિખામણ કે ઠપકો આપવામાં આવે તે સર્વ અનુકૂળ સ્વભાવ ધારણ કરીને સાંભળવું અને તેનો મીઠા શબ્દોમાં [illegible] આપવો. એ પ્રકારની નમ્રતા સામા માણસને સંતોષ આપનારી અને [illegible] પ્રીતિને જન્મ આપનારી થઈ પડે છે. [illegible] [illegible] જ ઉત્તમ શિખામણ આપી છે. તે કહે છે કે: "[illegible] [illegible] એક સોના જેવી કોમળ હૈયામાં કોતરી રાખવી કે "[illegible] [illegible] કરો.' નમ્રતા ગુણો કરતાં સારો સ્વભાવ એ ગૃહસ્થ-[illegible] [illegible] ગૃહાશ્રમમાં બહુ જ બને છે અને બહુ જ સારાં ફળ આપે છે. [illegible] [illegible] પતિ મનને વશ રાખવાની એ આવશ્યક શક્તિ અને તેવ [illegible] [illegible] તેથી શક્તિ આવે છે,—તેથી આપણે કદર કરી શકીએ છીએ અને [illegible] સાથી શકીએ છીએ; આપણે જેને જે કહેવું હોય તે

મહેણાં મારવાના ચડસ સિવાય આપણે સાંભળી શકીએ છીએ અને ક્રોધ-નો વિજળીના ચમકારા ચાલ્યો જાય, ત્યાંસુધી આપણે આપણા મનને વારી શકીએ છીએ. 'મીઠો જવાબ ગુસ્સાને ઉતારી નાંખે છે' એ શાસ્ત્રવચન ગૃહસ્થાશ્રમમાં કેવું સાચું પડે છે!" नमन्ति गुणिनो जनाः ॥ નમ્રતા રાખવી એ લક્ષણ ગુણવાન્ જનોનું છે અને તેથી વડીલોના શબ્દોને નમ્રતાપૂર્વક અનુસરવું એ લક્ષણ પણ કુલીન સ્ત્રીઓનું જ લેખાય છે. (૧૪૬)

[ગૃહિણીપદને યોગ્ય સ્ત્રીનાં લક્ષણો નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવ્યાં છે.]

गृहिणीपदयोग्यता । १४७ ॥

साहाय्यं कुरुतेऽन्यकार्यकरणे कृत्वापि कार्यं निजं ।
श्रुत्वापि प्रखरं ननान्दृवचनं ब्रूते प्रशान्तं वचः ॥
या यात्रादिजनैः सदैक्यमचलं बध्नाति बुद्ध्योत्तमं ।
सा नूनं गृहिणीपदं समुचितं प्रद्योतयत्युन्नतम् ॥

ગૃહિણીપદની યોગ્યતા.

ભાવાર્થ—જે સ્ત્રી ઘરની અંદર પોતાને સોંપાયેલું કામકાજ પૂરૂં કરી ઉદારતાથી દેરાણી જેઠાણીઓને તેમના કામકાજમાં મદદ કરે છે, તેમ જ નણંદ વગેરે કોઇ તેને કઠિન કર્કશ વચન કહે તો તે શાંતિથી સહન કરી શાંત અને મધુર વચનોથી એવી રીતે પ્રત્યુત્તર વાળે કે જે સાંભળતાં કઠોર વચન બોલનારને પોતેની મેળે શરમાવું પડે અને તે વચન પાછાં ખેંચી લેવાની ફરજ પડે, વળી જે સ્ત્રી દેરાણી જેઠાણીઓમાં કોઇ નરમ ગરમ હોય તોપણ પોતાની અક્કલ અને ડહાપણથી સૌને પોતાને અનુકૂળ બનાવી પોતે તેઓને અનુકૂળ બની પરસ્પરનો સંપ એવી ઉત્તમ રીતે જાળવી રાખે છે કે તે કોઇની બદસલાહથી પણ તૂટી શકે નહીં; ખરેખર, તે જ સ્ત્રી ગૃહિણીપદના અધિકારને લાયક બને છે અને તે પદને ઉન્નત સ્થિતિમાં લાવી દીપાવે છે. (૧૪૭)

વિવેચન—પૂર્વ શ્લોકના વિશેષ વિવેચનરૂપે આ શ્લોક લખાયો છે. 'ગૃહિણી' શબ્દની સાર્થકતા કરનારી સ્ત્રીમાં ઉદારતા, શાંતિ, પવિત્રાદિત, સમયજ્ઞતા આદિ ગુણો હોવા જોઈએ, કારણકે તે ગુણો વિના એક સ્ત્રી પોતાનું ગૃહ ભાગી શકતી નથી અને યોગ્ય રીતે ગૃહ ભાગ્યા વિના તે 'ગૃહિણી' પદને યોગ્ય લેખાતી નથી. મધુર શબ્દોમાં જે માદિની રહેલી છે તેના યોગે દંપતિને કૌટુંબિક જનોમાં હમેશાં સંપ—સુલેહ જાગતી રાખવાનું કાર્ય એક યોગ્ય ગૃહિણી કરી શકે છે. મહાભારતમાં એવી સ્ત્રીને ધર્મચારિણી પણ કહી છે કારણકે પોતાનો ધર્મ-કર્તવ્ય સમજીને વર્તનારી સ્ત્રીએ જ વિશેષણને યોગ્ય લેખાય છે.

सुस्वभावा सुवचना सुवृत्ता सुखदर्शना ।
अनन्यचित्ता सुमुखी भर्तुः सा धर्मचारिणी ॥

અર્થાત્—જે સ્ત્રી સારા સ્વભાવવાળી, મધુર બોલનારી, રૂડાં આચરણવાળી, સુખરૂપ દેખાવવાળી, પતિમાં જ ચિત્ત રાખનારી અને પ્રસન્ન મુખવાળી હોય તેને ધર્મચારિણી જાણવી. જે ગૃહમાં આવી ગૃહિણીઓનો [illegible] હોય તે ગૃહમાં સર્વદા સુખસંપત્તિની વિપુલતા હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? આવી સુગૃહિણીઓ જ સંસારની અને ગૃહની શોભારૂપ છે અને તેથી વિદ્વાનોએ તેની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું છે કે गृहं तु गृहिणीहीनं कान्तारादतिरिच्यते । અર્થાત્ ગૃહિણી વિનાનું ઘર જંગલ કરતાં પણ વિશેષ કષ્ટકારક છે. ગૃહિણી જ્યાં હોય તો તેના વિનાનું જંગલ ઘર પણ વિશેષ સુખપ્રદ છે [illegible])

[ઉત્તમ સ્ત્રીઓ ઉત્તમ પ્રકારનાં આભૂષણોથી નહિ પરન્તુ શીલરૂપ આંતર આભૂષણોથી શોભે છે તે નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવે છે.]

स्त्रीणामाभूषणमभूषणानि । १४८ ॥

किं नेत्राञ्जनशोभया शुभतरा यद्यस्ति लज्जा न चे-
त्किं वस्त्रैर्मणिभूषणैः सुरचितैः पूज्ये न चेत्पूज्यधीः ॥

किं रूपेण मनोहरेण वपुषः शीलं न चेत्सर्वथा ।
पातिव्रत्यमनुत्तमं हि विदितं स्त्रीणां परं भूषणम् ॥

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—બાહ્યાલંકારમાં અતિ પ્રીતિ ધરાવતા સ્ત્રીવર્ગે આ શ્લોક મુખપાઠ કરી રાખવાયોગ્ય છે. જેવી રીતે સર્પને મસ્તકે મણિ હોય છે છતાં તેને ઘરમાં રાખવાને કોઇ ઇચ્છતું નથી કારણકે તેના મુખમાં ઝેર રહેલું છે, તેવી રીતે બાહ્યાલંકારોથી શોભતી પરંતુ દુર્ગુણના ભંડારરૂપ સ્ત્રીનું મુખ જોવા કોઈ પણ ઇચ્છતું નથી. જે સ્ત્રીની આંખમાં લજ્જારૂપી આંતર્ વિભૂષણ રહેલું નથી તે સ્ત્રી પોતાની આંખમાં અંજન આંજીને આંખની શોભાને વધારે તોપણ તે શોભા શા કામની? જો વડીલો પ્રત્યે રાખવાની પૂજ્ય બુદ્ધિ એક સ્ત્રીમાં ન હોય તો તેણે ધારણ કરેલાં સુંદર વસ્ત્રો, હીરાના હારો, મોતીની માળાઓ કે સોનાની સાંકળીઓ શા કામની? સર્વ મનુષ્યોને માટે शीलं परं भूषणम् કહેલું છે, પરન્તુ તે સૌથી મોટું ભૂષણ જો એક સ્ત્રીમાં ન હોય તો પછી તેના શરીરની ચામડીનું બાહ્ય સ્વરૂપ શા કામનું? કારણકે સ્વામી સિવાયના સર્વ પુરુષને ભાઇ અને પિતા સમાન ગણી પતિની આજ્ઞામાં તત્પર રહેવારૂપ જે પાતિવ્રત્ય ધર્મ છે તે જ સ્ત્રીઓનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ ભૂષણ છે. તાત્પર્ય એ છે કે આંખમાં લાજ, વડીલો પ્રત્યે પૂજ્યભાવ, શીલરૂપી ઉત્તમ ગુણ, અને પતિવ્રતધર્મ એ જ સ્ત્રીવર્ગનાં ઉત્તમ આભૂષણો છેઃ તે આંતર્ ભૂષણોથી જ સ્ત્રી ખરેખરી શોભે છે; તો પછી બાહ્યાભૂષણોની તેને શી જરૂર છે? (૧૪૮)

[ગૃહિણીનાં લક્ષણોનું વિવેચન કર્યા પછી હવે પતિવ્રતા સ્ત્રીએ પોતાના પતિ પ્રત્યે શાં શાં કર્તવ્ય બજાવવાનાં હોય છે તે વિષે વિસ્તાર સહિત કહેવામાં આવે છે.]

विरक्तौ साहाय्यम् । १४९ ॥

यद्येभिर्मम भूषणैश्च वसनैर्लज्जाधुना रक्ष्यते ।
गृह्णन्तां खलु भूषणानि कृपया स्वामिंस्तदेमानि भोः॥

एवं या विपदः क्षणे निजपतेर्दत्ते सहायं भृशं ।
योषा सैव पतिव्रतापदमलं प्राप्नोति शोभास्पदम् ॥

વિપત્તિના વખતમાં પતિને સહાય.

ભાવાર્થ—"હે સ્વામિન્ ' આપને આ વખતે વ્યાપાર વગેરેમાં ખોટ લાગવાથી પૈસાની જરૂર પડી છે, તો મને આ મારા બધા અલંકારો અને મારાં સારાં વસ્ત્રો વેચી તેના ઉપજેલા પૈસાથી લાજ સચવાતી હોય અને પૈસાની તંગી દૂર થતી હોય તો મારા ઉપર કૃપા કરીને આપની નજરે આગળ મૂકેલા આ મારાં આભૂષણો લ્યો, અને મને કૃતાર્થ કરો." આવી ઉદારતાથી જે સ્ત્રી વિપત્તિના વખતમાં પોતાના પતિને બનતી મદદ આપે છે તે જ સ્ત્રી પતિવ્રતાપદને લાયક બની તે પદની શોભામાં વધારો કરે છે. (૧૪૫)

વિવેચન—"योषाः परीक्षा तु निर्धने पुंसि" અર્થાત્—જ્યારે પુરૂષ નિર્ધન થઈ જાય છે ત્યારે જ તેની સ્ત્રીના હૃદયની ખરેખરી પરીક્ષા થાય છે. સંપત્તિના સમયમાં તો ગમે તે કોઈ સ્ત્રી, મિત્ર કે આમ જન પોતાનો પ્રીતિભાવ દર્શાવે છે, પરંતુ વિપત્તિના સમયમાં, જેવી રીતે ફળ વિનાના વૃક્ષને પક્ષીઓ તજીને ચાલ્યા જાય છે તેવી રીતે ગમે તે કોઇ પોતાની પ્રીતિની દોરડીઓને તોડી નાંખે છે. એ વખતે સ્ત્રી પણ જો તે સુશીલ અને સમજુ ન હોય તો પોતાના પતિ ઉપર કંટાળો દર્શાવે છે. ગરીબાઇના વખતમાં ગૃહકાર્યમાં કરકસરથી ચાલવું પડે, વસ્ત્રાલંકારોની તાણ ભોગવવી પડે, પારકી મહેનત મજૂરી કરીને પણ ચલાવવું પડે અને બહુ બારીક સમય આવ્યો હોય તો આભૂષણોને વેચીને પણ ગુજરાન કરવો પડે; આવું સઘળું એક સ્ત્રીના ચિત્ત પર આવી ન ગમે અને પતિ ઉપર તે કંટાળો દર્શાવે તેમાં કશું આશ્ચર્ય નથી; પરંતુ ખરેખરી પતિવ્રતા સ્ત્રીનાં લક્ષણો તો કેવળ જૂદાં જ હોય છે. તેને મન પોતાનાં વસ્ત્રાભૂષણો કરતાં પોતાના પતિની લાજ-આબરૂ વધારે પ્રિય હોય છે. પોતાનો સ્વામી ચિંતારહિત થઈને પુનઃ ઉદ્યોગમાં પ્રવૃત્ત રહેશે તો પોતાને ભવિષ્યમાં અનેક નવીન વસ્ત્રાભૂષણો મ-

અને વશ થઈને દુરાચારી જનોની સંગત રાખે અથવા તો અનીતિને મ
ગમન કરે તો તેને તે માર્ગથી દૂર રહેવાની નમ્રતાપૂર્વક શિખામણ આપ
સન્માર્ગનું સૂચન કરવું એ કાર્ય પતિના સંસારી સામ્રાજ્યના અમાત્ય તર
સ્ત્રીએ બજાવવાનું છે. મહાભારતમાં પણ એક સ્થળે કહ્યું છે કે યથાર્થ
ભાર્યા ત્રિવર્ગ કરણં શુભઃ મહાર્દિની અર્થાત્, ધર્મ, અર્થ તથા કામના સમ
પુરુષને સહાય કરનારી સ્ત્રી છે. ડાહી સ્ત્રી પોતાની સલાહ અને શિખા
વડે સ્વામીને સુધારી શકે છે અને એ રીતે પોતાના તથા સ્વામીના જીવ
તેજસ્વી બનાવી શકે છે.

અભિયન નામના એક રંગીલાજ અમેરિકન કંસારાનું દષ્ટાંત
સ્થળે પ્રાસંગિક થઈ પડશે. અભિયન પિતાનાં ઓરમાનપણાં વાચકો
સમાગમને ધિક્કાર કરતો હતો અને અત્યંત દુરાચારી હતો, તેવામાં
એક સારાં માબાપની, સુશીલ અને જુવાન કુમારિકાને પોતાના સ
નસીબના યોગે કરીને પરણ્યો. અભિયન પોતે જ લખે છે કે "એ બાળ
માબાપ ધર્મનિષ્ઠાવાળાં હતાં. તેમની એ દીકરી ઉપર પરમેશ્વરની દય
મારી નજરે પડ્યું. એ બાઈ અને હું બન્ને એક થયાં ત્યારે અમે ગ
હાલતમાં હતાં. અમારાં બન્નેમાંથી કોઈની પાસે ઘરના વાસણકૂસણમાં
થાળી કે ચમચો પણ મળે નહિ! તોપણ એ સ્ત્રીની મિલકતમાં બે ચો
ડીઓ હતી. એક તો 'બધા માણસને સ્વર્ગે જવાનો રસ્તો' અને બ
'ધર્મનાં આચરણ' એ નામની હતી જે તેનો બાપ મરતી વેળાએ
આપતો ગયો હતો." આ અને એવી બીજી સારી ચોપડીઓ વાંચવા
પોતાની સ્ત્રીની હરવખતની ઉમદા સલાહથી અને તેના માયાળુ આચ
વર્તણૂંકથી અભિયન પોતાનાં દુરાચરણમાંથી ધીમે ધીમે તર્યો અને સ
તથા ગુણના માર્ગ ઉપર ચડ્યો. (૧૫૦)

पथ्यापथ्यविचार । १५१ ॥

भोग्यं पथ्यमिदं शरीरसुखदं मत्स्वामिनोऽस्यामृतं
नेदं साम्प्रतमस्ति पथ्यमुचितं नातो विधेयं तथा।

સાધવાને પુરૂષ સ્ત્રીથી અથવા તો સ્ત્રી પુરૂષથી સંસારમાં જોડાય છે તે પુરૂષાર્થો સાધવામાં ઉભયે પરસ્પર સહાય કરવી તે તેમનાં કર્તવ્યો છે. ધર્મકાર્ય તરફ સ્વામીને પ્રેરણા કરવી અને જે કાંઇ અડચણ હોય તે પોતાથી બનતા પ્રયત્ને દૂર કરીને ધર્મકાર્યમાં સગવડ કરી આપવી તે પુરૂષના સંસારી સોબતી તરીકે એક સ્ત્રીની ફરજ છે. મહાભારતમાં એક સ્થળે કહ્યું છે કે नास्ति भार्यासमो लोके सहायो धर्मसंग्रहे ॥ અર્થાત્ પુરૂષને ધર્મસંગ્રહ કરવામાં સ્ત્રી સમાન કોઈ સહાય કરનાર નથી. સ્વામીને ધર્મકાર્ય આચરવામાં જે કાંઇ પ્રતિકૂળતા હોય તે દૂર કરવાને પોતે અગવડ વેઠીને પણ સ્વામીને અનુકૂળતા કરી આપવી એ જ પતિવ્રતા સ્ત્રીનું ખરૂં લક્ષણ છે.

અત્ર સતી **ભામતી**નું ઉદાહરણ પ્રાસંગિક લેખાશે. **ભામતી** વાચસ્પતિ મિશ્રની પત્ની હતી. વાચસ્પતિએ **ભામતી** સાથે લગ્ન કર્યા પછી **શંકરાચાર્ય**ના ભાષ્ય ઉપર ટીકા લખવાનું શુભ કાર્ય શરૂ કર્યું હતું અને **ભામતી** તે કાર્ય કરવામાં સ્વામીને સર્વ પ્રકારની સગવડ કરી આપવામાં પોતાનો સમય ગાળતી હતી. ભાષ્ય લખવામાં **વાચસ્પતિ** એટલા લીન થઈ ગયા હતા કે રાત્રિદિવસ તેમને બીજું કશું સુજતું જ નહિ. રાત્રિએ પણ શયનગૃહમાં તે ભાષ્ય લખતા અને **ભામતી** લેખનસાહિત્યો પૂરાં પાડતી અથવા લેખનમાં કાંઇ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય તો સ્વામી સાથે વિવાદ ચલાવી પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરતી. આ સ્થિતિમાં ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં પણ વાચસ્પતિને **ભામતી** સાથે પોતાનું લગ્ન થયું છે, એ વાત સાંભરી જ નહિ! લેખનકાર્યની ધૂનમાં તે **ભામતી**ને પોતાના વિદ્યાર્થી મિત્ર સમજતા, અને **ભામતી** સ્વામીના શુભ કાર્યમાં હરકત નહિ કરવાને મૌન જ રહીને સ્વામીસેવામાં તત્પર રહેતી. આ અવસ્થામાં બન્નેનું યૌવન પૂરૂં થયુ. એક વાર રાત્રિએ દીવો દીવેલ ખૂટવાથી નિસ્તેજ થઈ ગયો અને અંધારૂં થયુ એટલે વાચસ્પતિ મિશ્રની કલમ અટકી અને બાજુએ નજર કરી તો **ભામતી**ને નિદ્રામાં જોઈ! એ વખતે તેમને **ભામતી** સાથેના પોતાના લગ્નનું સ્મરણ થયું અને યૌવનકાળ વ્યતીત થયા છતાં પોતાના લેખનકાર્યમાં મગવડ કરી આપવાને **ભામતી**એ લગ્નનું સ્મરણ પણ કર્યું નહિ તથા પોતે અગ-

વો વેરી તેટલા માટે તેની પ્રશંસા કરીને વાગરપતિએ પોતાની ટીકાનું નામ 'આમની' રાખ્યું. (૧૫૨)

पतिकोपेति क्षमाचारिणी । १६३ ॥

श्रुत्वा या कटुकं वचो निजपतेर्नां तत्क्षणे रुप्यति ।
विज्ञाप्य प्रणिपत्य वा शमयति क्रोधं तदीयं द्रुतम् ॥
हत्वैवं प्रकृतौ कटुत्वमधमं माधुर्यमुत्पादये-
द्योषा सैव पतिव्रतापदमलं प्राप्नोति शोभास्पदम् ॥

પતિની આકરી પ્રકૃતિની સામે ક્ષમા.

ભાવાર્થ—અમુક પ્રકૃતિના પરિણામે કોપાયમાન થયેલા પોતાના પતિનાં કડુ વચનો સાંભળીને જે તુરત ક્રોધ કરતી નથી, જે સ્ત્રી વિનતિ તથા પ્રણિપાત કરી વિવિધ યુક્તિથી પતિના ક્રોધને તુરત શાંત કરે છે એટલું જ નહીં પણ ધીમે ધીમે પુત્રાદિના વચનમાં પ્રસંગે પ્રસંગે હિતબોધ આપી પતિની પ્રકૃતિમાં રહેલી કડવાશ અને તીક્ષ્ણ પ્રચંડતાને દૂર કરી તેની જગ્યાએ મધુર અને ઇષ્ટ ક્ષમાના તત્ત્વને ઉમેરી પતિની પ્રચંડ પ્રકૃતિને બદલાવી શાંત પ્રકૃતિ બનાવે છે તે સ્ત્રી પતિવ્રતાપદને પરિપૂર્ણ રીતે ભોગવી શકે છે. (૧૫૩)

વિવેચન—પતિ-પત્નીના સ્વભાવો એક બીજાને અનુકૂળ નહિ આવવાથી ત્રાસ અને દુઃખમાં દિવસ ગુજારતાં સેંકડો દમ્પતીઓ આર્યાવર્તમાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં હશે. કેળવણીની ખામીને લીધે સ્ત્રીઓ પતિના સ્વભાવને અનુકૂળ રહીને કેવી રીતે વર્તવું એ સમજતી નથી અને તેથી જ સાંસારિક દુઃખોનો જન્મ થાય છે. કેટલાક પતિઓ પણ સારા સ્વભાવની સ્ત્રીઓને રંજાડનાર હોય છે ખરા, પરન્તુ કુદરતે સ્ત્રીને માથે પતિરૂપ સિરછત્ર આપ્યું છે તો સ્ત્રીના ધર્મ છે કે તેણે બનતાંસુધી સ્વામીના સ્વભાવને અનુકૂળ રહીને પોતાનો સ્વભાવ બદલાવવો અને એ જ રીતે ધીમે ધીમે પતિના

આકળા સ્વભાવને સુધારવાને યત્ન કરવો. રશિયન ભાષામાં એક એવું કહેવત છે કે "સ્ત્રી પતિને શિક્ષા કરીને તેના ઉપર રાજ્ય ચલાવી શકતી નથી, પરન્તુ જો તે ધારે તો પોતાના સ્વભાવવડે પતિ ઉપર રાજ્ય ચલાવી શકે ખરી." આકળા સ્વભાવના સ્વામીને ધીરજથી, ગરીબાઇથી, પોતાનો વાંક કબૂલ કરવા જેવો દેખાવ કરીને શાન્ત પાડયા પછી મધુરા શબ્દોમાં સત્ય વાત કહી સંભળાવી હોય–પોતાનો વાંક ન હોય તો સ્વામીનો કોપ શાંત થાય ત્યારે તેને ખરી વિગત કહી સંભળાવી હોય–તો પતિપત્ની વચ્ચે સ્વભાવની ભિન્નતાથી જ લાંબા ઝગડા જાગે છે તે તુરત અદ્રશ્ય થયા વિના રહે નહિ. બેન જોન્સને એક સ્થળે કહ્યું છે કે—

She who ne'er answers till a husband cools,
Or, if she rules him, never shows she rules,
Charms by accepting, by submitting sways.

અર્થાત્—જે સ્ત્રી પોતાના સ્વામીનો ગુસ્સો શાંત થાય ત્યાંસુધી સામો ઉત્તર આપતી નથી, અથવા જો તે સ્વામી ઉપર કાબૂ ધરાવતી હોય તો તે પોતાના કાબૂને ખુલ્લી રીતે દર્શાવતી નથી તે જ સ્ત્રી પોતાના સ્વામીને મોહમુગ્ધ કરી શકે છે અને પોતાની જાતને પતિને અર્પણ કર્યા છતાં પોતે તેના ઉપર કાબૂ ધરાવી શકે છે. આવી સ્ત્રી પોતાના ધીરા અને ક્ષમાશીલ સ્વભાવવડે સર્વ કૌટુંબિક જનોમા પ્રિય થઇ પડે છે એટલું જ નહિ પણ તે જ ખરી પતિવ્રતા સ્ત્રી લેખાય છે. મહાભારતમાં પણ એક સ્થળે એવું જ કહ્યું છે:—

परुषाण्यपि चोक्ता या दृष्टा दुष्टेन चक्षुषा ।
सुप्रसन्नमुखी भर्तुर्या नारी सा पतिव्रता ॥

અર્થાત્—પતિએ કઠોર વચન કહ્યાં હોય, તથા ક્રોધની દ્દષ્ટિએ જોયું હોય, તોપણ તેના પ્રત્યે જે સ્ત્રી સારી રીતે પ્રસન્નમુખવાળી રહે તે સ્ત્રી પતિવ્રતા કહેવાય છે. (૧૫૩)

[આર્ય સંસારમાં સ્ત્રીઓને બહુધા ગૃહકાર્યનો બોજો જ વહેંચી આપેલો હોય છે, અને તેથી ભરણપોષણને માટે કમાણી કરવાનું તેમને સોંપવામાં આ-

થઈ નથી; જ્યાં હીન આચરણવાળાં દમ્પતિઓના સંસારમાં એક સ્ત્રીએ કમાણી નહિ કરવા છતાં પતિને કેવી રીતે મદદગાર થવું જોઈએ, તે હવે પછીના શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવે છે.]

कपर्दैर्न्ये सदे विलम्बम् । १५८ ॥

नोयोगः प्रचुरो न चास्ति विपुलो द्रव्यागमः साम्प्रतं ।
कार्यांतो न गृहे व्ययश्च बहुशो नो भूषणादिस्पृहा ॥
यैवं प्रेक्ष्य पतिस्थितिं वितनुते स्वायानुसारं व्ययं ।
योषा सैव पतिव्रतापदमलं प्राप्नोति शोभास्पदम् ॥

ખરીઆતમાં કરકસર.

ભાવાર્થ—જે સ્ત્રી વસ્ત્ર આભૂષણ વગેરેનું ખર્ચ કરવામાં પતિની સ્થિતિનો વિચાર કરે છે કે "હાલમાં ઉદ્યોગની જોઈએ તેવી સ્થિતિ નથી, તેમ જ પૈસાની આવક પણ જોઈએ તેવી નથી, એટલે આપણા પતિ પૈસા કમાઈ નથી શકતા છે માટે હમણાં અલંકારો કે વસ્ત્રોની વાંછના ન કરવી, તેમ જ ઘરનું ખર્ચ પણ કરકસરથી ચલાવવું;" આવો ખ્યાલ રાખી જે સ્ત્રી પોતાના પતિની સ્થિતિ જાણીને તદનુસાર ખર્ચ રાખી પતિને ચિન્તાથી દૂર રાખે છે તે સ્ત્રી પતિવ્રતા ધર્મના પંથમાં આગળ વધી ઉત્કૃષ્ટ અધિકારની ઉમેદ વધારે છે. (૧૫૮)

વિવેચન—"ચેતર એ સ્ત્રીને ભાર્ગ છે" એ કહેવત ઘણેભાગે સ્ત્રીઓના મુખમાં હોય છે ખરું, પરન્તુ તેનો અર્થ સમજીને પ્રસંગોચિત તે કહેવતનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરનારી થોડી સ્ત્રીઓ આજે સંસારમાં ભાગ્યે જ મળી આવે છે. જ્યારે સંપત્તિના દિવસો હોય ત્યારે મરજી પ્રમાણે ખર્ચ કરીને છૂટે હાથે મોજમજાહ કરનારી સ્ત્રીઓને જ્યારે આપત્તિના દિવસો આવે છે, પતિની કમાણી ઓછી થઈ જાય છે અથવા આવકનાં સાધનો નિઃશેષ બંધ પડે છે ત્યારે કરકસરથી ઘરખર્ચ ચલાવવાનું આવવાથી વખતસરીતે અતિશય બોજારૂપ બહુ જ ભારે પડે છે. જ્યાં પણ

સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓ સમયને ઓળખીને અનેક મુશ્કેલીઓ વેઠીને પણ આપત્તિના દિવસો પસાર કરે છે. સમયને નહિ પિછાણનારી સ્ત્રીઓ એવા દિવસોમાં પતિને પણ શત્રુ જેવી લાગે છે અને સ્ત્રીની કુલીનતા પણ એવા જ વખતે દેખાય છે. દુઃખના દિવસોમાં સ્વામીને ધીરજ આપવાને બદલે વધારે દુઃખદાયક થઈ પડવું એ તો એક કુલટા સ્ત્રીનું જ લક્ષણ ગણાય, તેથી ઉલટું પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાની જાતે અનેક પ્રકારનો સંકોચ વેઠીને ઘરસંસાર કરકસરથી ચલાવે છે અને એ રીતે ઓછી આવકના દિવસોમાં સ્વામીને મદદ કરનાર જમણા હાથરૂપ થઇ પડે છે.

વખતને ઓળખીને વર્તનાર તરીકે વિલીયમ કોબેટની સ્ત્રીનું ઉદાહરણ આ સ્થળે પ્રાસંગિક થઇ પડશે. તેની સ્ત્રી એક લશ્કરી અમલદારની પુત્રી હતી અને જ્યારે તે કુમારી હતી ત્યારે કોબેટ તેની સાથે પ્યારમાં પડ્યો હતો. એ સમયે તે તેર વર્ષની ઉમરની હતી. પ્યારમાં પડ્યા પછી તુરત જ કોબેટને લશ્કરની સાથે પરદેશમાં જવું પડ્યું, અને પરદેશમાંથી પાછા ફર્યાં પછી બન્નેએ લગ્ન કરવું એવો નિશ્ચય કર્યો. કોબેટ એક ગરીબ માણસ હતો છતાં તેણે નોકરીની આવકમાંથી એક હજાર રૂપિઆ બચાવ્યા હતા. પોતે પરદેશ જતી વખતે તેણે તે રકમ પોતાની પ્રિયતમાને આપી દીધી અને કહ્યું કે હું ઉપ્તાહમાં પાછો આવું ત્યાંસુધી તું સુખથી રહી શકે તે સારુ માટે હું તને આ રકમ આપું છું. ત્યારપછી પાંચ વર્ષ વીતી ગયાં. કોબેટ લશ્કરી નોકરીમાંથી છૂટો થયો અને તુરત જ તે પોતાની પ્રિયતમાને મળ્યો. * કોબેટ લખે છે કે 'મારી નાની પ્રિયતમા તો બહુ પરકામ કરવાને ફેરન બ્રિગેડના મકાનમાં રહેતા પોસ્ટ્રાઓ કપિવાના પગારથી ચાકરી રહીને રૂપિયા પેદા કરતી. એ બાબતનો એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના તેણે મારા હાથમાં પેલા મેં આપેલા એક હજાર રૂપિઆની થેલી એક પણ પૈસો ઓછો કર્યા વિના મારા હાથમાં મેલી.' પોતાના પ્રિયતમની મર્યાદાને સમજનાર અને તેની ખાતર ફનાવાની કમાણીની કીંમત સમ-

* આ કોબેટે Advice to Young Men નામનું અંગ્રેજી પુસ્તક લખ્યું છે અને તે દરેક યુવાને શરૂ પૂરું વાંચવા જેવું છે.

અનાર એ કુમતિના જેવી ગૃહિણીઓ આર્યાવર્તમાં કેટલી હશે? (૧૪૮)

[શ્રીના પતિભક્તિના ધર્મોનું ટુંકમાં સૂચન કર્યા પછી હવે સ્ત્રીમાં વિન-યાદિ ગુણ કયા કુળને દીપાવી અતિશય આવશ્યકતા છે તે ગ્રંથકાર ઉચ્ચરે છે.]

શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત । ૧૪૯ ॥

भो भो स्वागतमद्य पावनमभूद्गेहाङ्गणं वः पदै-

र्जातं वः शुभदर्शनं बहुदिनैः स्वास्थ्यं शरीरेस्ति किम् ॥

एवं या कुरुते समादरमलं प्राघूर्णिकानां मुदा ।

दारिद्र्येपि हि शोभतेऽधिकतरं गेहं गृहिण्या तया ॥

કેવી સ્ત્રીઓ ઘરની શોભા વધારે છે!

ભાવાર્થ—જે સ્ત્રીઓ પોતાને ઘેર આવેલા સગા સ્નેહી વા મિજ-માનોનો પ્રથમ વાણીથી સત્કાર કરે છે કે "તમે ભલે પધાર્યા; આપનાં પ-ગલાંથી આજે અમારા ઘરનું આંગણું પવિત્ર થયું; કેમ ઘણા દિવસે પધાર્યા? કેટલાએક વખતથી આજ ઘણાં દિવસે આપનાં દર્શન થયાં. શરીર તો સ્વસ્થ છે? અને સૌ કોઇ સાજાનરવાં છે?" આવી રીતે વિનય અને નમ્રતાપૂર્વક ઘણી માનભરી રીતિથી મિજમાનોનો યોગ્ય સત્કાર કરે છે કે જેથી આવનાર માણસ ઘણો જ પ્રસન્ન થાય છે. તેવી કુલીન સ્ત્રીઓથી જો તેવી સ્ત્રીઓના વખતમાં પણ તેમનું ઘર અધિકાધિક શોભે છે. (૧૪૯)

વિવેચન—વિનયવાળી સ્ત્રીઓ હમેશાં ઘરના આભૂષણરૂપ લેખાય છે. પોતાનું ઘર ભલે તેવું ગરીબ હોય તથાપિ વિવેકી અને મધુરવાદિની સ્ત્રીઓ ખરેખર કુટુંબમાં પોતાના ઘરની–કુટુંબની કીર્તિને વધારનારી થઇ પડે છે. પોતાને ત્યાં આવેલા અતિથિઓ–મેમાનોનો મધુર વાણીથી સત્કાર કરી તેમના ખબર અંતર પૂછવા, તેમના ઉપર પોતાની નિર્દોષ ચાહના દર્શાવવી અને પોતાના ઘરને યોગ્ય ભોજનાદિ વસ્તુઓથી તેમનો સત્કાર કરવો, એવા

ગુણો જે સ્ત્રીઓમાં હોય છે તેઓ પોતાના સારા સ્વભાવવડે પણ લોકોમાં ખ્યાતિને પામે છે અને તેની નવીનાઈમાં અનેક જનો તેમને સહાય કરવાને તૈયાર છે. સુશીલ જનો તરફ કો કોઈની સામગ્રીઓ [illegible] રહેતા નથી. આ જ કારણથી કહ્યું છે કે—न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ॥ [illegible] 'ગૃહિણી-[illegible] એ પોતે જ ઘર છે. તાત્પર્ય એ છે કે જો એક પુરુષને [illegible] ગૃહિણી [illegible] છે તો તે [illegible] હોય છે છતાં તે [illegible] ગૃહિણી [illegible] પામે છે. [illegible]

[illegible] चित्र । ९६६ ॥

हा कान्तेनिधया बुभुक्षितनग गेहं प्रविष्टाऽसि मे ।
दृष्टं किं गृहमेव मेऽस्मि किमहं दासी ह्यमीषां नृणाम् ॥
एवं यात्र निरस्करोति निनगं प्राघूर्णिकानुद्धता ।
तस्ये मन्यपि शोभतेऽन्यमपि नो गेहं तथा योषिता ॥

કેવી સ્ત્રીઓ ઘરની પ્રતિષ્ઠા ગુમાવે છે ?

[illegible]

ણું છે ? તું શું "મિજની રાખી નથી કે જેમને ડાંગ" કરી નાખું ' કે પરમાત્મે એવો હોતું નથી જ નહિ." આવા શબ્દોથી તેમનો તિરસ્કાર કરે છે. કેટલીક તો કે "મારી આંખે આગળથી જા" ઈત્યાદિ આવી કુત્સા સ્ત્રીઓ પોતાના ઘેર આવેલા અતિથિઓનો આવો તિરસ્કાર કરે છે અને તેમને ભોજન નહિ આપવા ... આદર કરે છે પરંતુ ... જેના ... ઘેર કે ... ભાગ્યમાં તેનું હોતું નથી કે ' ત્યાં મિજમાનો ... ભાગ્યમાં બને છે, ત્યાં પ્રતિષ્ઠા બધાને ... છે. એવી રીતે કુત્સા સ્ત્રીઓ અતિથિઓનો અનાદર કરે છે પરંતુ કુટિલ સ્ત્રીઓનો આદર કરીને પોતાના પતિનો કુભાવ ત્યાગ કરાવા બાબુ વાણી વાપરતી નથી. (૧૫૦)

शार्दूलविक्रीडित वृत्त । १५१ ॥

वाचा मिष्टतरापि नानृतलवैर्मिश्रास्ति यस्याः स्त्रियाः ।
दृष्टिः स्नेहसुधाभृतापि विकृता नान्यान्यपुंसि प्रियात् ॥
औदार्यं विपुलं दधत्यपि नापेक्ष्यल्पपेक्षान्वितं ।
सा नारी गृहिणीपदस्य तनुते सत्यां प्रतिष्ठां पराम् ॥

પ્રતિષ્ઠા વધારનારી સન્નારીઓ.

ભાવાર્થ—જે સ્ત્રીની વાણી મધુરતાથી રહિત, અત્યન્ત સત્ય અને મધુરમીઠી હોય તથાપિ અસત્યાંશથી મિશ્રિત ન હોય, જેની દૃષ્ટિ સ્નેહરૂપ અમૃતથી ભરેલી હોય પણ પોતાના પતિ સિવાય અન્ય પુરુષ તરફ વિકારભાવથી જોનારી ન હોય, જેનું હૃદય પણ જ ઉદાર ભાવથી પરિપૂર્ણ ભરેલું હોય તથાપિ તે ઔદાર્ય માત્ર અત્યન્ત પૈસા ઉડાવવારૂપ ઉડાઉપણામાં પરિણત થયેલું ન હોય, તે જ સ્ત્રી પોતાના કુટુંબની, ઘરની, પતિની અને પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારે છે, અને ગૃહિણીપદને પણ તે જ શોભાવે છે. (૧૫૧)

વિવેચન—કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા વધારનારી સ્ત્રીમાં ત્રણ ગુણો ખાસ કરીને અગત્યના છે એવું આ શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે. આ ત્રણ ગુણો મધુર વાણી, સ્નેહયુક્ત દૃષ્ટિ અને હૃદયની ઉદારતા એ છેઃ પરન્તુ એ ત્રણ ગુણો એકાન્ત દૃષ્ટિથી અગત્યના માનવાના નથી. એક સ્ત્રીમાં મધુરવાદિત્વ હોય, પરન્તુ તે સાથે પારકી ખુશામત કરવાના હેતુથી અથવા તો મીઠું મીઠું બોલીને બીજાને છેતરવાની બુદ્ધિથી અસત્ય બોલવામાં આવે તો તે મધુરવાદિત્વ એક સદ્‌ગુણ નહિ લેખાતાં દુર્ગુણ લેખાય છે; તેટલા માટે સ્ત્રીઓની વાચા ભલે મિષ્ટ હોય પરન્તુ તે અસત્યમિશ્રિત હોવી જોઇએ નહિ. સ્ત્રીની દૃષ્ટિ હમેશાં આમ જનો અથવા સબંધીઓ અને અતિથિઓ પ્રતિ સ્નેહયુક્ત હોવી જોઇએ અને તે ગુણે કરીને એવી સ્ત્રી ડાહી તથા વિનયી લેખાય છેઃ પરન્તુ જે સ્નેહ બીજાઓ પ્રત્યે દર્શાવવામાં આવે તે નિર્વિકારી હોવો જોઇએ. જે સ્નેહભાવ પતિ પ્રત્યે દર્શાવવામાં આવે તે ભાવનો એક અણુ પણ પરપુરુષ પ્રત્યે દર્શાવવામાં આવવો ન જોઇએ. વડીલોનાં કટુ વચનો સહન કરી લેવામાં, નોકર ચાકરો પાસે કામ કરાવવામાં, દીન જનોને દાન આપવામાં અને એવાં બીજાં કાર્યોમાં જો એક સ્ત્રી ઉદાર હોય તો તેનો તે ગુણ પ્રશંસાને પાત્ર લેખાય છે; પરન્તુ નાણું ખર્ચવામાં પોતાના ગજા ઉપરાંત ખર્ચ કરવું અથવા તો ગરીબાઇનો વખત આવી લાગતાં સમયને અનુસરીને નહિ વર્તતાં એકસરખું ખર્ચ ચાલુ રાખવું તે ઉદારતા નહિ પણ ઉડાઉપણું લેખાય છે. આ પ્રમાણે જો ત્રણ ગુણો—તે ગુણો દુર્ગુણ રૂપ ન થઇ પડે તેવી કાળજી સાથે—એક સ્ત્રીમાં હોય તો તે સ્ત્રી ગૃહિણીની ઉચ્ચ પદવીને શોભાવનારી થઇ પડે છે. સ્ત્રીઓમાં સાત દોષ તો 'સ્વભાવજ' એટલે સ્વભાવથી—કુદરતથી જન્મેલા કહેવાય છે.

अनृतं साहसं माया मूर्खत्वमतिलोभता।
अशुचित्वं निर्दयत्वं स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः॥

અર્થાત્—જૂઠું બોલવું, સહસા કામ કરવું, માયા દર્શાવવી, મૂર્ખતા, અતિલોભીપણું, અશુચિત્વ અને નિર્દયત્વ એ સાત દોષો સ્ત્રીઓમાં સ્વભાવથી જ જન્મેલા કહેવાય છે. પરન્તુ ઉપર્યુક્ત ત્રણ મુખ્ય ગુણો જો

આમાં દોષ છે તો આ સાને દોષ તે ગુણોના પ્રતાપે કરીને દૂર થઈ જાય છે. (૧૫૭)

[ગૃહિણી પ્રત્યે સાસુ તથા પતિનો કેવો ભાવ હોવો જોઈએ કે જેથી સંસારસાર જેવા પણ અત્યંત વિના સરલતાથી ચાલે તત્સંબંધી બોધ હવે પછીના બે શ્લોકમાં આપેલો છે.]

वधूं प्रति श्वश्रूकर्तव्यम् । १५८ ॥

या पुत्रीमिव मन्यते सुतवधूं प्रेम्णा प्रमोदान्विता ।
नो निष्कारणमेव कुप्यति न वा द्विष्टे न चाक्रोशति ॥
दत्ते चोत्तमशिक्षणं हितधिया प्रासङ्गिकं शान्तितः ।
सा श्वश्रूपदमर्हति स्वपरयोः सौख्यं विधातुं क्षमा ॥

વહુ પ્રત્યે સાસુએ કેવી રીતે વર્તવું ?

ભાવાર્થ—જે સાસુ પોતાના દીકરાની વહુથી કદી જુદાઈ ન રાખતાં પોતાની પુત્રીના પ્રત્યે [illegible] પ્રેમ હોય તેવા જ પ્રેમથી તેને જુએ છે અને તેની સાથે સદા પ[illegible] વર્તે છે, વગર કારણે તેના ઉપર ક્રોધ કે દ્વેષ કરતી નથી, ત[illegible] તેને વખતો વખત ટોંકતી કે પડકાર કરતી નથી, કદાચ વહુની ભૂલ [illegible] તો પ્રસંગે પ્રસંગે શાંતિ અને ધીરજથી હિતબુદ્ધિથી ઉત્તમ [illegible] આપે છે, ને પણ એવાં વચનોથી કે જે વચનો સાંભળતાં [illegible] મને અસર કર્યા વગર પણ રહે નહીં; આવા ગુણ અને લક્ષ[illegible] સાસુની પદવીને લાયક બને છે, અને પોતાનું તથા વહુનું હિત [illegible] વહુ વગરનું માન મેળવી શકે છે. (૧૫૮)

વિવેચન—ગૃહકલહના અનેક પ્રકારોમાં એક પ્રકાર સાસુ અને વહુ વચ્ચેના કલહનો પણ છે. એ કલહમાં કેટલીક વાર સાસુ કારણીભૂત હોય છે તો કેટલીક વાર વહુ કારણીભૂત હોય છે. સાસુને મન વહુ દાસી અથવા [illegible] હોય છે અને તેથી તેના પ્રત્યે તિરસ્કારથી વર્તે છે, ત્યારે વહુ જુદા[illegible] તેને તથા પિયરમાં લાડથી ઉછરેલી હોઈને સાસુનું ઉપરી-

પણ સહન કરતી નથી. આવાં આવાં નિર્જીવ કારણને લીધે સાસુ અ વહુ વચ્ચે બહુધા કલહ ઉત્પન્ન થાય છે. જો બન્નેને ઉચિત કેળવણી મ હોય છે અને બન્નેમાં પૂર્વોક્ત શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણેના ગૃહિણીપદને યોગ ગુણો હોય છે તો આ કલહને કદાપિ જન્મ મળતો નથી. પૂર્વે નવવધૂ ફરજો વિષે ઘણું કહેવાઇ ગયું છે અને તેમાં સાસુ પ્રત્યેની વહુની ફરજ વિષે પણ ઉલ્લેખ થઈ ચૂકયો છે તેથી આ શ્લોકમાં વહુ પ્રત્યેની સાસુન ફરજનું વિવેચન આપવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યેક સાસુએ સમજી રાખવું જોઇએ કે પોતાને ત્યાં વહુ તરીકે આવેલી સ્ત્રી તેના પિતાને ઘેર તો પુત્રી જ હ અને તેથી સાસુ પોતાની પુત્રી પ્રત્યે જેવી રીતે વર્તતી હોય તેવી જ રી તેણે પોતાની પુત્રવધુ પ્રત્યે પણ વર્તવું જોઇએ. વહુને દાસી સમજીને વાર વાર તેના ઉપર કોપ કરવો, તેનો દ્વેષ કરવો, ઠપકો આપવો એ એક સુ સાસુને શોભે નહિ. સાસુને સંસારના લાંબા અનુભવથી જે શિક્ષણ મળ્ હોય છે તે વહુને મળ્યું હોતું નથી તેથી ઘણી બાબતોમાં વહુને હાથે ભૂલે થવાનો સંભવ હોય છે; પરન્તુ તે ભૂલોને માટે વહુ ઉપર ગુસ્સો નહિ કરત હિતબુદ્ધિથી તેને શિખામણ આપવી અને શાન્તિથી તેને તેની ભૂલ બ તાવવી એમાં સાસુના ઉંચા પદનું સાર્થક્ય સમાએલું છે; નહિતો સા પુત્રવધૂ પ્રત્યે જેવા પ્રકારનું હલકું વર્તન રાખે છે તેવા જ પ્રકારનું શિક્ષ પુત્રવધૂને પણ મળે છે અને પરંપરાએ એવા કુટુંબમાં સુગૃહિણીઓ ઉત્પ જ થતી નથી.

અત્ર પ્રસંગાનુસાર એક રમુજી દૃષ્ટાન્ત આપવું ઉચિત થઈ પડશે એક પ્રૌઢ વયની સ્ત્રી પોતાની વૃદ્ધ સાસુ પ્રત્યે બહુ જ હલકી રીતે વર્તત હતી. ઘરના એક ગંદા અને અંધારાવાળા ભાગમાં તે પોતાની સાસુ રાખતી અને ઘરમાં જે કાંઇ એઠું જૂઠું વધે તે માટીના એક ચપ્પણમ નાંખીને તેને ખાવા માટે આપતી. બિચારી વૃદ્ધ સાસુ આથી બહુ દુઃખ થતી તોપણ તે સુખેદુઃખે વૃદ્ધાવસ્થાનાં બે વરસ ગાળી નાંખવાને સંતે પથી એ બધું સહન કરતી હતી. એવામાં એ પ્રૌઢ વયની સ્ત્રીના પુત્ર લગ્ન થયું અને ઘેર વહુ આવી. વહુ પોતાની સાસુનું પોતાની મો

સાસુ પ્રત્યેનું કહ્યું વર્તન જોઈને જે દુઃખ થતી પોતાની સાસુને આનમાં લાવવા માટે પુત્રવધૂએ એક યુક્તિ કરી. જે ભાવિમાં સાસરામાં પોતાની થતી સાસુને ખવાનું આપવામાં આવતું હતું તે ઘરમાં સાસુ કોઈ નહિ હતાં તેને એવાં કામ સોંપ્યું. એ વાત પત્નીએ એવા સાસુ જેવી અત્યંત જોવામાં આવ્યાં એટલે તેને પુત્રવધૂને એ એવાં સાસુ કેમ કેવા સાસુમાં એવું ખાવ આપો છો, તેવી રીતે જ્યારે તને ઘરડાં થશો ત્યારે મારે તમને એવાં જ સાસરામાં ખાવ આપવું જોઈએ ને! તેથી માટે હું એ બધુ વાસણ એવાં કરી રાખું છું કે જેથી ભવિષ્યમાં તે કામ લાગે.' આ જવાબ સાંભળીને સાસુ તો આશ્ચર્યથી સ્થંભી ગઈ અને એ સ્ત્રી કે પોતે પોતાની સાસુ તરફ દયાળુપણે વર્તે છે એવું શિક્ષણ પોતાની પુત્રવધૂને મળતું હોવાથી ભવિષ્યમાં પોતાને પણ એવું દુઃખ થવું પડશે. તે દિવસથી સાસુ પોતાની વૃદ્ધ સાસુ પ્રત્યે માનભરી રીતે વર્તવા લાગી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેવી સાસુઓ હોય છે તેવી જ વહુઓ થાય છે. કારણ કે ગૃહસ્થ સાસુના ગુણો જ વહુમાં દેખાદેખીથી ઉતરે છે. તેથી માટે પોતાની પુત્રવધૂઓને સુશિક્ષણની આવશ્યકતાને પ્રત્યેક સાસુએ તેમની તરફ સારું વર્તન રાખવું જોઈએ. (૧૫૮)

વધૂ પ્રતિ ધર્મભાવ। ૧૫૯ ॥

दासीयं गृहदास्यकर्म कुरुतां भव्येति नालोच्यतां।
किन्त्वालोच्यमियं वधूः कुलपगःसौख्यप्रदेति स्फुटम्॥
एषा स्त्री मम धर्मकार्यकरणे साहाय्यसंपादिनी।
नन्त्युत्तमभागिनिकेति सततं पत्यापि संचिन्त्यताम्॥

સ્ત્રી પ્રત્યે કેવો ભાવ રાખવો !

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—સાસુએ મનમાં એવો ખ્યાલ ન રાખવો કે "વહુ તો દાસી છે, ઘરનાં બધાં દાસીનું કામ કરે," કિન્તુ એવો ખ્યાલ રાખવો

જોઈએ કે " એ તો મારા કુળનું યશ અને સુખ વધારનારી, ભવિષ્યની સંતતિને ઉત્તમ શિક્ષણ આપી ઉન્નત બનાવનારી કુલવધૂ છે." તેમ જ પતિએ પણ એમ જ માનવું જોઇએ કે "મારી કાન્તા એ દરેક પ્રસંગમાં મને સહાય કરનારી, સુખમાં વધારો કરનારી, સંતતિને ઉચ્ચ સંસ્કારોનો વારસો આપી તેમનું સદ્ભાગ્ય ખીલવનારી સહધર્મિણી–સહચારિણી એક સન્નારી છે." આ પ્રમાણે જે ઘરમાં ગૃહિણી પ્રત્યે યોગ્ય માનની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે ત્યાં હંમેશાં સુખ અને સંપત્તિનો જ નિવાસ હોય છે. મનુએ કહ્યું છે કે यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः અર્થાત્ જ્યાં સ્ત્રીઓની પૂજા થાય છે–તેઓ પ્રતિ યોગ્ય માનની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે છે ત્યાં હમેશાં દેવતાઓનો નિવાસ હોય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સ્ત્રીરૂપ કુળલક્ષ્મીનું યોગ્ય માન જળવાય ત્યાં દેવોને પણ નિવાસ કરતાં આનંદ થાય છે અને તેથી ઉલટું જ્યાં કલહ થયાં કરે છે ત્યાંથી સંપત્તિ પોતાની મેળે ચાલી જાય છે. શેખસાદીએ પોતાના 'ગુલીસ્તાન' માં ખરૂં જ કહ્યું છે કે "જે ઘરમાંથી સ્ત્રીનો કલહયુક્ત મોટો ઘાટો સંભળાય છે તે ઘરને માટે સુખના દરવાજા હમેશાં બંધ જ હોય છે." (૧૫૯)

तृतीय परिच्छेद.

વિધવાઓનું કર્ત્તવ્ય.

[દુર્ભાગ્યે ઘણી બાળ અને યુવા સ્ત્રીઓ વિધવા બને છે અને સધવા સ્ત્રીઓ કરતાં વિધવા સ્ત્રીઓના ધર્મો તથા કર્ત્તવ્ય કેવળ નિરાળા પ્રકારનાં જ હોઇને આ પરિચ્છેદમાં ગ્રંથકારે તત્સંબંધે વિવેચન કર્યું છે.] .

विधवानां कर्तव्यम् । १६० ॥

वैधव्यं स्वकठोरकर्मवशतो यद्यात्तमार्यस्त्रिया ।

निर्वाह्यं सुसतीपवित्रचरितान्यालोच्य सत्प्रज्ञया ॥

वैराग्यान्वितशीलमेव परमं तस्या मतं भूषणं ।
यावज्जीवमखण्डितं निजतनौ धार्यं तदेवोत्तमम् ॥

વિધવાઓનું કર્તવ્ય.

ભાવાર્થ—કદાચિત્ કોઇ આર્ય સ્ત્રીને પોતાના કર્મનસીબના યોગે કરીને વિધવાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તો તે અવસ્થાને પવિત્ર સતી સ્ત્રીઓનાં સુચરિતોનું શ્રવણ મનન કરીને સદ્ભાવપૂર્વક વ્યતીત કરવી. વૈરાગ્યવૃત્તિની સાથે બ્રહ્મચર્ય પાળીને રહેવું એ વિધવા સ્ત્રીઓનું પરમ ભૂષણ છે અને એ ઉત્તમ ભૂષણને તેઓએ રાત્રિદિવસ અખંડપણે જીવનપર્યન્ત પોતાના શરીર ઉપર ધારણ કરી રાખવું. (૧૬૦)

વિવેચન—પૂર્વસંચિત કોઇ અશુભ કર્મના ઉદયે કરીને સ્ત્રીઓને તરુણાવસ્થામાં વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રૌઢાવસ્થામાં સ્ત્રીઓને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થતાં જે કાંઈ મનોદુઃખ થાય છે તે કરતાં સેંકડોગણું વધારે દુઃખ તરુણાવસ્થામાં એ સ્થિતિમાં આવી પડવાથી થાય છે અને તેનાં કારણો સ્પષ્ટ જ છે. તારુણ્યની ઉછળતી ઊર્મિઓમાં અને સંસારમાં લલચાવનારાં અનેક આકર્ષણોની વચમાં રહીને પોતાના શીલને ડાઘ ન પડવા દેવો એ અત્યંત કઠિન મનાય છે. આ કઠિન મનાતી અવસ્થા વિધવા સ્ત્રીઓએ ઘણી જ સાવધાનતાથી ગાળવી જોઇએ. પોતાને પ્રાપ્ત થએલી સ્થિતિ ઉપર હમેશાં રોદણાં રડીને સંતાપ નહિ કરતાં सुखस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता । स्वकर्मसूत्रग्रथितो हि लोकः ॥ અર્થાત્—આપણા ઉપર કોઇ સુખ કે દુઃખ લાદીને નાંખતું નથી, પરંતુ પોતાનાં પૂર્વકૃત સારાં નરસાં કર્મોનું જ એ પરિણામ છે; એમ માનીને સંતોષપૂર્વક વૈરાગ્યમય જીવન ગાળવામાં ચિત્તને લગાડી રાખવું જોઇએ. પોતા કરતાં સુખી દેખાતી સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓને જોઇને તેમના સુખની કલ્પના કરીને પોતાને દુઃખી માની ચિત્તને હમેશાં સંતપ્ત રાખવાથી 'આર્તધ્યાન' રૂપી નવું પાતક બંધાય છે; તેને માટે चक्रवत्परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च અર્થાત્ સુખ અને દુઃખ ચાકની પેઠે ફર્યા

કરે છે એવું માનીને વર્તમાન જીવનથી હમેશાં સંતોષ માનતાં શીખવું. વળી ચિત્તવૃત્તિને પૂર્વે થઇ ગયેલી સતી સ્ત્રીઓનાં સુચરિત્રોના સ્મરણમાં પરોવી રાખવી, કે જેથી દુઃખ સહન કરવાને હૃદયને બળ પ્રાપ્ત થાય. પૂર્વે સતી સ્ત્રીઓએ પોતાને શિરે પડેલાં દુઃખો કેવી રીતે સહન કર્યાં હતાં અને શીલ ઉપર હલ્લો થતી વખતે પણ તેઓએ કેવી હિંમત અને બહાદુરીથી પોતાના એ પરમ ભૂષણનું રક્ષણ કર્યું હતું એનું સ્મરણ કરવાથી હૃદયમાં નિરાશા પ્રવર્તતી અટકે છે. શીલ એ સર્વ કોઇનું પરમ ભૂષણ છે, છતાં પણ વિધવાઓએ તો અખંડ બ્રહ્મચર્યરૂપી ભૂષણ ધારણ કરી રાખવું જોઇએ. આ શ્લોકમાં शीलम् શબ્દની પૂર્વે वैराग्यान्वित એવું સામાસિક વિશેષણ મૂકવામાં આવેલુ છે. "વૈરાગ્ય" ધારણ કરવું એ મનનો વ્યાપાર છે અને એ વૈરાગ્યથી યુક્ત એવું શીલરૂપી ભૂષણ ધારણ કરી રાખવાના ઉપદેશમાં એવું અંતઃસૂચન રહેલું છે કે વિધવા સ્ત્રીઓએ મનથી પણ શીલને દૂષિત થવા દેવું નહિ, કારણકે મનના વૈરાગ્ય વિના અપકીર્તિના કે બીજા કોઈ ભયથી માત્ર બાહ્ય શીલનું સંરક્ષણ કરી રાખવામાં આવે તોપણ માનસિક વ્યભિચારનું મહત્ પાતક તો લાગે છે જ અને તેથી વિધવાધર્મનું ખંડન થાય છે. મનુ પણ એવો જ અભિપ્રાય દર્શાવે છેઃ—

पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता ।

सा भर्तृलोकमाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥

અર્થાત્—જે સ્ત્રી મન, વાણી અને દેહને પોતાને વશ રાખી વ્યભિચાર કરતી નથી, તે આ જન્મમાં તથા જન્માંતરમાં પતિનું સુખ પ્રાપ્ત કરે છે અને સજ્જનોમાં તે 'સાધ્વી' કહેવાય છે. (૧૬૦)

[માનસિક તેમ જ શારીરિક શીલના રક્ષણને અર્થે વિધવા સ્ત્રીઓએ કેવા આચારપૂર્વક વર્તવું જોઇએ તે નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવાય છે.]

विधवानां आचाराः । १६१ ॥

तताङ्गारसमः स्त्रियाः पतिमृतौ शृङ्गारभारोऽखिलो ।

मान्या कामकथापि कण्टकसमा शीलं शुभं रक्षितुम् ॥

दुःसङ्गो व्रतभङ्गकोस्ति नितरां त्याज्यस्ततस्तत्क्षणं ।
हेयं सूक्ष्मतरांशुकं च नियतं भोज्यं विकारोज्झितम ॥

વિધવાઓએ કેવો આચાર રાખવો ?

ભાવાર્થ—અંજન, મજ્જન, નિદ્રા, તાંબુલ, વિલેપન, અલંકાર અને વસ્ત્રચ્છટા વગેરે સધવા સ્ત્રીઓના શૃંગાર છે પણ વિધવા સ્ત્રીઓએ તો પતિના મરણ પછી તે શૃંગારને તપ્ત અંગારા સમાન ગણવા જોઈએ. તેમને તો પવિત્ર શીલ એજ શૃંગાર છે. તેનું રક્ષણ કરવાને કામોદ્દીપક દરેક પ્રસંગ અને કથા કંટક સમાન જ તેઓએ ગણવી જોઈએ. દુષ્ટ માણસોનો સંગ અનર્થ કરનાર અને મન બગાડનાર હોવાથી તેવા સંગથી તેમણે હમેશ દૂર રહેવું જ ઉચિત છે, તેમ જ દરેક બાબતમાં સાદાઈથી વર્તવું. પોશાક પણ સાદો અને મર્યાદિત રાખવો, ભોજન પણ વિકાર કરનાર રાજસી તામસી નહિ પણ સાત્વિક લેવું જોઈએ. (૧૬૧)

વિવેચન—સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓના શરીરના બાહ્ય શૃંગારો કે જે પતિના જીવનને લીધે જ 'શૃંગાર' ગણાય છે તે પતિના મરણ પછી અભાગ્યવતી સ્ત્રીઓને મન 'અંગાર' એટલે અગ્નિના સરખા લાગવા જોઈએ, મતલબ કે વિધવા સ્ત્રીઓએ એવા શૃંગારોને અગ્નિરૂપ માનીને તેને ધારણ કરવા જોઈએ નહિ. જેવી રીતે રાત્રિએ નભોમંડળમાં અનેક તારાઓ ચળકી રહ્યા હોય છે, પરંતુ જો એક ચન્દ્ર હોતો નથી તો રાત્રિ શોભતી નથી અને તેથી 'અંધારી' રાત્રિ ગણાય છે, તેવી રીતે એક પતિરૂપ મુખ્ય પ્રાણ મરણ પામતાં એક સ્ત્રી ગમે તેવા અલંકારોથી શરીરને શોભાવે તોપણ તેનું શરીર શોભતું નથી. આ કારણથી એવી સ્ત્રીઓએ શારીરિક ક્ષુદ્ર અલંકારોને ત્યાગીને શીલરૂપ પરમ અલંકારને ધારણ કરવો જોઈએ. તેવી જ રીતે કામોદ્દીપક કથાઓ કે પ્રસંગોનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ કારણ કે તેથી માનસિક આવેગથી શીલ ખંડિત થવા પામે છે. વળી વિધવાધર્મ યથાસ્થિતપણે પાળવો એ વિકટ કાર્ય હોવાથી દુર્જનોની સાથે જરા પણ પરિચય રાખવો નહિ, કારણ કે તેથી દુર્જ-

નોની દુષ્ટતાનો પાસ લાગે છે એટલું જ નહિ પણ લોકોમાં અપકીર્તિ થાય છે. વિકારને ઉત્પન્ન કરે તેવાં તમોગુણયુક્ત અને રજોગુણયુક્ત ભોજનનો પણ વિધવાઓએ ત્યાગ કરવો જોઇએ. વિધવાઓએ બાહ્યાચાર પાળવાની જરૂર છે તેનું કારણ એ છે કે એ બાહ્યાચાર અખંડિતપણે પાળવાથી તેઓની ચિત્તવૃત્તિને કુવ્યાપારમાં જોડાવાનો અવકાશ મળતો નથી, તેમ જ એ રીતે કાંઇક તપ સેવાતો હોવાથી ઇંદ્રિયોનો આકસ્મિક આવેગ તેમનાં ચિત્તને મલિન બનાવતો નથી. વિધવા સ્ત્રીઓએ એ પ્રમાણે વર્તવું એ તેમનો ધર્મ છે ખરો, પરન્તુ તેમના ઉપર કેટલીક વાર બળાત્કાર ગુજારવામાં આવે છે તે ઉચિત નથી. કોઇ તો વિધવાઓના કેશ મુંડાવી નાંખે છે, તો કોઈ તેમને દિવસોના દિવસ સુધી ભૂખી અથવા સૂક્ષ્મ આહાર ઉપર રાખે છે, કોઈ વિધવાઓને જોયે કાંઈ પણ પાયર્યા વિના સુવાડી રાખે છે અને એ રીતે બળાત્કારે તેમની પાસે તપ કરાવે છે. આ શ્લોકના દ્વિતીય ચરણમાં માન્યા શબ્દપ્રયોગ ખાસ ધ્યાન ખેંચનારો છે. એનો અર્થ એ છે કે વિધવા સ્ત્રીઓએ પોતાની મેળે શુભ શીલનું રક્ષણ કરવાને કામકથાને કંટક સમાન 'માનવી.' એવી જ રીતે બીજાં બધાં ચરણોમાં માન્યા શબ્દ અધ્યાહૃત સમજવાનો છે અને જે જે ધર્મો વિધવાઓએ પાળવાના છે તે તે ધર્મો પોતાના 'માનીને' પાળવાના છે, એ ધર્મને પાળનારી વિધવાઓ સુશીલ કહેવાય છે; એ ધર્મો પાળવાનો તેમને ઉપદેશ આપવો અને તેમને એ ધર્મો 'માનની' કરવી એ સારા માણસોની ફરજ છે; પરન્તુ એ ધર્મો વિધવાઓ પાસે બળાત્કારપૂર્વક પળાવવા અને તેમ કરતાં તેમને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અત્યંત શારીરિક કષ્ટ આપવું એ તો જીવતા મનુષ્ય પ્રત્યે નિર્દયતા–ક્રૂરતા વાપર્યા બદલ પ્રથમ નંબરના અંગરૂપ જ લેખાય. (૧૬૧)

समयनिर्वहनम् । १६२ ॥

सद्भावे किल सन्ततेः समुचितं तद्रक्षणं सर्वथा ।
नो चेत् स्थित्युचितं विधायनिलये कृत्यं निजं सादरम् ॥

प्रौढविधवायाः कर्त्तव्यम् । १६१ ॥

सम्पन्ने निजशिक्षणे स्वचरिते लोकप्रतीतिं गते।
लब्ध्वाज्ञां कुलनायकस्य विधवा कुर्यात्परार्थे मन
स्त्रीवर्गस्य भवेद्यथोन्नतिरथ भ्रान्त्यज्ञते नश्यतः।
स्वश्रेयोपि भवेत्तथाऽनवरतं यत्नं विदध्यात् पुनः।

પ્રૌઢાવસ્થામાં વિધવાનું કર્ત્તવ્ય.

ભાવાર્થ—પોતે યોગ્ય શિક્ષણ મેળવ્યા પછી તે શિક્ષણનો લાભ સ્ત્રીઓને આપવો અથવા સામાજિક અને ધાર્મિક સેવા બજાવવી એ ણનું ઉત્તમ પ્રયોજન છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયે કુટુંબના અધિપતિની મેળવીને વિધવા સ્ત્રીએ સામાજિક કે ધાર્મિક સેવા તરફ પ્રયાણ કરવું ઇએ, એટલે કે પોતાના શિક્ષણનો લાભ અન્ય અભણ સ્ત્રીઓને આપવો જોઇએ કે જેથી તેમના વ્હેમો અને અજ્ઞાન નષ્ટ થાય અને પણ શ્રેય થાય. તેવો પ્રયત્ન તેઓએ હમેશને માટે કરવો જોઇએ. (૧

વિવેચન—પૂર્વે તૃતીય અવસ્થાના ધર્મનું સંક્ષિપ્ત કથન આવ્યું છે તે ઉપરથી જણાશે કે તૃતીય અવસ્થા એ પ્રૌઢ અવસ્થા અને એ અવસ્થાનું મુખ્ય કર્ત્તવ્ય પરાર્થસાધના કરવાનું છે, એ પોતાના જ્ઞાન તથા અનુભવનો બીજાઓને લાભ આપવો એ રીતે પકાર કરવો એ જ તે અવસ્થાનો પ્રમુખ ધર્મ છે. પ્રૌઢાવસ્થાને સ્ત્રીઓનો પણ તે જ ધર્મ છે, અને જો એ અવસ્થામાં વૈધવ્ય પ્રાપ્ત તોપણ તે ધર્મ બજાવવામાં કશો અંતરાય આવતો નથી. પ્રૌઢાવસ્થા થતાં બહુધા એક વિધવાનાં સંતાનો મોટાં થઇ ગયાં હોય છે અને રક્ષણની બહુ ચિંતા રાખવાની તેને જરૂર પડતી નથી. એ અવસ્થા કાંઇ નિવૃત્તિ મળે તે સમય પોતાના જેવી જ દુઃખી વિધવાઓને સમસ્ત સ્ત્રીવર્ગને સન્માર્ગે ચડાવવા માટે યત્ન આદરવો એના

સર્વ ભાગે જ ભીનું કેમ હશે. જીવનમાં કેળવણીનો પ્રચાર ઓછો હોવાથી અજ્ઞાન અને વ્હેમોનો વાસ ઘણો જોવામાં આવે છે અને તેથી તેઓને સંસારમાં વિશેષ દુઃખો ભોગવવાં પડે છે. આ દુઃખમાંથી તેઓ બહાર નીકળે અને સંસારને સુખમય બનાવે તેવું ચૈતન્ય તેમનામાં ઉત્પન્ન કરવાનું, તેમનું શ્રેય થાય અને તે સાથે તેમના શ્રેયનો માર્ગ કરી આપનાર વિધવા પણ પુરુષની વિશ્વાસિની બને. પરોપકારનાં આવાં કાર્યો કરવાં એ કે વિધવાઓને પણ કોઈ પણ રીતે બાધકર્તા હોય શકે નહિ. જ્યાં વધારે આ ગ્રંથમાં એક વાક્ય એવું કહ્યું છે કે જે ઉપરથી વિધવાઓનો વિશિષ્ટ ધર્મ સૂચિત થાય છે. આ વાક્ય ઉત્સાહમાં કુન્તાયકમ્ય કર સ્વીકારવું બનેલું છે. પ્રૌઢ વયને પામ્યા ત્યાં અને પરોપકાર જેવું સર્વ કરવાનું હોય ત્યાં "કોઈના વડીલની આજ્ઞા માંગવી" અને એ પુણ્ય કાર્યનો આરંભ કરવો એવા સૂચનાથી બોધિત થાય છે કે સ્ત્રીએ પ્રત્યેક અવસ્થામાં કેવળ સ્વતંત્ર રહેવાનો વિચાર પણ કરવો નહિ. મનુએ કહ્યું છે કે—

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
रक्षन्ति स्थविरे पुत्रा न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति ॥

અર્થાત્—સ્ત્રીનું બાલ્યપણામાં પિતા, યુવાવસ્થામાં પતિ અને વૃદ્ધપણામાં પુત્ર રક્ષણ કરે છે, કેમકે તે સ્વતંત્રતાને યોગ્ય નથી. આજકાલ 'સેવાસદન,' 'વનિતા વિશ્રામ' ઇત્યાદિ સંસ્થાઓ નીકળી છે તે સંસ્થાઓ વિધવા તેમ જ સધવા સ્ત્રીઓના હાથથી ચાલે છે અને તેમાં ઉંડી અર્પણ કરનાર બાઈઓ પોતાની બ્હેનોનું હિત કેવી રીતે થાય તેઓ માટે બીજી સ્ત્રીઓને બનાવવા માટે આતુરપણું છે. આવી સંસ્થાઓમાં કાર્યપદ્ધતિનું શિક્ષણ પામ્યા પછી બીજી સંસ્થાઓ કાઢવી અથવા તો તેવી જ સંસ્થાઓમાં રહીને જીવનને ઉપયોગી કાર્યોમાં જીવન ગાળવું તે અદ્ભુત પરોપકારમાં તેવા દરેક વિધવાઓને માટે કલ્યાણકારી છે.

પરોપકારમાં જ પોતાનું જીવન વ્યતીત કરવા માટે દેવી અહલ્યાબાઈનું ચરિત્ર સુપ્રસિદ્ધ છે. આ સ્ત્રી કેવળ અત્યંત સ્થિતિમાં પ-

ણીને પતિને ઘેર આવી હતી, પરંતુ પતિના આગ્રહથી અને પોતાની ખંતથી તે થોડા વખતમાં પતિ પાસે વાંચતાં લખતાં શીખી હતી. તેનો પતિ પ્રકાશચંદ્ર બાંકીપોરમાં એક મોટો સરકારી ઓદ્દેદાર હતો, છતાં પણ કામિની બહુ જ સાદી રહેતી. તેને પોતાના શરીરપર અલંકારો ધારણ કરવાનું બીલકુલ ગમતું નહિ. આથી સ્ત્રીઓની જાહેર સભાઓમાં તેને બિલકુલ આદર મળતો નહિ છતાં તે તદ્દન સફેદ સાદાં વસ્ત્રો જ પહેરતી. ગામમાં કોઇ પણ ગરીબ કુટુંબમાં કોઈ માંદું હોય અને તેની માવજત કરનાર કોઇ ન હોય તો પોતે જાતે તેની સેવા સુશ્રૂષા કરવા માટે અર્ધા રાત્રે પણ ઉઠીને જતી. પોતાને ઘેર તે ૨૦-૨૫ અનાથ બાળકોને હમેશાં રાખતી અને તેમનું પોષણ કરીને તેમને ભણાવતી. ત્યારબાદ કન્યાઓને કેળવણી આપવાને તેણે એક શાળા કાઢી, પરંતુ પોતે બહુ સારો અભ્યાસ નહિ કર્યો હોવાથી લોકો પોતાની પુત્રીઓને તેની નિશાળે મોકલતા નહિ. આથી કામિનીએ બીજે ગામ જઇને ત્યાંની ટ્રેનિંગ કોલેજમાં પાંચ વર્ષ સુધી અભ્યાસ કર્યો અને ત્યારપછી પોતે કન્યાશાળા કાઢી. પ્રકાશચંદ્રનો લગભગ સઘળો પગાર કામિની ગરીબોને દાન આપવામાં, રોગીઓની સેવા સુશ્રૂષામાં અને બીજા પરોપકારમાં વાપરતી અને તેમાં પતિની પરવાનગી હોવાથી કામિનીને એ પરાર્થજીવન બહુ જ સુખદ અને આનંદ આપનારૂં થઈ પડ્યું. કામિનીની યુવાન પુત્રીનો તેના પતિએ ત્યાગ કરવાથી તે બિચારી પોતાની મા પાસે રહેતી હતી અને તેના તે દુઃખને માટે કામિનીને બહુ લાગી આવતું, તોપણ તે ધીરજથી એ દુઃખ સહન કરતી અને પતિ જીવતો હોવા છતાં વિધવા જેવી અવસ્થામાં આવી પડેલી એ પુત્રીને કામિનીએ પોતાના જેવું પરાર્થજીવન ગાળવાનું જ શિક્ષણ આપ્યું હતું. આજે દેવી અઘોર કામિનીના ગુણ પટણા-બાંકીપુરમાં ઘેર ઘેર ગવાય છે! (૧૬૩)

[વિધવાઓના અન્ય જનો પ્રતિના ધર્મો કહેવાયા પછી કુટુંબીઓના વિધવા પ્રતિના ધર્મોનું કથન કરવમાં આવે છે.]

विधवाः प्रति कुटुम्बिनां वर्तनम् । १६४ ॥

वर्पत्स्नेहसुधाभृता शुभदृशा कौटुम्बिकैः सज्जनैः ।

વાથી જેનું ઇહલોકનું સર્વસ્વ લુંટાઇ ગયું છે તેવી વિધવાની સ્થિતિ જોઇને દયા જેને ન આવે તેનામાં મનુષ્યત્વ નથી એમ જ કહી શકાય. વિધવાઓના ધર્મમાં પૂર્વે કહેવાઈ ગયું છે કે હરકોઈ સારૂં કાર્ય પણ વિધવા સ્ત્રીએ કુટુંબના વડીલ પુરૂષની સંમતિ મેળવીને કરવું અને અત્ર કુટુંબનાં સ્વજનોને એવો બોધ આપવામાં આવ્યો છે કે તેઓએ વિધવાઓને વિદ્યાભ્યાસ કરવામાં કે બીજાં સારાં કાર્યો કરવામાં અંતરાયભૂત થવું નહિ. વિધવા સ્ત્રીઓએ પોતાની લાચાર સ્થિતિ થઇ પડવાથી સૌનું દાસ્યકર્મ કરવું જોઇએ એવી માન્યતા ભૂલભરેલી છે. એટલું ખરૂં છે કે દુર્ભાગ્યે એ અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછી સ્ત્રીએ વિશેષ નમ્ર બનવાની જરૂર છે, કારણકે એ વિશિષ્ટ ગુણ સિવાય તે બોજારૂપ ગણાતી વિધવા આપ્તજનોને વિશેષ અપ્રિય થઈ પડે છે; પરન્તુ તેને ઘરનું દાસ્યકર્મ સોંપવું અને તેને પવિત્ર જીવન ગાળવામાં સાહાય્યભૂત થઇ પડે તેવી કશી વિદ્યા મેળવવા ન દેવી કિંવા પરોપકારનાં કે એવાં બીજાં કાંઇ સત્કાર્યો કરતી અટકાવવી એ તો અનુચિત જ છે. તે કારણથી વિધવાને પોતાના વિધવા તરીકેના ધર્મો બજાવવામાં સાહાય્યભૂત થઇ પડે એવાં કાર્યો કરતાં અટકાવવી જોઇએ નહિ પરન્તુ કૌટુંબિક જનોએ તેમાં ઉત્તેજન આપવું જોઇએ. (૧૬૪)

चतुर्थ परिच्छेद.

પુરૂષોના ધર્મોઃ કૃતજ્ઞતા અને પ્રત્યુપકાર.

कृतज्ञताप्रत्युपकारौ । १६६ ॥

एते सन्त्युपकारिणो मम कदा कुर्याममीषां हितं।
बोध्यो यं हि कृतज्ञताभिधगुणो यैवंविधा भावना ॥
तेषां यद्बहुमानपूर्वकमलं साहाय्यदानं मुदा ।
ख्यातः प्रत्युपकारनामकगुणः सोयं सतां सम्मतः ॥

[illegible]गुणद्वयस्य प्रत्येकमप्यावश्यकता । १६६ ॥

एतौ द्वौ च गुणौ मनुष्यनिवहेऽवश्यं सदाऽपेक्षितौ ।
दृश्येते शुनकादिके पशुगणेऽप्येतौ यतः स्पष्टतः ॥
न स्तो यत्र गुणाविमौ स मनुजाकारोऽपि नीचः पशो-
र्गार्हस्थ्यं गुणसंग्रहेण सफलीकर्तुं समर्थः कथम् ॥

કૃતજ્ઞતા અને પ્રત્યુપકાર.

ભાવાર્થ—'અમુક માણસોએ અમુક કાર્યમાં મને મદદ આપી મારા ઉપર ઉપકાર કરેલા છે, તો તે ઉપકારી પુરુષોના ઉપકારનો બદલો હું ક્યારે વાળી શકીશ?' આવા પ્રકારની થતી ઇચ્છા યા હૃદયની ભાવનાને વિદ્વાન લોકો 'કૃતજ્ઞતા' કહે છે. તેમ જ તેવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે ઉપકારી પુરુષોના બહુ માનપૂર્વક આદરસત્કાર કરી કરેલા ઉપકારનો બદલો વાળવાને તેમના કામમાં પોતાની શક્તિ મુજબ તનમનથી મદદ કરવી અને તેમ કરી આનન્દ માનવો એ ગુણ 'પ્રત્યુપકાર' ના નામથી સત્પુરુષોના સમુદાયમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. (૧૬૫)

એ બે ગુણોની દરેકને આવશ્યકતા.

'કૃતજ્ઞતા' અને 'પ્રત્યુપકાર' એ બે ગુણો એટલા તો વ્યાપક છે કે તે કોઈ પશુ, પક્ષીમાં પણ થોડે યા ઘણે અંશે જોવામાં આવે છે. કૂતરા જેવાં પશુઓ પણ જેનું નિમક ખાય છે, તેની પુરેપુરી ચાકરી બજાવી કૃતજ્ઞતા અને પ્રત્યુપકારના ગુણો સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપે છે. તો પછી મનુષ્ય જાત કે જે જગતમાં ઉત્તમ પ્રાણી મનાય છે, તેને આ ગુણોની કેમ જરૂર ન હોય? જો મનુષ્યમાં આ બે ગુણો બિલકુલ ન હોય તો સમજવું કે તે માત્ર દેખાવનો જ મનુષ્ય છે, વાસ્તવિક રીતે તો પશુ કરતાં પણ અધમ છે. નિરુક્ત બે ગુણથી હીન કહેવાતો મનુષ્ય માનુષિક ગુણોનો સંગ્રહ કરી ગૃહસ્થપણાને સફળ બનાવી શકતો નથી. (૧૬૬)

અર્થ—હે [illegible]! 'મારા [illegible] હું [illegible]' એવો તું [illegible] [illegible] નહિ, [illegible] પણ [illegible] એવો [illegible] [illegible] એક [illegible] છે તેને તું [illegible]. (૧૧૫-૧૧૬)

[illegible] [illegible] હોવા છતાં [illegible] માતાપિતા જ [illegible] [illegible] [illegible] વિશેષ [illegible] કરે છે.)

[illegible] પ્રતિ વિશેષ[illegible] । ૧૧૭ ॥

मान्या यद्यपि तेऽखिला गुरुजनाः प्रौढा विशिष्टाश्च ये।
नैकट्यान्निसर्गं च तेष्वपि सदा पुत्रस्य पूज्यौ मतौ ॥
ताभ्यां योपकृतिः कृताऽस्ति महती तस्याः पुनर्निष्कृतिं।
कर्तुं लक्षनमांगतोऽपि न सुतः शक्नोति सेवादिना ॥

[illegible] । ११८ ॥

नाशां क्वापि भनक्ति यो जनकयोः सेवापटुः सर्वदा-
भीष्टं भोजयति स्वयं सुमनसा तौ स्तः प्रसन्नौ यथा ॥
स्कंधे वाहयते यथारुचि च तौ निःसीमभक्त्या मुदा।
कर्तुं निष्क्रयणं तयोस्तदपि नो पुत्रः कथंचिन्न क्षमः ॥

માબાપનો ઉપકાર.

ભાવાર્થ—જોકે એક [illegible] પોતાના કરતાં મોટી ઉમરના [illegible] વડીલો જેટલા હોય તેટલા બધા માનનીય અને સત્કારવૃત્તિ [illegible] અન્ય આપ્તજનો અને ઉછેરનાર માબાપ પુત્રને અતિ [illegible] ઉછેરવામાં અને તેનું હિત [illegible] પ્રેમભાવથી પરિ[illegible] ઉપકાર કર્યો છે, તેના બદલામાં [illegible] કિંમતે [illegible] [illegible] સારી રીતે [illegible] ઉપકારને [illegible] [illegible]

પ્રત્યુપકાર કરવાને પુત્ર શક્તિમાન્ થઈ શકે નહીં; એટલો બધો માબાપનો દીકરાના ઉપર ઉપકાર છે. (૧૬૭)

શું શું કરતાં પણ પ્રત્યુપકાર ન થઇ શકે?

જે દીકરો હમેશાં માબાપની સેવામાં તત્પર રહી તેમની આજ્ઞા મસ્તકે ચડાવે, કદી પણ હુકમનું ઉલ્લંઘન ન કરે, માબાપને અભીષ્ટ ભોજન કરાવ્યા સિવાય પોતે જમે નહીં, જેમ માબાપનું મન પ્રસન્ન-પ્રફુલ્લિત રહે તેવી અનુકૂળતાએ વર્તે, એટલું જ નહીં પણ કામ પડયે માબાપને ખાંધે બેસાડીને અત્યન્ત ભક્તિભાવથી માબાપની રૂચિ અનુસાર પૃથ્વી ઉપર પર્યટન કરે, અને માબાપનું મન ખુશ કરવાને જીવનપર્યંત અતિપરિશ્રમ ઉઠાવે, તોપણ માબાપનો જે ઉપકાર છે તેનો પૂરેપૂરો બદલો દીકરો વાળી શકે નહીં. (૧૬૮)

વિવેચન—પુત્ર પ્રત્યે માતાપિતાના અનહદ ઉપકારનું વિવેચન આ બે શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે. મનુષ્યનો અવતાર અતિદુર્લભ છે અને તેથી એ અવતારના નિમિત્તભૂત માતાપિતાનો સંતાન ઉપર અતિ મોટો ઉપકાર છે. સારી કરણીદ્વારા મોક્ષપદને પામવાના સાધનરૂપ મનુષ્યદેહને જન્મ આપનાર એ ઉપકારી માતાપિતાના ઉપકારનો બદલો જો કોઈ પણ રીતે વળી શકતો હોય તો તે કાર્ય પ્રત્યેક પુત્રે સૌથી પહેલાં કરવું જોઇએ. સંસારમાં કૃતજ્ઞતાનો સૌથી પહેલો અને ઉત્તમોત્તમ પાઠ શીખવવાનો પ્રસંગ એ જ છે. વિશેષમાં પુત્રાદિને ઉછેરવામાં માતાપિતા જે કષ્ટ સહન કરે છે એ વસ્તુતઃ પ્રીતિસેવા જ કરે છે; તેનો બદલો વાળવા માટે પુત્રોએ શું કરવું જોઇએ? મનુ કહે છે કે:—

> यं मातापितरौ क्लेशं सहेते संभवे नृणाम् ।
> न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥

અર્થાત્—છોકરાંઓને ઉછેરીને મોટાં કરવામાં માતાપિતા જે દુઃખને સહન કરે છે તેનો બદલો સો વર્ષપર્યંત સેવા કર્યેથી પણ વાળી શકાતો નથી. આમ હોવા છતાં માતાપિતાના નૈતિક ઋણમાંથી કિંચિદંશે મુક્ત થવાના માર્ગો કહેલા છેઃ આ માર્ગો એ છે કે માતાપિતાની સેવામાં હમેશાં

નમસ્કાર કરવું, તેમની આજ્ઞાને શિરસાવંદ્ય કરવું, તેમને ભોજન ક-
રાવ્યા પછી ભોજન કરવું, તેમનાં યોગ્ય માન-મર્યાદાનું પરિપાલન કરવું, તેમનું ચિત્ત બનતાં પ્રસન્ન રહે તેમ કરવું ઇત્યાદિ. આ શ્લોકમાં ગ્રંથકારે માતપિતાના ઉપકારની મહત્તાનું એક રીતે 'સ્થાનાંગ સૂત્રને અનુસરીને આપ્યું છે કે જો કદિ પુત્ર માતપિતાને પોતાની ખાંધે બેસાડીને પૃથ્વી ઉપર ફેરવ્યા કરે તથાપિ માતપિતાના ઉપકારનો બદલો તો સંપૂર્ણ રીતે નજ વળી શકે! સ્થાનાંગ સૂત્રના ત્રીજા ઠાણાનો પાઠ આ નીચે પ્રમાણે છે:

तिण्हं दुप्पडियारं समणाउसो, तंजहा अम्मापिउणो भट्टिस्स धम्मायरियस्स संपातोवि य णं केइ पुरिसे अम्मापियरं सयपाग सहस्सपागेहिं तिल्लेहिं अब्भिंगेत्ता सुरभिणा गंधट्टएणं उव्वट्टित्ता तिहिं उदगेहिं मज्जावेत्ता सव्वालंकारविभूसियं करेत्ता मणुन्नं थालीपागसुद्धं अट्ठारसवंजणाउलं भोयणं भोयावेत्ता जावज्जीवं पिट्ठिवडिंसियाए परिवहेज्जा तेणावि तस्स अम्मापिउस्स दुप्पडियारं भवइ अहेणं से तं अम्मापियरं केवलिपन्नत्ते धम्मे आघवइत्ता पन्नवइत्ता परूवइत्ता ठावित्ता भवइ तेणामेव तस्स अम्मापिउस्स सुप्पडियारं भवइ ॥

અર્થાત્—હે આયુષ્યમાન શ્રમણો ! ત્રણ જણનો પ્રત્યુપકાર બહુ મુશ્કેલીએ થઇ શકે છે. તે ત્રણે જણ માબાપ, અન્નપોષકનાં અને ધર્માચાર્ય છે. (તેમાં પ્રથમ માબાપના પ્રત્યુપકારની રીતિ દર્શાવે છે). કોઇ એક માણસ પોતાનાં માબાપને શતપાક, સહસ્રપાક તૈલવડે તેમનું મર્દન કરી, સુગંધી દ્રવ્ય વગેરેથી ચોળી શુદ્ધોદક, ગંધોદક અને ઉષ્ણોદક એ ત્રણ પ્રકારના જળથી સ્નાન કરાવી, સર્વ યોગ્ય આભૂષણો પહેરાવી, અઢાર પ્રકારના શાકયુક્ત મનોજ્ઞ ભોજન કરાવી જ્યાંસુધી જીવે ત્યાંસુધી માબાપને પોતાને ખંધે ચડાવી વહન કરે, તોપણ માબાપે દીકરા ઉપર જે ઉપકાર કર્યો છે તેનો બદલો તે દીકરો વાળી શકે નહિ. પણ જો તે દીકરો માબાપને કેવળી નિરૂપિત ધર્મનો ઉપદેશ આપી અનુકૂળ યુક્તિઓ પેદા કરી તેમને ધર્મમાં સ્થાપિત કરે તોજ તે પ્રત્યુપકાર કરી શકે.

પ્રત્યુપકારનો સંપૂર્ણ અર્થ આ રીતે સમજ્યો છે. માતૃપિતૃભક્તિનું એક જ્વલંત ઉદાહરણ પિતૃભક્ત શ્રવણનું છે જે 'રામાયણ'માં આપેલું છે.

શ્રવણનાં માતાપિતા અંધ તથા વૃદ્ધ હોવાથી તેમની એક છેવટની ઈચ્છા તીર્થયાત્રા કરવાની હતી તે પૂરી કરવાને શ્રવણે માતાપિતાને એક કાવડમાં બેસાડી તે કાવડ સ્કંધે ઉપાડીને અનેક તીર્થસ્થળોની યાત્રા કરાવી હતી. આજકાલ ક્યાં છે એવા પુત્રો? (૧૬૭-૧૬૮)

कथं प्रत्युपकारः शक्यते कर्तुम्? । १६९ ॥

किं नास्त्येव तथाविधं किमपि यद्दत्वा चिरंकालिकं।
स्वर्गीयं सुखमात्मिकञ्च सहजं संसाधयेन्निष्कृतिम्॥
अस्त्येतादृगमेकमेव विदितं वस्त्वत्र धर्मात्मकं।
तस्मान्निष्कृतये सुतः पितृमनः कुर्यात्सुधर्मे रतम्॥

શું કરવાથી ઉપકારનો બદલો વળી શકે?

ભાવાર્થ—શું આ દુનીઆમાં એવી કોઈ ચીજ નથી કે જે આ જન્મમાં શાન્તિ ઉપજાવે અને બીજા ભવમાં પણ સુખ કરનારી થાય? તેવી કોઇ ઉમદા ચીજની ભેટ આપવાનો પુત્રને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, અને તે પ્રસંગે ઉપર બતાવેલા સુખની સાથે નિરૂપમ ચીજ માબાપને દીકરો આપે તો કેટલેક અંશે માબાપના ઉપકારનો બદલો વાળી શકે. સવાલ એ ઉઠે છે કે તેવી ચીજ કઈ? ઉત્તરમાં જણાવવું જોઈએ કે એવી ઉમદા ચીજ તે ધર્મ છે. ધર્મ આ ભવમાં શાંતિ આપે છે, અને પરભવમાં પણ સદ્‌ગતિ આપે છે, બન્ને ભવમાં સુખકર્તા થાય છે. માટે દીકરાએ આજ્ઞાપાલન વગેરેદ્વારા માબાપની સેવા કરવાની સાથે માબાપની ચિત્તવૃત્તિ ધર્મકાર્યમાં જોડાય તેવી અનુકૂલતા કરી આપવી જોઈએ કે જેથી શુશ્રૂષા અને પ્રત્યુપકારના બન્નેનું રક્ષણ થઇ શકે. (૧૬૯)

વિવેચન—પૂર્વ શ્લોકયના વિવેચનમાં ઠાણાંગસૂત્રનો જે પાઠ આપવામાં આવ્યો છે તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે 'જો દીકરો માબાપને કેવલીનિરૂપિત ધર્મનો ઉપદેશ આપી અનુકૂળ સંયોગો પેદા કરી તેમને ધર્મમાં

[illegible]

શ્રવણનાં માતાપિતા અંધ તથા વૃદ્ધ હોવાથી તેમની એક છેવટની ઇચ્છા તીર્થયાત્રા કરવાની હતી તે પૂરી કરવાને શ્રવણે માતાપિતાને એક કાવડમાં બેસાડી તે કાવડ સ્કંધે ઉપાડીને અનેક તીર્થસ્થળોની યાત્રા કરાવી હતી. આજકાલ ક્યાં છે એવા પુત્રો? (૧૫૭-૧૫૮)

कथं प्रत्युपकारः शक्यते कर्तुम्? । १५९ ॥

किं नास्त्येव तथाविधं किमपि यद्दत्वा चिरंकालिकं ।
स्वर्गीयं सुखमात्मिकञ्च सहजं संसाधयेन्निष्कृतिम् ॥
अस्त्येतादृगमेकमेव विदितं वस्त्वत्र धर्मात्मकं ।
तस्मान्निष्कृतये सुतः पितृमनः कुर्यात्सुधर्मे रतम् ॥

શું કરવાથી ઉપકારનો બદલો વળી શકે?

ભાવાર્થ—શું આ દુનીઆમાં એવી કોઈ ચીજ નથી કે જે આ જન્મમાં શાન્તિ ઉપજાવે અને બીજા ભવમાં પણ સુખ કરનારી થાય? તેવી કોઇ ઉમદા ચીજની ભેટ આપવાનો પુત્રને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, અને તે પ્રસંગે ઉપર બતાવેલા સુખની સાથે નિરૂપમ ચીજ માબાપને દીકરો આપે તો કેટલેક અંશે માબાપના ઉપકારનો બદલો વાળી શકે. સવાલ એ ઉઠે છે કે તેવી ચીજ કઈ? ઉત્તરમાં જણાવવું જોઇએ કે એવી ઉમદા ચીજ તે ધર્મ છે. ધર્મ આ ભવમાં શાન્તિ આપે છે, અને પરભવમાં પણ સદ્ગતિ આપે છે, અને ભવમાં સુખકર્તા થાય છે. માટે દીકરાએ આજ્ઞાપાલન વગેરેદ્વારા માબાપની સેવા કરવાની સાથે માબાપની યથાશક્તિ ધર્મકાર્યમાં જોડાય તેવી અનુકૂળતા કરી આપવી જોઈએ કે જેથી સુપુત્રના અને પ્રત્યુપકારના બે-ઉનુ ગ્રહણ થઇ શકે. (૧૫૯)

વિવેચન—ઉપર શ્લોકદ્વયના વિવેચનમાં ઠાણાંગસૂત્રનો જે પાઠ અવતરણ આપ્યો છે તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે 'જે દીકરો માબાપને કેવલિપ્રરૂપિત ધર્મનો ઉપદેશ આપી અનુરાગ સહિતનો પેદા કરી તેમને ધર્મમાં

સ્થાપિત કરે તો જ તે પ્રત્યુપકાર કરી શકે.' આ જ કથન આ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે. માતાપિતા પુત્રને જન્મ આપી, તેને ઉછેરી, તેને કેળવણી આપી, તેના આરોગ્યાદિને માટે ખર્ચ કરી તેને ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોડે છે તે તેમના અનહદ ઉપકારનો બદલો આ શ્લોકમાં તથા ઠાણાંગસૂત્રમાં એવો નિર્ણય કર્યો છે કે પુત્રે માતાપિતાને ધર્મમાં રતિ ઉપજાવવી. આ આ કથનમાં ખરો યુક્તિવાદ એ છે કે માતાપિતા પુત્રને જન્મ આપવામાં જો કે નિમિત્તભૂત ઉત્પાદનભૂત છે, વસ્તુતઃ તેના તે જન્મના કારણરૂપ તેના ગત ભવનાં સુકર્મો જ છે, તથાપિ એ જન્મવડે કરીને એ જીવના મનુષ્યદેહનાં નિમિત્તભૂત માતાપિતા હોઈને તેમની એ નિમિત્તભૂતતાએ કરીને તેમનો પુત્ર ઉપર અનંત ઉપકાર છે. એ જીવને મનુષ્યનો દેહ અપાવવામાં એ માતાપિતા નિમિત્તભૂત હોઈને જ સિદ્ધગતિ પામવાના—પામી શકવાના સંયોગોમાં એ જીવ મુકાયો અને તેથી જ માતાપિતાની એ નિમિત્તતા વિશિષ્ટતાવાળી લેખાવી જોઈએ. જો જીવને માતાપિતાએ આવી ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવી તો જીવે તેના બદલામાં માતાપિતાને તે જ પ્રકારની ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવવી એ જ ઉચિત છે. ઉપકારની મહત્તાના પ્રમાણમાં તેનો બદલો પણ હોવો જોઈએ. થોડા ઉપકારનો બદલો થોડો હોય અને મોટાનો મોટો હોય એ ન્યાયે પુત્રે માતાપિતાને ઉચ્ચ પારલૌકિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવવાને યત્ન કરવો જોઈએ—ને માટે તેણે નિમિત્તભૂત થવું જોઈએ. પિતાને ધર્મનો ઉપદેશ કરવો, વૃદ્ધાવસ્થામાં ઐહિક ચિંતાઓ ... એક કોરાણમાં તથા કેવળીપ્રરૂપિત ધર્મમાં ચિત્ત જોડવા સુધરવું, ... મમતઃ તેમને કરી આપવી એથી જ તેમના મહદ્ ઉપકારનો યોગ્ય બદલો વળી શકે. માતાપિતાએ તો સિદ્ધ ગતિ પામવાને યોગ્ય મનુષ્યદેહ ... ને આપ્યો છતાં પુત્ર તે ગતિ પામવાને યોગ્ય સુકર્મો ન કરે તો તે માતાપિતા જવાબદાર નથી, તેવી જ રીતે તેના બદલામાં પુત્ર માતા-... ને સિદ્ધગતિ પામવાને યોગ્ય ધર્મમાં ચિત્ત જોડવારૂપ માનસિક તપશ્ચર્યા ...ની મમતઃ કરી આપે, ઉપદેશ આપે, યત્ન કરે, પરંતુ છતાં તેઓ એ ... ઉપાર્જન ન કરી શકે તો પુત્ર જવાબદાર નથી. આ પ્રમાણે કર-

શ્રવણનાં માતાપિતા અંધ તથા વૃદ્ધ હોવાથી તેમની એક છેવટની ઇચ્છા તીર્થયાત્રા કરવાની હતી તે પૂરી કરવાને શ્રવણે માતાપિતાને એક કાવડમાં બેસાડી તે કાવડ સ્કંધે ઉપાડીને અનેક તીર્થસ્થળોની યાત્રા કરાવી હતી. આજકાલ ક્યાં છે એવા પુત્રો? (૧૬૭–૧૬૮)

कथं प्रत्युपकारः शक्यते कर्तुम्? । १६९ ॥

किं नास्त्येव तथाविधं किमपि यद्दत्वा चिरंकालिकं।
स्वर्गीयं सुखमात्मिकञ्च सहजं संसाधयेन्निष्कृतिम्॥
अस्त्येतादृशमेकमेव विदितं वस्त्वत्र धर्मात्मकं।
तस्मान्निष्कृतये सुतः पितृमनः कुर्यात्सुधर्मे रतम्॥

શું કરવાથી ઉપકારનો બદલો વળી શકે?

ભાવાર્થ—શું આ દુનીઆમાં એવી કોઈ ચીજ નથી કે જે આ જન્મમાં શાન્તિ ઉપજાવે અને બીજા ભવમાં પણ સુખ કરનારી થાય? તેવી કોઇ ઉમદા ચીજની ભેટ આપવાનો પુત્રને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, અને તે પ્રસંગે ઉપર બતાવેલા સુખની સાથે નિરૂક્ત ચીજ માબાપને દીકરો આપે તો કેટલેક અંશે માબાપના ઉપકારનો બદલો વાળી શકે. સવાલ એ ઉઠે છે કે તેવી ચીજ કઈ? ઉત્તરમાં જણાવવું જોઇએ કે એવી ઉમદા ચીજ તે ધર્મ છે. ધર્મ આ ભવમાં શાંતિ આપે છે, અને પરભવમાં પણ સદ્‌ગતિ આપે છે, બંને ભવમાં સુખકર્તા થાય છે. માટે દીકરાએ આજ્ઞાપાલન વગેરેદ્વારા માબાપની સેવા કરવાની સાથે માબાપની ચિત્તવૃત્તિ ધર્મકાર્યમાં જોડાય તેવી અનુકૂલતા કરી આપવી જોઈએ કે જેથી ગુણજ્ઞતા અને પ્રત્યુપકારના ગુણોનું રક્ષણ થઇ શકે. (૧૬૯)

વિવેચન—પૂર્વ શ્લોકદ્વયના વિવેચનમાં ઠાણાંગસૂત્રનો જે પાઠ આપવામાં આવ્યો છે તેમાં કહેવામાં આવ્યુ છે કે 'જે દીકરો માબાપને કેવલીનિરૂપિત ધર્મનો ઉપદેશ આપી અનુકૂળ સંયોગો પેદા કરી તેમને ધર્મમાં

સ્થાપિત કરી તોજ તે પ્રમાણે કરી શકે.' આ જ કથન આ શ્લોક ઉપરાંત આપ્યું છે. માતાપિતા પુત્રને જન્મ આપી, તેને ઉછેરી, તેને વડો કરે, તેના આરોગ્યાદિને માટે ખર્ચ કરી તેને ગૃહસ્થાશ્રમમાં સ્થાપે છે તે તેમના અનહદ ઉપકારનો બદલો આ શ્લોકમાં તથા સમ્પૂર્ણસૂત્રમાં એવો નિપુણ કર્યો છે કે પુત્રે માતાપિતાને ધર્મમાં રતિ ઉપજાવવી. આ કથનનો ખરો ભાવાર્થ એ છે કે માતાપિતા પુત્રને જન્મ આપવામાં તો કે નિમિત્તમાત્ર ઉપાદાનકારણ છે. વસ્તુતઃ તેના તે જન્મના કારણભૂત તેના કર્મ જ છે. તથાપિ એ જન્મમાં હોઈને એ ઉત્તમ મનુષ્યભવનાં નિમિત્તભૂત માતાપિતા હોઈને તેમની એ નિમિત્તતાએ કરીને તેમનો પુત્ર ઉપર અનન્ત ઉપકાર છે. એ ઉત્તમ મનુષ્યનો દેહ આપવામાં એ માતાપિતા નિમિત્તભૂત હોઈને જ સિદ્ધગતિ પામવાના-મુક્ત થવાના અધિકારોમાં એ ઉત્તમ પુરુષો અને તેથી જ માતાપિતાની એ નિમિત્તતાના ઉપકારનો બદલો વાળી શકાય તેમ નથી, છતાં તેના બદલામાં માતાપિતાને સિદ્ધગતિ પ્રાપ્ત કરાવવી એ જ ઉચિત છે. ઉપકારની મહત્તાના પ્રમાણમાં તેનો બદલો પણ હોવો જોઈએ. મોટા ઉપકારનો મોટો બદલો હોય એ ન્યાયે પુત્રે માતાપિતાને ઉચ્ચ પારલૌકિક સ્થિતિ પર્યન્ત કરવાને યત્ન કરવો જોઈએ—ને માટે તેણે નિરન્તર દર્શનને અર્થે દેવાલયમાં તથા કેવલપ્રણીત ધર્મમાં ચિત્ત સ્થિર થાય તેવી પ્રવૃત્તિ તેમને કરી આપવી એથી જ તેમના મહદ્ ઉપકારનો બદલો વળી શકે. માતાપિતાએ તો સિદ્ધગતિ પામવાને યોગ્ય મનુષ્યદેહ પુત્રને આપ્યો છતાં પુત્ર તે ગતિ પામવાને યોગ્ય સુકર્મો ન કરે તો તે માટે માતાપિતા જવાબદાર નથી, તેથી જ રીતે તેના બદલામાં પુત્ર માતાપિતાને સિદ્ધગતિ પામવાને યોગ્ય ધર્મમાં ચિત્ત જોડવારૂપ માનસિક તપશ્ચર્યા કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી આપે, ઉપદેશ આપે, યત્ન કરે, પરંતુ છતાં તેઓ એ સ્થિતિ ઉપાર્જન ન કરી શકે તો પુત્ર જવાબદાર નથી. આ પ્રમાણે કર-

। તેમને ચિંતા ન થાય અને મન અપ્રસન્ન ન રહે તેવી દેશનાથી તેમ
ાકૂળ થઈ સુપુત્રે વર્તવું જોઈએ, કે જેથી તેઓ પ્રસન્નતાપૂર્વક ધર્માચરણ
પાછળથી જીંદગી સફળ કરી સદ્‌ગતિ મેળવે. (૧૭૦)
ત્રના પ્રયત્નથી પણ માબાપને ધર્મનો રંગ ન લાગે તો ?

જે દીકરો વિનીત, માબાપ પ્રત્યે ભક્તિવાળો અને ધર્મપરાયણ હોય,
માબાપને શાંતિ આપી સંતુષ્ટ રાખી ધર્મની અનુકૂળતા કરી આપવી
તાનો ધર્મ-ફરજ છે એમ જાણતો હોવાથી ઐહિક અને પારલૌકિક
ઘ્ય આપવાને માબાપને સમજાવે છે, તેમની ચિંતા અને ઉપાધિ દૂર કર-
વાને ઘણી કોશીશ કરે છે, અને વિવિધ દાખલાઓ આપી તેમના મનને
શાંત કરવા પોતાથી બનતો પ્રયત્ન કરે છે, તથાપિ માબાપનું મન તૃષ્ણામાં
તરબોળ થયેલું હોવાથી ધર્મમાં બિલકુલ લાગતું નથી, અને હિનરાત ચિંતાની
સળગતી હોળી જરા પણ હોલવાતી નથી, અને છેવટસુધી પણ એક લેશ-
માત્ર શાન્તિ તેમનાથી ભોગવી શકાતી નથી, ત્યાં કોનો દોષ સમજવો ?
દોષ માત્ર તેમના કર્મનો જ છે ' એમાં પુત્રનો કંઈ દોષ નથી. (૧૭૧)

વિવેચન—પૂર્વ શ્લોકના અનુસંધાનરૂપે આ બેમાંના પ્રથમ શ્લોકમાં
માતાપિતાને ધર્મ તરફ રુચિ ઉપજાવવાનો વિધિ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. સા-
ધારણ રીતે કેટલાક પુત્રો વૃદ્ધ માતાપિતાને તેમનાથી કંટાળીને કહે છે કે
" હવે એક બાજુએ બેસીને પરમેશ્વરનું નામ લીધા કરોને, નકામું માથું
શીદને પકાવો છો ? " આ કાંઇ માતાપિતાને ધર્મમાં રુચિ ઉપજાવવાનો
ઉપદેશ નથી. એ તો એમની એક પ્રકારની અવગણના કરી જ લેખાય. લાંબા
જીવન સુધી સંસારમાં અને સાંસારિક વિટંબનાઓમાં રચીપચી રહેલો જીવ
એવી રીતે એકદમ ધર્મમાં રતિ ધરાવતો નથી એવું સુપુત્રે સમજવું જોઈએ
ને તેમના મનનું વલણ જાણીને તેમને ધર્મ તરફ વાળવાનો યત્ન આદ-
રવો જોઈએ. કહ્યું છે કે–

आवर्जयन्मृदुलां वाणीं सर्वदा प्रियमाचरेत् ॥

કે તેમને કોમળ વાણી સંભળાવવી અને સર્વદા તેમનું પ્રિય કરવું.
પહેલાં તેમની ઐહિક ચિન્તાના વિષયોને જાણી લેવા જોઈએ, કા-

दुःशीलाङ्गनया यथाकथमपि व्युद्ग्राहितो यो गृही
विस्मृत्यैव सुपूज्यतां जनकयोः दुःखायते तन्मनः ॥
प्रायो धर्मपराङ्मुखोऽयमधमो नूनं कृतघ्नो नरो ।
न स्थातुं क्षणमप्यलं शुभतरे कर्तव्यमार्गे पुनः ॥

કૃતઘ્નતા.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—માતાપિતાના અગણિત ઉપકારોની મહત્તા પૂર્વે શ્લોકમાં આવી છે તેમ જ તે ઉપકારના બદલામાં તેમના પ્રત્યે પ્રત્યુપકાર કરવાનો વિધિ પણ શ્લોકમાં આવ્યો છે. આ ફરજને નહિ બજાવનાર પુત્ર કુપુત્ર જ કહેવાવાને પાત્ર ગણાય. પરંતુ ઉપકારોને ભૂલી જનાર કૃતઘ્ન કહેવાય છે. કૃતઘ્ન અર્થાત્ કરેલા ઉપકારોનો નાશ કરનાર—ભૂલી જનાર તે કૃતઘ્ન. આજકાલ કેટલાક ઉદ્ધત, ઓછી સમજવાળા અને અભિમાની પુત્રો વૃદ્ધ માતાપિતાના ઉપકારોને ભૂલીને તેમને દુઃખ આપનારા નીવડે છે. તેમના આવા વર્તનમાં ઘણી વાર કલેશી અને અભિમાનવાળી તેમની યુવાન સ્ત્રીઓ પણ કારણરૂપ થઈ પડે છે. તેઓ પોતાના પતિને વૃદ્ધ માતાપિતાની વિરુદ્ધમાં ઉશ્કેરે છે અને પોતાની ઈર્ષાયુક્ત વૃત્તિની તૃપ્તિ કરે છે, પરંતુ જેઓ મૂર્ખ હોય છે તેઓ જ આવી ઉશ્કેરણીથી દોરાય છે અને માતાપિતા પ્રતિ કૃતઘ્ન નીવડે છે. જેઓ એ પ્રમાણે કૃતઘ્ન નીવડીને માતાપિતાનો તિરસ્કાર કરે છે, તેમનું મન દુઃખાવે છે, તેઓ પ્રાયઃ ધર્મ કાર્યોને અધમમાં અધમ લેખાય છે. અવિનીત–ઉદ્ધત પુત્ર માતાપિતાને દુઃખ કરનાર અભિમાની ... ન લાગે? કારણકે એવા કુપુત્રો માતાપિતાનો તેમ જ ... નાશ કરનારા નીવડે છે કે જેવી રીતે એક જ સૂકું ઝાડ અગ્નિથી બળવાથી તેની સાથેનાં બીજાં લીલાં ઝાડોને પણ બાળે છે અને આખું વન અગ્નિથી ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે. આવા કૃતઘ્ન અને નીચ પુત્રો કર્તવ્યના ઉત્તમ માર્ગમાં એક પળ પણ સ્થિર થઈ શકતા નથી. (૧૦૨)

[પિતાના જેટલો જ ઉપકાર કરનાર અન્નદાતા અથવા પાળક પ્રતિની ફરજોનો ખ્યાલ નીચેના શ્લોકમાં આપવામાં આવ્યો છે.]

सहायकानां प्रत्युपकारः । १७१ ॥

येषां स्नेहजुपाद्दशा व्यवहृतौ प्राप्तः समृद्धिं परां ।
तेषां प्रत्युपकारमिच्छति सदाभिज्ञः कृतज्ञो मुदा ॥
दुःसाधास्ति तदीयनिष्कृतिरपि प्रायस्तथाप्युत्तमं ।
दत्त्वा धर्मसद्दक्षवस्तु समये तन्निष्कृतिः साध्यते ॥

પાળક અને ઉદ્ધારકનો પ્રત્યુપકાર.

ભાવાર્થ—જેઓની સ્નેહ અને દયાથી ભરેલી અમીદ્રષ્ટિથી એક માણસ વ્યવહારમાં આગળ વધ્યો, દરિદ્ર હતો તે સમૃદ્ધિવાન થયો, અને સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી પ્રખ્યાત થયો, તે સુખી બનેલા ગૃહસ્થે પોતાને મદદ આપનાર ઉપકારી પુરુષોનો ઉપકાર કદી પણ ભૂલી જવો ન જોઇએ. વખત આવ્યે ગુણજ્ઞ થઇ ઉપકારનો બદલો વાળવા ઉદ્યત બની પોતાની કુલીનતા બતાવી આપવી જોઇએ. એટલું યાદ રાખવું જોઇએ કે જેમ માબાપનો પ્રત્યુપકાર ઘણા પરિશ્રમથી જ થઇ શકે છે તેવી જ રીતે પોતાના પ્રતિપાળક યા ઉદ્ધારક શેઠનો પ્રત્યુપકાર પણ સહેલાઇથી થઇ શકતો નથી, કિન્તુ શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ પદાર્થ જે કંઇ હોય અને તે પદાર્થ બક્ષીસ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તો જ પ્રત્યુપકાર થઇ શકે છે: અર્થાત્ માબાપની પેઠે પ્રતિપાળક શેઠનો પણ અનહદ ઉપકાર છે. જે જે આપણા ઉપકારી હોય તેમનો પ્રત્યુપકાર કરવાથી જ કૃતજ્ઞ થઇ શકાય છે. (૧૭૩)

વિવેચન—'ચાણાક્યનીતિ' માં પણ પાંચ પિતા ગણાવ્યા છે: જન્મ આપનાર, રાજા, ગુરૂ, અન્નદાતા અને ભયથી રક્ષા કરનાર; તેમાં પણ અન્નદાતા અર્થાત્ પાળક અથવા શેઠની ગણના કરવામાં આવી છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેટલો ઉપકાર માતાપિતાનો છે તેટલો જ મહત્તાવાળો ઉપકાર રાજા, ગુરૂ, અન્નદાતા ઇત્યાદિનો છે અને તેથી તેમનો પ્રત્યુપકાર કરવો

[illegible]

વિવેચન—ગૃહવ્યવહારમાં ઔદાર્ય અને સહનશીલતાના ગુણો કુટું-
મ્બની પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં હોવાની અગત્ય છે. ઔદાર્યના પ્રકરણમાં ઔદાર્યના
ગુણ ને ગુણો હોવાની જરૂરીઆત દર્શાવી છે. કુટુંબના વડીલ પુરુષો
જો ઉદાર મનના, સમજુ અને ગરમ નરમ ખમાવી પ્રામાણિક વ્યવહારુ
હોય છે તો તેઓ ઘરના અનુસાર ઔદાર્યને કાબુમાં રાખીને અથવા શિક્ષણ
આપીને કલહ પ્રેમનો અટકાવી શકે છે અને તેટલા માટે વિશેષે કરીને
પુરુષોના મનની ઉદારતા તથા સહિષ્ણુતાની વિશેષ આવશ્યકતા જણાય
આવી છે. એવું બને છે કે કુટુંબમાંના સર્વે મનુષ્યોની પ્રકૃતિ એકસરખી
હોતી નથી અને સર્વની ધારણા એકસરખી હોતી નથી. જ્યારે બે વિરોધી
ગુણો એક બીજાની સમક્ષ આવે છે, ત્યારે તેઓ એક બીજા ઉપર આઘાત
પ્રત્યાઘાત કર્યા વિના રહેતા નથી; તેવી જ રીતે કુટુંબમાં એક જણ [illegible]
હોય અને બીજો [illegible] હોય તો તેઓના વ્યક્તિગત ગુણો એક બીજાની
સામે સંઘર્ષણ કરીને કલહરૂપી અગ્નિને જન્મ આપે છે. જો એમાંથી એક
એક જણ ઉદાર મનનો અને સહિષ્ણુ હોય તો [illegible] [illegible]
કરી લે છે જેથી કલહ થવા પામતો નથી, અથવાતો કુટુંબને [illegible]
ઉદાર અને સહનશીલ હોય છે તો તે બન્નેને સમજાવીને શાન્ત કરે છે અને
તેથી પણ કૌટુંબિક કલહ થતો અટકે છે. કુટુંબના પુરુષો તથા [illegible]
ઉભયમાં આ બન્ને ગુણો હોય તો તે કુટુંબ અત્યંત સુખમય [illegible]
[illegible] કરે છે. પરન્તુ જો સ્ત્રીઓમાં એ ગુણો ન હોય અને [illegible]
અથવા પુરુષના એક પક્ષમાં પણ જો એ ગુણો હોય છે તો તે [illegible]
ઉપર પોતાના ગુણોનો પ્રભાવ પાડીને કુટુંબની [illegible] [illegible]
શકે છે. (૧૫૪)

[એ ગુણોને અભાવે કુટુંબ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ૧૫૫]

ધાતૄણાં યત્નેન યત્र सुखदं [illegible] यदा नन्दति ।
नष्टं तस्य गृहस्य क्षेमतावियिरव्यातिमानेहादिरम् ॥

नौदार्यं भवति प्रमोदजनकं वन्योस्तदेष्याद्रव-
स्तस्माद्धानिपरम्परास्ति गृहिणः पुण्याङ्कुरोन्मूलिनी॥

ઉદારતાની ગેરહાજરીમાં ઇર્ષ્યાનું બળ.

ભાવાર્થ—એક કુટુંબમાં નાના અથવા મોટા ભાઇમાં પોતાના કરતાં હોંશિયારી વધારે હોય, તેને લીધે તેને લોકોના તરફથી માનપાન વધારે મળે, ચારે તરફ તેની વડાઇ—કીર્તિ ફેલાય અને લોકોમાં તેની પ્રશંસા અધિક થાય; આ વખતે જો બન્ને જણમાં ઉદારતાનો ગુણ ન હોય તો તેથી બે મહાન્ દોષો ઉત્પન્ન થાય છે. એકમાં ઇર્ષ્યારૂપ દુર્ગુણ પ્રકટ થાય છે, બીજામાં જો ઉદારતાનો ગુણ ન હોય તો મનમાં ગર્વ આવે છે, અને પોતા કરતાં ઓછી શક્તિવાળા પાસે પોતાની બડાઇ મારે છે, તથા તેમનો તિરસ્કાર કરે છે. તેથી પણ સામા માણસમાં ઇર્ષ્યા પ્રકટી નીકળે છે, અને ઇર્ષ્યાના બળથી ખટપટ, પરસ્પર નિન્દા, કલહ, પરસ્પર દોષારોપણ વગેરે પુણ્યરૂપ અંકુરનું ઉન્મૂલન કરનાર અનેક દુર્ગુણો ફૂટી નીકળે છે. તેવું કુટુંબ અનેક જાતની પાયમાલીની પરંપરામાં અસ્તવ્યસ્ત થઇ જાય છે. (૧૭૨)

વિવેચન—માનસિક ઔદાર્યના અભાવે કેવું અનિષ્ટ પરિણામ આવે છે તે દર્શાવવાને આ ગ્રંથકારે બે સહોદર બંધુઓનું દૃષ્ટાંત લીધું છે. સુભાષિતકારે કહ્યું છે કે नास्ति बंधुसमो रिपुः અર્થાત્ ભાઇના જેવો કોઇ પણ શત્રુ આ જગતમાં નથી. આ કથન કદાચ કોઇને વિચિત્ર લાગશે કારણકે જગતમાં સગા ભાઇના જેવું બીજું એકે સગપણ નથી એવું કહેવાય છે, અને ઉક્ત કથનમાં તેથી ઉલટું શત્રુત્વ દર્શાવવામાં આવ્યું છે, પરંતુ ઔદાર્ય વિનાના સહોદર બંધુઓના સંબંધમાં તો સુભાષિતકારનું કથન જ સત્ય ઠરે છે. બે ભાઇઓમાંનો એક જો વિદ્યા, કળા, જ્ઞાન, સંપત્તિ ઇત્યાદિમાં બીજા કરતાં ચડે છે તો બીજાનું અનુદાર હૃદય ઇર્ષ્યાથી બળવા લાગે છે. બન્ને એક જ પિતાના પુત્રો હોવાના સરખાપણાને લીધે તે ઇર્ષ્યાળુ ભાઇ એવું માને છે કે તેઓ વિદ્યા, સંપત્તિ ઇત્યાદિમાં પણ સરખા જ હોવા જોઇએ; પરન્તુ પોતા કરતાં પોતાના ભાઇની શક્તિની વિશેષતાને

કારણે પોતાનો ભાઈ પોતાના કરતાં ચડતી સ્થિતિમાં મેલાય તો તેમાં ઈર્ષ્યાનું કારણ રહેતું નથી એવું તે મૂર્ખ સમજતો નથી. હીન અવસ્થાવાળા ભાઇની પોતાના હૃદયની ઈર્ષ્યાથી તે ઉન્નત અવસ્થાવાળાને હેઠો પાડવાને મથન કર્યા સિવાય રહેતો નથી જેને પરિણામે ઉન્નત અવસ્થાવાળો તેને ખરાબ કરવાને મથે છે. જો તે ઉદાર હૃદયનો હોય તો પોતાના ઈર્ષ્યાળુ ભાઇને સમજાવીને શાંત કરવા ઉપરાંત તેને પણ પોતાના જેવો જ સંપત્તિમાન કરવાને યત્ન કરે છે, પરન્તુ તેવો ગુણ તેનામાં ન હોય તો બન્ને વચ્ચે ઈર્ષ્યાના અંકુરો એટલા મોટા પ્રમાણમાં ફૂટી નીકળે છે કે તેઓ એકબીજાનો વિનાશ કરવામાં જ પ્રવૃત્ત થાય છે. અરબ્બી ભાષામાં એક કહેવત છે જેનો અર્થ એવો છે કે "માઠી કૃતિને સારી કૃતિવડે દૂર હાંકવી, જેથી સારી કૃતિ માઠી કૃતિ ઉપર અસર કરીને તેને સારી બનાવશે, પણ જો માઠી કૃતિને તેવી જ માઠી કૃતિવડે હાંકી કાઢવામાં આવશે તો તે માઠી કૃતિ કરનાર ઉપર જ તે હુમલો કરશે." એ જ પ્રમાણે ઈર્ષ્યાનું શમન કરવાને જો એક જણમાં ઉદારતા હોય તો તેનું સારૂં પરિણામ આવે, પરંતુ જો બન્નેમાં ઈર્ષ્યાની જાગૃતિ થાય તો બન્ને વિનાશને પામે એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. આ દૃષ્ટાંત બે ભાઇઓના સંબંધમાં લેવામાં આવ્યું છે, પરન્તુ વસ્તુતઃ તે સર્વ કોઇને લાગુ પડે છે. (૧૭૬)

[ઉદારતા અને સહનશીલતા એ બે સદ્ગુણો છે, પરંતુ તેની મર્યાદામાં જ એ સદ્ગુણો છે અને જો મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે તો તે દુર્ગુણરૂપ થઇને દુષ્પરિણામ આપે છે તે વિષે હવે કહેવામાં આવે છે.]

औदार्यसहिष्णुतयोरवधिः । १७७ ॥

यद्यन्यस्य विलक्षणः क्षतिकरो दुष्टस्स्वभावः पर-
स्तद्दुष्टत्वविनाशनाय गृहिणा यत्नो विधेयो भृशम्॥
यत्नेपि प्रकृतिर्न शुद्ध्यति मनाक् कौटुम्बिकस्योद्धता।
तत्सम्बन्धविघट्टनेपि गृहिणो नौदार्यहानिर्भवेत् ॥

ઉદારતા અને સહનશીલતાની હદ.

ભાવાર્થ—જો કદાચ સંબંધીઓમાંના કોઈ પણ માણસનો સ્વભાવ અતિદુષ્ટ અને વિલક્ષણ હોય, તેનાથી બીજાને નુકસાની પહોંચવાનો સંભવ હોય તો બની શકે ત્યાંસુધી તેના સ્વભાવની દુષ્ટતાનો નાશ કરવા કોશીશ કરવી. તેમ છતાં કોઇ પણ રીતે તેની પ્રકૃતિ કાબુમાં આવી શકે તેમ ન હોય, અને તે પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ રાખનારાઓને આર્થિક, નૈતિક, આત્મિક હાનિ પહોંચવાની વધી જવાની હોય તો તે પ્રસંગે ગુપ્ત રૂપે તેની સાથે સંબંધ રાખી દ્વેષ-ક્લેશ વગેરે કરવા પડતા હોય તો તેના કરતાં બહેતર એ છે કે તેનાથી સંબંધ તોડી તટસ્થ રહેવું અને સ્વાસ્થ્ય સાચવવું. આમ કરતાં સહનશીલતા કે ઉદારતાને સંકોચવી પડે તો પણ તેમાં કંઈ હાનિ નથી. ઉભયનું યા પોતાનું હિત સચવાય ત્યાંસુધી ઉદારતાની હદ છે. (૧૭૭)

વિવેચન—સદા અને સર્વથા ઉદાર થવાથી ખલ પુરુષોને તે ઉદારતાનો અનુચિત રીતે લાભ લેવાનું બહુ ફાવે છે, જેથી સજ્જનની ઉદારતા દુર્જનનું પોષણ કરનારી થઇ પડે છે. ઉદારતા અને સહનશીલતાના સદ્ગુણો સારાં કાર્યોનું પોષણ કરવા માટે છે, પરન્તુ દુર્જનોનાં દુષ્ટ કાર્યોને માટે નથી. જો એક પુરુષ દુર્જનના પોષણને અર્થે પોતાની ઉદારતા દાખવતો હોય, તો તે પુરુષ કાંતો પેલા દુર્જનના જેવો જ દુર્જન હોવો જોઇએ અથવા તો દુર્જનની દુર્જનતાને નહિ સમજતાં નિરર્થક ઉદારતા દાખવનારો મૂર્ખ હોવો જોઇએ. તેટલા સારુ વિદ્વાનોએ ઉદારતાની પણ હદ નિર્માણ કરી છે અને એ હદની બહાર ઉદારતા વાપરવાથી તે હાનિકારક થઇ પડે છે એમ દર્શાવ્યું છે. આ હદ કેવા પ્રકારે સમજવી તે દર્શાવવાને ગ્રંથકારે દુષ્ટ સ્વભાવના એક કૌટુંબિક જનનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે. કુટુંબમાં એક દુષ્ટ જન હોય અને તેના દુષ્ટ આચાર વિચારથી કુટુંબનાં અન્ય જનોને હાનિ થવાનો સંભવ હોય તો પ્રથમ તો એની દુષ્ટતા દૂર થાય તે અર્થે તેનાં દુષ્ટ કાર્યોને માટે ક્ષમા આપવી કે જેથી તેને પોતાની ભૂલ સમજ આવે. કહ્યું છે કે:—

નહિ થયું, તેમની ઉન્નતિ ત્યાંજ કુંઠિત થયું, એ મધ્યમ-સામાન્ય ઉદા-
રતા છે. આ સામાન્ય ઉદારતાનો પણ મોટા ભાગના જનસમાજમાં અભાવ
જોવાય છે, અને તેથી તેઓ કંજૂસનો લોભ થઈ રહી પોતાને જ નુકસાન
કરે છે. ઉત્તમ પ્રકારની ઉત્તમ અને પ્રધાન ઉદારતા તો તે છે કે પોતાના
આત્માનો, કુટુંબનો કે જ્ઞાતિજનોમાં કોઈ પણ અત્યંત નિરાધાર થઈ ગયો
હોય, અશક્ત થઈ ગયો હોય, કેવળ દેવા કે આપત્તિમાં સપડાયાનાં
કારણોથી અશક્ત થયો હોય, તેને તેવા વખતમાં પ્રેમ અને ઉદાર
દિલે પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં તન મન અને ધનથી કંઈ ને કંઈ પણ
મદદ કરવી તથા અભય આપી તેની નચિંતાઈ દૂર કરવી, તેમ જ અપ્ર-
સન્ન આપદ્ તેના આંસુઓ લૂછી પછી જ વત્સલતાથી પોતાના બંધુ વા
પ્રેમની પેઠે બની દરેક રીતે આશ્રય આપવો. આ પ્રકારની ઉત્તમ ઉદારતા
દર્શાવવાનું સાધન ધનવાન્ જનો પાસે જ હોય છે, પરન્તુ તેવા પ્રકારની
ઉદારતાવાળા જનો વિરલ જ નીકળે છે. જ્યાં ધનની સંપત્તિ જોઈને કયાં
સજ્જની દેવ ત્યાં પોતાની સંપત્તિ પરમાને અર્પણ કરવી ઉદારતાની તે
આશા જ શી ! કહ્યું છે કે—

शते जायते शूरः सहस्रेषु च पण्डितः ।
वक्ता दशसहस्रेषु दाता भवति वा न वा ॥

અર્થાત્—સો પુરુષોમાં એક શૂરવીર થાય છે, હજારમાં એક પંડિત
થાય છે, દશ હજારમાં એક વક્તા થાય છે, પણ દાતાર તો થાય વા ન
થાય.' (૧૭૩)

नम्रतालक्षणम् । १७४ ॥

यस्येपास्ति सहिष्णुता सुगृहिणां सामर्थ्ययुक्ता वरा।
साप्यौदार्यगुणे सुपर्यवसिता प्रावान्यमापद्यते ॥
नो सामर्थ्ययुता तदा व्यवहृता सा नम्रताख्ये गुणे।
दावेतावरिवर्गतोपि विशदमीत्यर्जने शकुतः ॥

સહિષ્ણુતાના પ્રકાર.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—ઉદારતાની પેઠે સહનશીલતાના પણ બે પ્રકાર છેઃ એક ઉત્તમ અને બીજી મધ્યમ. અમુક માણસ તરફથી કોઈ સમર્થ પુરૂષની કંઇ પણ અવજ્ઞા થઇ ગઇ હોય અને તે સમર્થ પુરૂષ અવજ્ઞા કરનારને સજા કરાવવા ધારે તો કરાવી શકે, પણ પહેલાની ઉપર રહેમ લાવી કંઈ પણ બદલો ન અપાવે, તો સમર્થ પુરૂષે બતાવેલી સહનશીલતા ઉત્તમ પ્રકારની ગણાય છે, અને તેનું પર્યવસાન ઉદારતામાં થાય છે. અસમર્થ માણસ સમર્થ માણસની સામે ખામોશી રાખી સહનશીલતા બતાવે છે તે બીજા પ્રકારની મધ્યમ સહનશીલતા છે, તેનું પર્યવસાન નમ્રતામાં થાય છે. પહેલા પ્રકારની સહિષ્ણુતા તો ઘણી જ શ્રેષ્ઠ છે, તેમ બીજા પ્રકારની પણ ગૃહસ્થોને કંઇ થોડી ફળદાયક નથી. તે સહનશીલતા કેટલીએક વખત દુશ્મનના હૃદયને પણ પીગળાવી નાંખી, દ્વેષભાવને દૂર કરાવી, દ્વેષની જગ્યાએ વત્સલતાને સ્થાપી, દુશ્મનના હૃદયમાં પણ પ્રેમ ભાવ ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ થાય છે. આ પ્રમાણે ઉદારતા અને નમ્રતારૂપી બે ગુણો સહિષ્ણુતાના આ બે પ્રકારોમાં સમાઇ જાય છે. અપકારના બદલામાં ઉપકાર કરવા જેવી અલૌકિક ઉદારતાનું એક દૃષ્ટાંત સર ફીલીપ સીડનીનું છે. એક મૂર્ખ જુવાને એક વાર સર ફીલીપ સીડનીની સાથે કજીયો કર્યો એટલું જ નહિ પણ સર ફીલીપને લડવા માટે ઉશ્કેરવાને તેણે પ્રયત્ન કર્યો. એમ છતાં પણ સર ફીલીપ લડવા ઉશ્કેરાયો નહિ ત્યારે તે મૂર્ખ જુવાન સર ફીલીપના મ્હોં ઉપર થુંક્યો અને તેણે તેનું ભયંકર અપમાન કર્યું. સર ફીલીપે કહ્યું: “જુવાનિયા ! જેવી સહેલાઇથી હું મારા મુખ ઉપરથી અપમાન લુંછી નાંખું છું, તેવી જ સહેલાઇથી હું મારા હૃદયમાંથી મારૂં (મનુષ્યત્વનું) લોહી લુંછી નાંખી શકું, તો હું આ જ ક્ષણે તારો પ્રાણ લઉં.” સર ફીલીપે આ વખતે અનુપમ ઉદારતારૂપી સહિષ્ણુતા દાખવી હતી, કારણકે જો તેણે ધાર્યું હોત તે એ અપમાનનો બદલો સહેલાઇથી લઇ શકત. સમર્થ પુરૂષમાં સામર્થ્ય હોવા છતાં તે ઉદારતા બતાવે છે. તેથી તે ઉત્તમ પંક્તિની લેખાય છે અને અસમર્થ પુરૂષને સામર્થ્ય નહિ

હોવાથી કોઈનું અપમાન શાંતિપૂર્વક સહન કરી રહેવાની ફરજ પડે છે પણ તે અપમાન પોતાની ઊંડી સમજણથી સહન કરે છે અને નમ્રતા રાખે છે, તો તે ગુણ મધ્યમ પ્રકારનો લેખાય છે. (રાજા ચોરને શિક્ષા કરતો હોય અને ચોરને અસમર્થતાને લીધે તે શિક્ષા સહન કરવાની ફરજ પાડી હોય, પરંતુ અંતરમાં નમ્રતા ન હોય અને વિચારતો હોય કે જો લાગ પડે તો રાજા ઉપર પણ હાથ અજમાવી લઉં, તો અહીં એ ચોરનો સહિષ્ણુતારૂપી ગુણ લેખાતો નથી, કારણકે તેની સહિષ્ણુતા પોતાના અંતરની નમ્રતારૂપી ગુણથી યુક્ત નથી.)

[અભિનિવેશ અને પ્રત્યેક અભિનવ અધિકારવિશેષ એ ગુણોની જ્યાં જ્યાં કારણોને લીધે અમલ પડે છે એ બે ગુણો ન હોય તો અભિનિવેશ તેનાં પરિણામવિશેષો પણ જ્યાં જ્યાં આવે છે, જે વિષે નીચેનો શ્લોક કહ્યો છે.]

औदार्यसहत्वस्य परिणामः । १८० ॥

स्यादौदार्यगुणो न चेदधिपतौ गेहस्य वा संसदो ।
नो शक्नोति चिरं स नायकपदे स्थातुं व्यवस्थाक्षतेः॥
न स्याच्चेद्धि महिष्णुताश्रितजने दक्षेपि भृत्ये पुनः।
स प्राप्नोति न वत्सलत्वमुचितं भ्रश्येद्दृशं स्वार्थतः॥

આ બે ગુણોની ગેરહાજરીનું પરિણામ.

ભાવાર્થ—જો કે ઉદારતાના ગુણની જરૂરીઆત દરેક માણસને છે તો-પણ જે માણસ કુટુંબનો અધિપતિ કે સભાનો અધેશ્વર–પ્રમુખ અથવા દે-શનો રાજા હોય તેણે તો ઉદારતા રાખવાની ખાસ જરૂર છે. જો તેનામાં મનની ઉદારતા ન હોય તો, તેની નીચેના માણસોની પ્રિયતા તે મેળવી શકતો નથી અને બધા માણસો તેનાથી વિરુદ્ધ પડી જાય છે, ધણાની વિરુદ્ધ સામગ્રીની વ્યવસ્થા તૂટી જાય છે, અને તેની મહત્તા ચાલી જાય છે. તેમ જ સહનશીલતાનો ગુણ ખાસ કરીને આશ્રિત માણસને કે નોકર અ-થવા દુર્બળ માણસને અતિ ઉપયોગનો છે. જો ડાહ્યા નોકરમાં પણ તે ગુણ

ન હોય તો તે પોતાને બજાવવાનું કાર્ય કદી પણ બજાવી શકતો નથી, તેમ જ ઉપરી અધિકારીની પ્રીતિ મેળવી શકતો નથી અને સ્વાર્થથી ભ્રષ્ટ થાય છે. (૧૮૦)

વિવેચન—અનુદારતા અને અસહિષ્ણુતાથી થતી અનેક હાનિઓનું પૂર્વે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. જે જે વ્યક્તિઓમાં ઉદારતા અને સહિષ્ણુતાના ગુણોનું અસ્તિત્વ હોય છે તેઓ સુખને અનુભવે છે, અને તે વિનાના મનુષ્યો અનેકાનેક કલહ–કષ્ટાદિનો ભોગ થઈ પડે છે; પરંતુ સૌથી વધારે સત્તાવાળા મનુષ્યોમાં અને સૌથી હલકી અવસ્થાવાળા મનુષ્યોમાં તો એ ગુણોનો અભાવ અત્યંત હાનિકારક નીવડે છે. કુટુંબનો વડીલ અથવા સભાનો પ્રમુખ અથવા દેશનો રાજા એવા અધિકારી જનોમાં જો ઉદારતા કે સહિષ્ણુતા ન હોય તો તેઓ માત્ર પોતાના એક શબ્દે કરીને અનેક મનુષ્યોના કષ્ટનું કારણ થઇ પડે છે. તેથી ઉલટું તેઓમાં જો એ ગુણો હોય છે તો અનેકનાં કષ્ટોનું નિવારણ તેઓને હાથે થવા પામે છે, એટલું જ નહિ પણ તેઓ કુટુંબમાં, સમાજમાં અથવા દેશમાં પ્રિય થઈ પડે છે. તદ્દન હલકી અવસ્થાનાં મનુષ્યો જેવા કે નોકર મજુર વગેરેમાં પણ તે ગુણો હોવા જોઇએ અને જો તેનો તેઓમાં અભાવ હોય છે તો તેઓ પોતાના ઉપરી અધિકારીના હુકમો ઠપકા વગેરે સહન કરી શકતા નથી અને તેથી તેઓ અધિકારીની પ્રીતિ સંપાદન કરીને પોતાનું હિત સાધી શકતા નથી.

ઉદારતા અને સહિષ્ણુતાવડે દુશ્મનને મિત્ર કરનાર ચીનના રાજાનું એક દૃષ્ટાંત આ સ્થળે આપવું યોગ્ય થઇ પડશે. પૂર્વે ચીનના એક રાજાને ખબર મળી હતી કે તેના તાબાના અમુક પ્રાંતોના લોકોએ બળવો કર્યો છે. રાજા તુરત જ તે પ્રાંતોમાં જવાને તૈયાર થયો અને પોતાની આસપાસ ઊભેલા રાજ્યાધિકારીઓને તેણે કહ્યું: "ચાલો, તમે સઘળા મારી સાથે એ પ્રાંતોમાં ચાલો. હું તમને વચન આપું છું કે આ વખતે આપણે આપણા શત્રુઓનો નાશ કર્યા વિના રહીશું નહિ." રાજા અને અધિકારીઓ તે પ્રાંતોમાં ગયા અને તુરત જ બળવાખોરો હથિયાર છોડી દઈને રાજાને તાબે

થઈ ગયા. રાજ્યાધિકારીઓએ ધાર્યું કે હવે રાજા ભગવાખોરોનો નાશ કરીને વેર વાળ્યા વિના રહેશે નહિ, પરંતુ સૌના આશ્ચર્ય વચ્ચે રાજાએ કેદ કરેલા ભગવાખોરોને ઉદારતાપૂર્વક છોડી દીધા અને તેઓનો દોષ મર્ષણ કરી લીધો. આ જોઈને એક નીતાઇ અમલદાર ગુસ્સે થયો અને તેણે રાજાને કહ્યું: "અરે નામવર ! આ તમે શું કર્યું ? તમે પોતે દુશ્મનોનો નાશ કરવાનું વચન આપ્યું હતું તે તમે શું ભૂલી ગયા છો કે અત્યારે તેઓને માફી બક્ષો છો ?" રાજાએ મન્દ સ્મિત કરીને કહ્યું: "મેં મારા દુશ્મનોનો નાશ કરવાનું વચન આપ્યું હતું તે મને યાદ છે, પરન્તુ જેઓ મારા દુશ્મન મટીને મિત્ર થયા છે તેઓનો નાશ કરવાનું વચન મેં આપ્યુ નહોતું તેથી મેં મારું વચન ભાંગ્યું નથી." અધિકારીઓ આથી આશ્ચર્ય પામ્યા અને રાજાની ઉદારતાની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. (૧૮૦)

मयेऽर्के समरस्येतपरोरेण । १८१ ॥

एतौ गेहगतैक्यरक्षणकृते नापेक्षितौ केवलं ।
किन्तूद्योगविवर्द्धने व्यवहृतौ स्वार्थे परार्थे तथा ॥
शिक्षाया ग्रहणे तथा वितरणे नेतृत्वनिर्वाहणे ।
देशज्ञातिसमाजकार्यकरणे कामं सदापेक्षितौ ॥

સારાં કામોમાં આ બે ગુણોની અગત્ય.

ભાવાર્થ—ઉદારતા અને સહનશીલતા એ બે ગુણોની આવશ્યકતા કેવળ ઘરની અંદર કુટુંબમાં ઐક્ય સાચવવા માટે છે એટલું જ નહીં પણ ઉદ્યોગ વધારવો હોય, વ્યવહાર ઉન્નતતર બનાવવો હોય, સ્વાર્થની સાથે પરમાર્થ કાર્ય સાધવું હોય, કોઈને કાંઈ શિખામણ આપવી હોય કે કોઈની પાસેથી શિખામણ લેવી હોય, મહત્ત્વ મેળવી નાયકનો અધિકાર ભોગવવો હોય, દેશ, જ્ઞાતિ અને સમાજનાં કાર્યો સાધવાનાં હોય, તે દરેક ઠેકાણે આ બે ગુણોની ખાસ જરૂર રહે છે. આ બે ગુણો જો ન હોય તો ઉપર બતાવેલાં કાર્યો ધાર્યા પ્રમાણે સિદ્ધ થઈ શકતાં નથી. (૧૮૧)

વિવેચન—આ પરિચ્છેદમાં ઉદારતા અને સહનશીલતા વિષે ગ્રંથકારે જે લંબાણ વિવેચન કર્યું છે તે વિવેચનમાં ઉદાહરણ તરીકે બહુધા એક કુટુંબને જ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે, જેથી વાચકો કદાચ એમ સમજે કે એ ગુણોની આવશ્યકતા કુટુંબનો વ્યવહાર ચલાવવામાં જ માનવામાં આવે છે, પરન્તુ વસ્તુતઃ તે ગુણો મનુષ્યજીવનની સર્વ શાખાઓમાં આવશ્યક થઈ પડે છે; ઉદ્યોગ કે વ્યાપારને વધારવો હોય તો ગ્રાહકોની પ્રીતિ મેળવવાને એ ગુણોની જરૂર પડે છે, વ્યવહારમાં લોકોનો ઉંચો અભિપ્રાય સંપાદન કરવા માટે પણ ઉદાર અને સહનશીલ થવું પડે છે, સ્વાર્થની સાથે પરોપકારરૂપી ઉચ્ચ કર્તવ્ય બજાવવું હોય તોપણ મનથી અને ધનથી ઉદાર થયા સિવાય તે બજાવી શકાતું નથી, કોઇને શિખામણ આપતાં કે કોઇની પાસેથી શિખામણ ગ્રહણ કરતાં સહિષ્ણુ થવું પડે છે, કારણકે શિખામણ આપવા જતાં સામો માણસ દુર્જન કિંવા મૂર્ખ હોય તો પોતાનું અપમાન થવાનો સંભવ હોય છે અને તે અપમાનને સહી લેવાનો ગુણ પોતામાં હોવાની જરૂર છે તથા શિખામણ ગ્રહણ કરતાં કોઈ કડવા શબ્દોમાં કાંઈ કહે તો તે પણ તેની હિતબુદ્ધિની કદર કરીને તેના કડવા શબ્દોને ઉદારતાપૂર્વક સહન કરી લેવા પડે છે. તેવી જ રીતે ઉપરના શ્લોકમાં કર્યું તેમ કુટુંબના વડીલ તરીકે, સમાજ કે જ્ઞાતિના અગ્રેસર તરીકે કિંવા દેશના રાજા તરીકે ઉંચો અધિકાર ભોગવવો હોય અને એ રીતે લોકોનું હિત સાધવું હોય તોપણ ઉદારતા તથા સહિષ્ણુતારૂપી ગુણો વિના ચાલી શકતું નથી. એ ઉપરાંત અનેક સ્થળે અને અનેક કાર્યોમાં એ ગુણોની અગત્ય દેખાઇ આવે છે. સહનશીલતાની પ્રશંસા કરતાં મી. સ્માઈલ્સ સત્ય જ કહે છે કે "સહનશીલતા એક એવો ગુણ છે કે જેને સઘળાં માણસો માન આપવામાં ખુશી માને છે. એ એવો ઉત્સાહ છે કે જે જીંદગીના સર્વ સંકટ સમયે ઉદ્ભવ પામે છે. એ કર્તવ્ય બજાવવામાં જો જરૂર હોય તો પ્રાણત્યાગ કરવાને પણ મનુષ્યને શક્તિમાન્ કરે છે." (૧૮૧)

षष्ठ परिच्छेद.

પુરુષોના ધર્મોઃ સન્મિત્રો.

मित्रावश्यकता ॥ १८२ ॥

प्रत्येकं सुखदुःखचक्रमनिशं नृणां परावर्तते ।
दुःखे सन्निहिते सुखे च विगते चित्तं भृशं क्लिश्यते ॥
न स्युश्चेत्सुहृदो विशालमनसस्तस्मिन्प्रसङ्गे तदा ।
दद्यादाश्वसनं सहायमथवा तस्मै निराशाय कः ॥

મિત્રોની જરૂર.

ભાવાર્થ—દરેક માણસના ઉપર સુખદુઃખનું ચક્ર નિરંતર ફર્યા કરે છે, એટલે સુખની પછવાડે દુઃખ અને દુઃખની પછવાડે સુખ લાગેલું જ છે. જ્યારે પુણ્યનો યોગ પૂરો થઈ રહેતાં સુખ સંપત્તિ ચાલી જાય છે, અને દુઃખ યા વિપત્તિ સન્મુખ આવી ઊભાં રહે છે અને તેથી મનમાં બહુ આઘાત યા ક્લેશ થવા માંડે છે ત્યારે ઉદાર મનના, સાચી સલાહ આપનાર યા મદદ કરનાર મિત્રોની જરૂર પડે છે. જો તેવા ઘણા મિત્રો ન હોય તો દુઃખી થએલા નિરાશ માણસને મનનું આશ્વાસન યા આર્થિક મદદ બીજો કોણ આપે? અને સંકટના સમયમાં સહાય કોણ કરે? માટે દરેક ગૃહસ્થે સારા મિત્રોની સાથે મિત્રતા રાખવાની જરૂર છે. (૧૮૨)

વિવેચન—સંસારમાં મિત્રોની આવશ્યકતા મન અને તનના આશ્વાસન અને હિતને અર્થે લેખવામાં આવી છે. માણસ કોઈ વખતે એવી સારી અવસ્થામાં પણ હોય કે જે વખતે તેને મિત્રો તરફના આશ્વાસનની કે સહાયની કિંવા સલાહની જરૂર ન હોય. પરન્તુ એવી અવસ્થા હમેશાં ટકી રહે એવું ચોક્કસ હોતું નથી. કાળ બદલાય છે, મનનું દુઃખ પેદા થાય કિંવા આર્થિક હીન દશા આવી પડે છે ત્યારે મિત્રના આશ્વાસનની, સલા-

હની તેમ જ ધન સબંધી મદદની જરૂર પડે છે. આ વખતે નવા મિત્રો શોધવા જવાથી કશો લાભ થતો નથી, પરન્તુ જે વખતે મિત્રોની જરૂર નહોતી તે વખતે મિત્રો કરી રાખેલા હોય છે તે જ વખતના જૂના મિત્રો જ કામ લાગે છે. માઠી અવસ્થામાં નવા મિત્રો થતા નથી, પરન્તુ જે જૂના અને ખરા મિત્રો હોય છે તેઓ જ તે વખતે–આપત્તિને વખતે કામ લાગે છે; અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે–

Old times are sweetest
And old friends are surest.

એટલે કે જૂના વખતની વાતો મધુર લાગે છે અને જૂના વખતના મિત્રો વધુ ખાત્રીવાળા હોય છે. આ કારણથી ખરેખરા અને અંતઃકરણના થોડા મિત્રો મનુષ્યે કરી રાખવા જોઇએ. "વનમાં એકલું ઝાડ" પણ કોઈ કામનું નથી તેવી રીતે મિત્ર વિનાનો એકલો મનુષ્ય સંસારમાં ઈચ્છવાલાયક નથી. પંચતંત્રમાં એક સ્થળે કહ્યું છે કે—

अपि संपूर्णतायुक्तैः कर्त्तव्याः सुहृदो बुधैः ।
नदीशः परिपूर्णोऽपि चंद्रोदयमपेक्षते ॥

અર્થાત્—બુદ્ધિમાનોએ પોતે સંપૂર્ણ હોવા છતાં પણ મિત્રો કરવા, જેમકે સમુદ્ર પરિપૂર્ણ છે, તોપણ ચંદ્રના ઉદયને ઈચ્છે છે. અંગ્રેજ કવિઓએ તેમ જ સંસ્કૃત વિદ્વાનોએ મૈત્રીની આવશ્યકતાને માટે અનેક પ્રસંગોએ મનુષ્યોને બોધ આપ્યો છે. અશક્ય લાગતાં કાર્યો પણ મનુષ્ય મિત્રની સાહાય્યથી કરવાને શક્તિમાન્ બને છે. ઘણી વખતે સગાં જેટલાં સાહાય્યવાન થઇ શકે છે તે કરતાં સુમિત્રોથી આપણું વિશેષ હિત થઈ શકે છે. એટલું ભૂલી જવું જોઇએ નહિ કે જે આવશ્યકતા છે તે 'સુમિત્રો' ની છે અને તેટલા માટે ગ્રંથકારે सुहृद् શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે. सु+हृद् અર્થાત જેનું આપણા પ્રત્યે સારા પ્રકારનું હૃદય હોય તે 'સુહૃદ'–મિત્ર કહેવાય. પોતાના કશા સ્વાર્થને લીધે કોઇ આપણી મિત્રતા કરવા આવે તેને 'સુહૃદ' નામ યોગ્ય જ નથી, કારણકે પૈસા હોય તો મિત્રો થવાને તો ઘણા આવે છે, પરન્તુ તેઓ પોતાના સ્વાર્થને ખાતર મૈત્રીને માટે ફાંફાં મારતા હોવાથી 'સુમિત્ર નહિ પણ' કુમિત્ર જ લેખાય છે.

કુમિત્રો કેવા તો વિરુદ્ધમાં [illegible] આશ્ચર્ય [illegible] છે તેનું [illegible] (૧૬૨) [illegible]

[illegible] (૧૮૨)

[કુમિત્રો કેવા હોય અને કુમિત્રો કેવા હોય તેના [illegible] આપવામાં આવે છે.]

शार्दूल वि० ।। १८३ ॥

यो मैत्रीं विरमे विपत्तिसमये प्रेम्णा सदा निर्वहे-

અર્થાત્—જેવી રીતે સોનાની પરીક્ષા ચાર ક્રિયાઓ ઘર્ષણ, છેદન, તાપ અને તાડન (ટીપવું) થી થાય છે, તેવી રીતે ચારથી પુરુષની પરીક્ષા થાય છે: ત્યાગ, શીલ, ગુણ અને કર્મ. પરીક્ષાનો આ પ્રકાર પણ લક્ષમાં રાખવો અને પછી મૈત્રી કરવી.

મસ્તક આપનાર એક સુમિત્રનું દૃષ્ટાંત અત્ર પ્રાસંગિક થઇ પડશે. સાઇરેકયુસના પાતકી રાજા ડાયોનીશીઅસે ડેમન નામના એક તત્ત્વવેત્તાને ફાંસીની સજા કરી. ડેમને રાજા પાસે એવી માંગણી કરી કે મને મારી નાંખવામાં આવે તે પહેલાં મારાં સ્ત્રીપુત્રાદિને મળવા જવા દેવાની રાજાએ કૃપા કરવી. રાજાએ તેમ કરવા દેવાની હા કહી પરન્તુ ડેમનને બદલે કોઇ બીજો માણસ કેદમાં પુરાવા તૈયાર થાય અને ડેમન વચનાનુસાર ન આવી પહોંચે તો તેને બદલે પેલો પુરાએલો માણસ પોતાનું માથું આપવા તૈયાર થાય એવી શરત કરી. આવો માથું આપનારો માણસ કોઇ પણ નીકળી આવે તેવો સંભવ ન હોવાથી ડેમને પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રાદિને મળવાની આશા છોડી દીધી. એટલામાં ડેમનનો મિત્ર પાઇથીઅસ રાજાની શરત પ્રમાણે કબુલ થયો અને ડેમનને તેના કુટુંબને મળવા જવા દેવા માટે છૂટો કરાવીને પોતે કેદમાં પુરાયો. ડેમન ગયો ખરો, પણ કુટુંબને મળીને પાછા આવતાં માર્ગમાં તેને અનેક અડચણો આવી અને તેથી ઠરાવેલે દિવસે તે આવી પહોંચ્યો નહિ. પાઇથીઅસ હજી કેદમાં જ હતો અને પોતાનો જાન બચાવવાને તે નાસી છૂટ્યો નથી એમ જોઇને રાજાને ઘણું આશ્ચર્ય થયું. છેવટે પાઇથીઅસને ફાંસીને લાકડે લટકાવવાની તૈયારી થઇ. જ્યાં પાઇથીઅસના ગળામાં ફાંસો પડવાને એક ક્ષણની વાર હતી એટલામાં ડેમન મારતે ઘોડે આવી પહોંચ્યો અને પોતાના મિત્રના ગળામાં ફાંસો પડતો અટકાવ્યો. મિત્રને બદલે પોતાનું માથું ન લેવાયું અને હવે મિત્રનું મરણ થશે એમ જાણીને પાઇથીઅસ શોકાતુર થયો; પરન્તુ તુરત જ એ બન્ને મિત્રોની મિત્રતા જોઇને રાજાએ ઉદારતાપૂર્વક ફરમાવ્યું કે " આવા મિત્રોની જોડી હમેશાં કાયમ રહો, " અને ડેમન તથા પાઇથીઅસ બન્નેને જીવતા છોડી મેલવામાં આવ્યા.* (૧૮૪)

* આ બનાવને બરાબર મળતો જ હિંદમાં બનેલો કહેવાતો બનાવ બુંદીકાના રાજા ચાંપરાજ અને તેના મિત્ર પદ્મસિંહ વચ્ચેનો છે, પરન્તુ હાલમાં

મૈત્રી માણસનું આખું જીવન બગાડી નાંખે છે. ઉપર કહેલાં ઉપમાનો
ની મૈત્રીની સાથે યથાર્થ રીતે ઘટે છે. કપુત્રોના જન્મથી ઉચું કુળ
છે તેવી ધન તથા પ્રતિષ્ઠાની હાનિ થાય છે તેવી રીતે કુમિત્રની મૈ
ધર્મો તથા આબરૂ બન્ને જાય છે. અશિક્ષિત બાળાથી પુત્ર મૂર્ખ
રહેલી બને છે, તેવી જ રીતે કુમિત્રની સોબતથી તેના જેવાં જ મૂર્ખ
અર્થ કાર્યો કરવાનું મન થાય છે અને તેથી અમે તેના ડાહ્યા હોવા
લોકોમાં તેની મૂર્ખ તરીકે જ ગણના થાય છે. વેશ્યાની સોબતથી કુળવ
સ્ત્રીમાં પણ અનીતિના અંકુરો ફૂટે છે તેવી રીતે કુમિત્રથી પણ કુમાર્ગે
જવાની વૃત્તિ જ માણસને થઈ આવે છે. પાખંડી જનોના પાખંડથી સદ્
બુદ્ધિનો લોપ થાય છે, તેવી રીતે કુમિત્રના પાખંડથી પણ બુદ્ધિનો લોપ
થાય છે અને કુમંત્રીઓનાં કારસ્તાનોથી તથા કરનાથી રાજ્યના રાજ્યમંત્રી
હાનિ થાય છે તેવી રીતે કુમિત્રની મૈત્રીથી તેનાં દુષ્ટ કાર્યોને માટે પણ
આપણે લોકોમાં હીણાઈએ છીએ. આ જૂદાં જૂદાં ઉપમાનોનો અત્રે
સાથે ઉપયોગ કરવામાં એક વિશિષ્ટ હેતુ સમાએલો છે. કુમિત્રની મૈત્રીથી
પ્રતિષ્ઠા, ડહાપણ, નીતિ, બુદ્ધિ અને ધર્મ એ સર્વનો નાશ થાય છે એ
દર્શાવવાને એ પ્રત્યેક વસ્તુની મુખ્યતા કરીને હાનિ જેવી થાય છે એ
ત્યેક વસ્તુને અત્ર ઉપમાન તરીકે ગ્રહણ કરવામાં આવેલી છે અને તે સર્વ
ગુણોનો નાશ કુમિત્રના સંગથી થતો હોવાનું અધ્યાહારપૂર્વક દર્શાવીને
માનુષં જીવનમ્ વિનશ્યતિ અર્થાત્ મનુષ્યજન્મ વૃથા જાય છે એવું સમુચ્ચયે
કથન કરવામાં આવ્યું છે. કુમિત્રની સોબત સંબંધ વિષે તો અનેક વિદ્વા-
નોએ ઉપદેશ કર્યો છે. વિશ્વકર્માએ કહ્યું છે કે—

न ध्यानत्वं न गांभीर्यं छायामप्यर्पयेः सह ।
पर्याप्तं शौण्डिकैर्हस्ते मदिरां मन्यते जनः ॥

અર્થાત્—સાધુજન પણ નીચ સાથે ઉભા રહેવું કે જવું નહિ, કે-
મકે દારૂ વેચનારી સ્ત્રીના હાથમાં દૂધ હોય તોપણ તેને લોક મદિરા
માને છે. (૧૮૫)

[હવે મિત્રતા નિભાવવાના ઉપાયો દર્શાવવામાં આવે છે.]

कथं मैत्रीनिर्वाहः । १८६ ।

ये मित्रे इतरेतरं कथयतः स्वीयं रहस्यं स्फुटं ।
श्रुत्वा चित्तपटान्तरे च सुतरां गोपायतस्तत्पुनः ॥
ये योग्यामुपदां मिथो वितरतो गृह्णीत एवार्पितां ।
प्रख्यातिं कुरुतश्च वास्तवगुणैस्तत्रैव मैत्री स्थिरा ॥

કેવી રીતે મિત્રતા નિભે છે ?

ભાવાર્થ—પોતાની છાનામાં છાની વાત હોય તે વાત મિત્રની આગળ જાહેર કરતાં જેઓ જરા પણ અચકાય નહીં તેમ જ પોતાના મિત્રની ગુપ્ત વાત અંતરના ઊંડા પડમાં એવી રીતે ગોપવી રાખે કે તે વાત જાહેરમાં ન લાવવી હોય તો મરતાંસુધી પણ જાહેરમાં ન આવવા દે, પોતાને ત્યાં પ્રસંગ આવ્યે મિત્રને યોગ્ય ભેટ આપે અને મિત્રને ત્યાં પ્રસંગ આવે તે જે ભેટ આપે તે ઉલ્લાસપૂર્વક સ્વીકારે, ઉચિત રીતે મિત્રની તારીફ કરી તેના ગુણોને વિસ્તારે, આવી રીતે પરસ્પર અંતરમાં ભેદ રાખ્યા વગર ગુણોની આપ લેની સાથે નિખાલસપણું રાખવામાં આવે ત્યાં મિત્રતા બંધાય છે, અને નિભે છે. (૧૮૫)

વિવેચન—મૈત્રીનો નિભાવ કેવી રીતે થાય છે તેનો ઉપચાર અત્ર દર્શાવ્યો છે. ઘણી વાર એવું જોવામાં આવે છે કે કોઇ બે નવાસવા મિત્રો પોતાની મૈત્રીની શરૂઆતમાં એક બીજાના ખરેખરા અંતરના મિત્રો હોય તેવો દેખાવ કરે છે, પરન્તુ પાછળથી કાંઇક વિક્ષેપ પડવાને લીધે તેઓની મૈત્રી એકાએક તુટી જાય છે અને ઘણી વાર તો તેવા તૂટેલી મૈત્રીવાળા મિત્રો એક બીજાના વૈરી બન્યા હોય તેવો દેખાવ નજરે પડે છે! એક બીજાની ગુપ્ત વાત અન્યની પાસે ઉઘાડી ન કરવી, તેમ જ હૃદયની ગુપ્ત વાત બે મિત્રોની અંદર પરસ્પર જણાવતાં ક્ષોભ ન પામવો, એક બીજાના ગુણોનો વિનિમય કરવો અને પ્રસંગોપાત ભેટો આપવી લેવી: એ સઘળો મૈત્રીનો

ઔપચારિક પ્રકાર હોય તેમ થાય છે. અંતરના ખરેખરા મિત્રોને તેમ વાતો પરસ્પર કહેવાની કે ગુપ્ત વાતો અન્યની પાસે ખુલ્લી નહિ કરવાની અથવા તો બોજો આપવા લેવાની રીતિનો ઉલ્લેખ કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. તેઓનાં અંતર એટલાં ભળી ગયાં હોય છે અને એકરૂપ બની ગયાં હોય છે કે તેઓ પોતાના મિત્ર તરફના ધર્મો સ્વયમેવ સમજે છે અને પોતાનું તથા મિત્રનું હિત શું છે તે સમજીને દરરોજ કાર્ય કરે છે. બોજો આપવા લેવાનો તો ઉપચાર માત્ર છે. ખરા અંતરના સ્નેહીઓની દૃષ્ટિ તે ઉપર હોતી નથી. કોઈ કવિએ ખરું કહ્યું છે કે—

અનાદર સ્નેહિને શાનો !
નિમંત્રણ સ્નેહિને શાનાં !

પરન્તુ કેટલાક પ્રકારના મિત્રો આદિની મૈત્રી નિભાવવાને એ ઉપચારોની પણ અગત્ય છે ખરી. ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે જેઓની મૈત્રી પહેલાં અતિદૃઢ દેખાય છે પરન્તુ પાછળથી તૂટી જાય છે તે પ્રકારની મૈત્રી તૂટી જવામાં ઉપચારની ખામી જ ઘણે ભાગે કારણભૂત હોય છે, અને તેથી તેવી મૈત્રી જો કોઈ પણ રીતે હિતકારક લાગતી હોય તો તેના નિભાવ માટે ઉપર કહ્યું તે પ્રકારનો ઉપચાર કરવાની અગત્ય છે ખરી. વિચાર પ્રમાણે વર્તન થાય છે. સામા માણસના અંતરના વિચાર અથવા અંતરનો ભાવ જાણવાનું કશું સ્થૂળ સાધન જગત્માં અસ્તિત્વ ધરાવતું હોય તો તે માત્ર વર્તન છે. સામો માણસ આપણને ચાહે છે કે નહિ તેની પ્રતીતિને માટે આપણે તેના તરફના હિતકારક વર્તનની અપેક્ષાનો ઉપર કહ્યું તેવા સ્નેહપૂર્વક ઉપચારની આશા રાખી શકીએ, અને તેટલા માટે દરેકે ખરી તેની અગત્ય છે. એરિસ્ટોટલ કહે છે કે "મિત્રો થવા માટે તેઓ એક બીજાના શુભેચ્છક હોવા જોઈએ, એટલે કે તેમણે એક બીજાનું હિત ઇચ્છવું જોઈએ. તેમને એક બીજાની લાગણીની ખબર હોવી જોઈએ." હિત ઇચ્છવું અને લાગણી જણાવી એ બન્ને બાહ્યોપચારથી માલુમ પડે છે, પરંતુ તે બાહ્યોપચાર નિષ્કપટ હોય તો જ સત્ય માલુમ પડે છે, અને નહિતો ખુશામતિયા બાહ્યોપચારથી માણસો કૃત્રિમ મિત્રોનાં કાવતરાંનો ભોગ પણ થઈ પડે છે. (૧૮૬)

[હવે ખરી મૈત્રીનો પ્રકાર સમજાવવાને કેટલાંક જડ–ચેતન ઉદાહરણો આપવામાં આવે છે.]

उत्कटमैत्र्या उदाहरणम् । १८७ ॥

मैत्रीलक्षणमुत्तमं शुभतरं चेद्वाञ्छसि प्रेक्षितुं ।
पश्य प्रेम तदात्र दुग्धजलयोरैक्यं समापन्नयोः ॥
दृष्ट्वैकस्य विनाशनं किमपरं स्वास्थ्यं समालम्बते ।
यद्वा स्वल्पतरापि किं विषमता मध्येऽनयोर्विद्यते ॥

एकपाक्षिकी प्रीतिः । १८८ ॥

पद्मं सूर्यनिरीक्षणे विकसितं सूर्यो न पद्मेक्षणे ।
चन्द्रं वीक्ष्य चकोरकः प्रमुदितश्चन्द्रो न संप्रेक्ष्यतम् ॥
हृष्टो दीपनिरीक्षणेन शलभो दीपस्तु तद्दाहकः ।
किं वैषम्यमिदं महत्तरमहो नो प्रीतिविच्छेदकम् ॥

वैषम्येपि प्रीतिनिर्वाहः । १८९ ॥

कर्त्तव्या न पुरैव धर्मविषमैर्मैत्री विचारं विना ।
जाता चेत्सहसा कथञ्चिदपि वा प्राणान्तकष्टेपि सा ॥
निर्वाह्या निजमित्रनिष्ठुरहृदि स्नेहेप्यलब्धे मना-
गेतद्रीतिसमाश्रयेण कमलाद्येषु स्थिरा दृश्यते ॥

विषममैत्रीनिर्वाहकस्याभ्यमनम् । १९० ॥

भ्रातश्चातक ! सार्थकं तव जनुर्यन्निष्ठुरेप्यम्बुदे ।
प्रीतिं निर्वहसे प्रसन्नमनसा नित्यं प्रवृद्धां पराम् ॥

मैत्रीलक्षणमेतदेव परमं शास्त्रे बुधैर्दर्शितं ।
धिक् तान् नैव च निर्वहन्ति सुहृदा मैत्रीं महान्तोपि ये ॥

ખરી મિત્રતાનો નમૂનો.

ભાવાર્થ—હે મહાભાગ ! માણસમાં ખાસ અને મિત્રમાં ઉત્તમ મિત્રતાનું લક્ષણ જોવું હોય તો આ તરફ નજર કર. પાણીમાં દૂધ ચાખ્યું છે અને તેની અંદર પાણી નાંખવામાં આવ્યું ત્યારે બન્ને કેવાં એકમેક થઈ ગયાં છે? ને પાણી અગ્નિ ઉપર મુકાય છે, તેમાંથી એક પાણીને અગ્નિના તાપની જ્વાળા લાગવા માંડે ત્યારે તેનો વિનાશ થવા માંડે છે, ત્યારે તેનો મિત્ર દૂધ પોતાના મિત્રની પીડા જોઈને શું છાનો માનો બેસી રહે છે? નહીં જ. તે પણ તેની સાથે જ અગ્નિમાં ઝંપલાવવા તૈયાર થઈ જાય છે. પણ તેટલામાં તેનો માલીક ચેતી જાય છે અને અંજલિમાં પાણી લઈ દૂધની ઉપર છાંટી એમ સમજાવે છે કે તારો મિત્ર હાજર છે, ત્યારે દૂધ શાંત થઈને બેઠે છે! મને વચ્ચે અંતર પણ વિભક્ત રહેવા પામી નથી અને અંદર પણ એક બીજા પ્રત્યે તેની ચાહના ચાલે છે. (૧૮૭)

એકતરફી પ્રેમમાં પણ ટકી રહેલી મિત્રતા.

કમળ સરોવરના કિનારામાં સૂર્યનો ઉદય થતાં તેને જોઈ પ્રફુલ્લિત થઈ રહે છે. સૂર્યનાં દર્શનથી તે ખુશ થાય છે, પણ ચન્દ્રને-પોતાના મિત્રને જોવાથી સ્નેહને ઠંડ કેવા દેવા છે? તેને અને તો પણ જોવાં કંઈક હશે! ચંદ્રના કિરણથી આહ્લાદ પામે છે એવું અંતર હોવા છતાં [illegible] ચકોર પક્ષિ ચંદ્રને તો ચકોરના જોવાથી અંદર આનંદ પણ હશે કે ઉભરાઈ જાય છે, તથાપિ [illegible] નથી. તેમજ [illegible] ક્યાંય [illegible] મુસાફરી કરીને તેના ઉપર બેસવા જાય છે, પણ પેલો ધીરો તો બેસવા [illegible] તેની પ્રીતિ કરવી નહીં; કરી તો મરતાંસુધી મૂકવી નહીં. (૧૮૮)

કમળ આદિ જે પ્રીતિ નિભાવી રાખે છે તે એવા આદર્શો કે પ્રથમ તો વિચાર્યા વગર પ્રીતિ કરવી જ નહીં, તેમાં પણ જ્યાં એક

નાનો બીજો મોટો, એક સમૃદ્ધિવાન્ બીજો ગરીબ, આવી વિષમતા હોય ત્યાં તો પ્રીતિ ન જ કરવી. કરવી તો સમાનતા હોય ત્યાં જ, તોપણ વ-ગરવિચારે કદાચ વિષમતામાં પણ જાણ્યે અજાણ્યે પ્રીતિ થઇ ગઈ તો પછી ગમે તેવું કષ્ટ આવે, છેવટે પ્રાણ જતા હોય તો તેને ભોગે પણ કરેલી મિત્રતા નિભાવી રાખવી. સામા માણસનું હૃદય ગમે તેવું નિષ્ઠુર થોડા પણ પ્રેમથી વિરહિત હોય તોપણ કરેલી પ્રીતિ તોડવી નહિ. કમળ, ચકોર અને પતંગીયો આ સિદ્ધાંતને ચુસ્તપણે વળગેલાં હોવાથી સૂર્ય ચંદ્ર અને દીવાના પ્રેમની ગેરહાજરીમાં પણ મૈત્રી સ્થિર થયેલી દેખાય છે. (૧૮૯)

વિષમ મૈત્રી નિભાવનારને આશ્વાસન.

અરે, ચાતક ! ધન્ય છે તને, કે જેને તું રાત દિવસ યાદ કરે છે તે મેઘ તને પાણી પાવામાં નિષ્ઠુરતા બતાવે છે, તોપણ તું તો તેના પ્રત્યે તેવા ને તેવા મનથી દિન દિન પ્રત્યે અધિક અધિક પ્રીતિ રાખે છે, અને મિત્રતાનો ખરી રીતે નિર્વાહ કરે છે. એકતરફી પણ પ્રીતિ નિભાવીને તેં તો તારૂં જીવન સફળ કર્યું. વરસાદ ભિલે નિષ્ઠુર બને, પણ તું તો તારી ફરજ બજાવી ચુક્યો. ખરેખર, વિદ્વાન્ પુરૂષો આને જ ઉત્તમ મૈત્રી કહે છે. જેઓ મોટા થઇને માત્ર પોતાની મોટાઇની મગરૂરીમાં મગ્ન રહી પોતાને ચાહનારના નાના સાથે પણ મિત્રતાનો નિર્વાહ કરતા નથી, તેઓને એક વાર નહીં પણ હજાર વાર ધિક્કાર હો ! પ્રીતિ નિભાવવાની બાબતમાં તું નાનો છતાં પણ મોટા જ છે; અને પેલા મોટા પણ નાના જ છે. ગૃહસ્થોમાં પણ તે જ ઉત્તમ છે, કે જેઓ વિચાર્યા વગર મૈત્રી કરતા નથી, અને કર્યા પછી ગમે તે ભોગે પણ મૂકતા નથી. (૧૯૦)

વિવેચન—ઉપર્યુક્ત ચાર શ્લોકમાં જે ઉદાહરણો આપવામાં આવેલાં છે તે ઉદાહરણો બે પ્રકારની મૈત્રીનાં આપવામાં આવેલાં છે: (૧) સમ મૈત્રી અર્થાત્ પરસ્પર મિત્ર ભાવ, (૨) વિષમ મૈત્રી અર્થાત્ એકપક્ષી મિત્રભાવ. સમ મૈત્રીના ઉદાહરણ તરીકે દૂધ અને જળનો મિત્રભાવ અતિ ઉચ્ચ પંક્તિનો છે. પરસ્પર મિત્રભાવ રાખનારા મનુષ્ય મિત્રોએ પણ દૂધ અને જળની વચ્ચે રહેલી મિત્રતાનું અનુકરણ કરવું ઘટે છે. અન્ય વિદ્વાને દૂધ

અને જ્ઞાની મિત્રની ફરજોને જુદા ગ્રંથોમાં પણ લગભગ સરખા જ ભર્તૃહરિ નીચે મુજબ વર્ણવે છે:

क्षीरेणात्मगतोदकाय हि गुणा दत्ताः पुरा तेऽखिला ।
क्षीरे तापमवेक्ष्य तेन पयसा स्वात्मा कृशानौ हुतः ॥
गन्तुं पावकमुन्मनस्तदभवद्दृष्ट्वा तु मित्रापदं ।
युक्तं तेन जलेन शाम्यति सतां मैत्री पुनस्त्वीदृशी ॥

અર્થ:—પૂર્વ ઉપર દૂધ ઉભરાવાને પ્રથમ જે વખતે દૂધે પોતાની અંદર રહેલા જળને આગાઉ પોતાના સર્વ (દૂધપણાના) ગુણ આપ્યા હતા. દૂધનો એ ઉપકાર મનમાં લાવીને દૂધને તાપ થતો જોઈ તે જળે પોતાનો આત્મા અગ્નિમાં હોમ્યો (અર્થાત્ જળ અગ્નિ સાથે પ્રથમ બળવા લાગ્યું) એવી રીતે પોતાના મિત્ર જળને આપત્તિ થતી જોઈ દૂધ અગ્નિમાં પડવાને તૈયાર થયું (અર્થાત્ દૂધનો ઉભરો આવ્યો). પછી જળથી જ્યારે તેને છાંટીએ ત્યારે તે ઉભરો શમી ગયો, એવી સત્પુરુષોની મૈત્રી સમજવી.

મિત્ર આપણને મદદ કરે તો મિત્રની આપત્તિમાં આપણે તેને મદદ કરવી એ ધર્મમૈત્રી—પરસ્પર મિત્રભાવ સંબંધ પ્રશંસાને પાત્ર છે; પરન્તુ કેટલીક વાર મૈત્રીનો વિષમ પ્રકાર પણ અવિચલ રહેલો જોવામાં આવે છે. આ વિષમ મૈત્રી—કેવળ નિઃસ્વાર્થ મૈત્રી જ્યાં પણ બદલાની આશા રાખ્યા વિનાની મૈત્રી હોય એવું જોવામાં આવે છે અને તેથી એ મૈત્રી કોઈથી વિશેષ પ્રશંસાને પાત્ર દેખાય તેમાં નવાઈ નથી. આવી મૈત્રીનાં એકંદર ચાર ઉદાહરણો કવિઓએ આપ્યાં છે જેમ, અર્થાત્ કમળ પોતાના મિત્ર સૂર્યને જોઈને, ચકોર પોતાના મિત્ર ચંદ્રને જોઈને, પતંગ પોતાના મિત્ર દીવાને જોઈને અને ચાતક પોતાના મિત્ર મેઘને જોઈને આહ્લાદ પામે છે; તેના બદલામાં કમળ તરફ સૂર્ય, ચકોર તરફ ચંદ્ર, પતંગ તરફ દીવો કે ચાતક તરફ મેઘ મિત્રભાવની પોતાની લાગણી તો જરા પણ દર્શાવતા નથી, બલ્કે પોતાના ઉદાર મિત્રની મૈત્રીની તેઓ દરકાર પણ કરતા નથી, છતાં પણ, ચકોર, પતંગ અને ચાતક તો મિત્રતરફની બેદરકારી છતાં પોતાની એકપક્ષીય મિત્રતામાં અવિચલ રહે છે ! અહો, એ મૈત્રીને શું ધન્ય નથી?

૧૮૯ મા શ્લોકમાં આ વિષમ મૈત્રી શા કારણથી પ્રશંસાને પાત્ર છે તેનું વિવેચન ગ્રંથકારે આપ્યું છે. કમળ, ચકોર, પતંગ અને ચાતક પોતપોતાના મિત્રો ઉપરના પ્રેમમાં એટલાં દૃઢ છે કે પોતાના પ્રાણની પણ દરકાર કરતાં નથી. મૈત્રી કરવાના બદલામાં સામા તરફની મૈત્રીનો લાભ ન મળે, તેમ હોય તો તેવાની સાથે મૈત્રી કરવી જ ઉચિત નથી, પરન્તુ દૈવવશાત્ તેવી મૈત્રી થઈ ગઇ, તો પછી તે મૈત્રી મૂકવી નહિ એમાં જ ખરૂં ટેકીલાપણું રહેલું છે. પતંગ દીવાને ચાહે છે પરન્તુ દીવો તો પોતાને ભેટવા આવનાર મિત્રને બાળીને ભસ્મ કરે છે, તથાપિ પતંગ તો પોતાની મિત્રભાવનાનો ત્યાગ કરતો જ નથી. એવી રીતે એકપક્ષીય મૈત્રીને નિભાવનારૂં પક્ષી ચાતક પણ છે કે જે પોતાના મિત્ર મેઘને જોઇને આહ્લાદ પામે છે. ગ્રંથકારે ચાતક પ્રતિ સંબોધીને આશ્વાસન આપ્યું છે અને તે ઉપરથી વાચક વૃંદને એવો બોધ આપ્યો છે કે જેઓ સામાના મિત્રભાવના બદલામાં પોતાનો મિત્રભાવ દર્શાવતા નથી તેવા મગરૂર માણસો તિરસ્કારને પાત્ર છે અને તેમ છતાં તેઓના બદલાની આશા વિના નિસ્વાર્થે પોતાની મિત્રભાવના અડગ રાખીને એકપક્ષીય મૈત્રી નિભાવનાર ચાતક જેવા મિત્રને હજારો ધન્યવાદ ઘટે છે. ઉત્તમ જનો એ જ છે કે મિત્ર તરફથી તિરસ્કાર પામ્યા છતાં પોતાની સ્નેહભાવનામાં તો જરા પણ ન્યૂનતા આવવા દેતા નથી. (૧૮૭-૧૮૮-૧૮૯-૧૯૦)

सप्तम परिच्छेद.

પુરૂષોના ધર્મોઃ સાત્વિક પ્રેમ.

विशुद्धप्रेम । १९१ ॥

यत्तत्त्वेन निराश्रितं निजसुतं माता मुदा रक्षति ।
यत्तत्त्वेन भृशं पिता प्रयतते कर्तुं सुतस्योन्नतिम् ॥

यत्तत्त्वं पशुपक्षिकीटनिकरे व्याप्तं समालक्ष्यते ।
तत्प्रेमाभिधतत्त्वमस्ति गृहिणामावश्यकः सद्गुणः ।

प्रेम्णः कथं निर्दुष्टता ? । १५२ ॥

तत्तत्त्वं क्रियते विमिश्रितमलं स्वार्थांशयतत्त्वेन चे-
द्वा केवलमिन्द्रियार्थविषये तत्तत्त्वमायुज्यते ॥
नूनं तत्क्षणिकं परार्थविकलं दोषैर्भृशं दूषितं ।
न स्यादुच्चपदार्पणेन सुखदं नातो बुधैः सेव्यते ॥

શુદ્ધ પ્રેમ.

ભાવાર્થ—જે તત્ત્વ બચ્ચાં કે જેનામાં પોતાની મેળે ઉડવા બેસવા કે ખાવા પીવાની શક્તિ નથી, તેવા બચ્ચાંને તેની માતા જે તત્ત્વના બળથી ઉછેરે છે, રમાડે છે, અને અનિશ્ચિતપણાથી પોતાના સુખને ભોગે તેને સુખી કરે છે; તેમ જ જે તત્ત્વની લાગણીથી પિતા પરિશ્રમથી મેળવેલા પૈસા પોતાના પુત્રને ભણાવવા, પરણાવવા અને તેની ઉન્નતિ કરવામાં ખરચી નાંખે છે, જે તત્ત્વ પશુ, પક્ષી, કીટ અને પ્રાણી માત્રમાં થોડે વા ઘણે અંશે વ્યાપ્ત થયેલ છે, તે નિઃસંશય આ કુદરતી 'પ્રેમ' નામનું તત્ત્વ દરેક ગૃહસ્થને અત્યંત ધારવાયોગ્ય સદ્‌ગુણ મનાય છે. પોતાના આશ્રિત કુટુંબને નિભાવવા તે તત્ત્વની ઘણી જરૂર રહે છે. (૧૫૧)

પ્રેમને નિર્દોષ કેવી રીતે રાખવો ?

તે પ્રેમ નામનું તત્ત્વ જો દુષ્ટ સ્વાર્થવૃત્તિથી મિશ્રિત કરવામાં ન આવે, અથવા કેવળ કામભોગ કે વિષયવિકારની આસક્તિમાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં ન આવે, તેમ જ ક્ષણમાં આવિર્ભાવ અને ક્ષણમાં તિરોભાવ પામી તે તત્ત્વ અવ્યવસ્થિત બનતું ન હોય, પરમાર્થ વૃત્તિથી વધારે વેગવું હોય અને લોભ લાલચ વગેરે દોષથી મિશ્રિત ન હોય તો જ તે પ્રેમ

તત્ત્વ પોતાને અને કુટુંબને સુખકર્તા થઇ ગૃહસ્થને ઉચ્ચ અધિકારપર ચઢાવે છે, નહીંતો સુખને બદલે ઉલટું દુઃખકર થઇ પડે છે. માટે દૂષિત પ્રેમનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. (૧૯૨)

વિવેચન—જે પ્રેમ પતિવ્રતા સ્ત્રી પતિપર ધરાવે છે તે 'પ્રેમ' છે, જે એક વેસ્યાગામી પુરૂષ પોતાની પ્રિયતમા ઉપર ધરાવે છે તે પણ 'પ્રેમ' છે, જે એક માતા પોતાના પુત્ર ઉપર ધરાવે છે તે પણ 'પ્રેમ' છે, અને ભક્તજન પ્રભુ ઉપર ધરાવે છે તે પણ 'પ્રેમ' છે. એક જ પ્રેમ તત્ત્વ આ પ્રમાણે જૂદી જૂદી દિશાએ વ્યાપે છે અને તેથી જૂદાં જૂદાં નામ ધારણ કરે છે. સ્ત્રીના પતિપરના પ્રેમને 'પ્રેમ' અથવા 'પ્રીતિ' નામ ઉચિત છે, વેસ્યાગામીના વેસ્યાપરના પ્રેમને 'મોહ' નામ ઉચિત છે, માતાના પુત્રપરના પ્રેમને 'વાત્સલ્ય' નામ ઉચિત છે અને ભક્તના પ્રભુપરના પ્રેમને 'ભક્તિ' નામ ઉચિત છે. તેવી જ રીતે જૂદા જૂદા પ્રકારના પ્રેમને જૂદાં જૂદાં નામ આપી શકાય; પરન્તુ તે સર્વમાં જે એક તત્ત્વ પ્રકાશી રહ્યું તે 'પ્રેમ' અથવા 'હૃદયલગ્ન' છે. આ પ્રેમ તેના વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં સંસારમાં અતિ ઉપયોગી છે. જેવી રીતે તદ્દન ચોખ્ખા સુવર્ણ ઉપર ગમે તેવી ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છતાં પણ તે સર્વદા વિશુદ્ધ જ–એક સ્વરૂપે જ રહે છે, તેવી રીતે વિશુદ્ધ પ્રેમ ઉપર ગમે તેવા આઘાત પ્રત્યાઘાત થયાં કરે છતાં તે એક સ્વરૂપી જ રહે છે અને તેથી તેનો વિશુદ્ધ પ્રેમ સ્થળે સ્થળે જોવામાં આવતો નથી. વિશુદ્ધ પ્રેમને કવિ દયારામે સિંહણના દૂધની ઉપમા આપતાં કહ્યું છે કે–

> સિંહણ કેરું દૂધ હોય તે સિંહણ સુતને જરે,
> કનકપાત્રપાખે સો ધાતુ ફોડીને નીસરે,
> પ્રેમરસ તેના ઉરમાં ઠરે,
> એહ કોઇ પ્રેમ અંશ અવતરે ।

પ્રેમરૂપી સિંહણનું દૂધ સુવર્ણ પાત્ર રૂપી વિશુદ્ધ–દૈવી હૃદયોમાં જ ટકી શકે છે અને જો સુવર્ણ સિવાયની બીજી ધાતુના વાસણમાં તેને રાખવામાં આવે, તો તેને ફોડીને તે દૂધ નીકળી જાય છે, તેવી રીતે અશુદ્ધ

જણે કે જેઓ રાગ-વિરાગ હોય, કુમાર્ગગામી હોય, લાલચને વશ થનારાં હોય, તેમાં એ પ્રેમરૂપી દુધ ટકતું નથી પણ તેને ફોડીને બહાર ચાલ્યું જાય છે. આ પ્રકારનો પ્રેમ કુદરતે જ વધુ ઓછા પ્રમાણમાં પશુ, પક્ષી, મનુષ્યાદિ સર્વ પ્રાણીઓમાં મુકેલો છે, પરન્તુ તેના વધુ ઓછા વિકાસના પ્રમાણમાં તે પ્રેમ પ્રત્યેક પ્રાણીને વધુ ઓછા પ્રમાણમાં ઉપયોગી થાય છે. જેઓ તે પ્રેમને રહેવાના પાત્રરૂપ હૃદયને દુષિત કરે છે અર્થાત્ હૃદયને દુષ્ટ માર્ગમાં જોડે છે, ત્યાં તે પ્રેમ પોતાના વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં ટકતો નથી: તાત્પર્ય એ છે કે હૃદયની દુષિતતાની સાથે પ્રેમ પણ દુષિત થાય છે, અને હૃદયની વિશુદ્ધતા રહે છે ત્યાંસુધી પ્રેમ પણ પોતાના વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં રહે છે. કાઉપર કહે છે કે–

The noblest minds their virtue prove
By pity, sympathy and love.

અર્થાત્—ઉચ્ચાશયયુક્ત હૃદયોમાં રહેલો સદ્ગુણ તેમાંની દયાળુતા, દિલસોજી અને પ્રેમવડે પ્રતીત થાય છે. સંસારમાં એ જ વિશુદ્ધ પ્રેમ મનુષ્યને ઉપયોગી થઇ પડે છે અને એ જ પ્રેમ તેને પોતાના એ અવસ્થાના કર્તવ્યના માર્ગમાં દોરનારો થઈ પડે છે. માતાપિતા પ્રતિનો વિશુદ્ધ પ્રેમ તેમની પ્રત્યે બજાવવાની ફરજોનું એક સુપુત્રને ભાન કરાવે છે, સ્ત્રી પ્રતિનો વિશુદ્ધ પ્રેમ તેના રક્ષણ તથા માંગણીઓની પરિપૂર્ણતા કરી તેને સુખી કરવાની યાદ આપે છે, પુત્ર પ્રતિનો વિશુદ્ધ પ્રેમ તેનું હિત થાય એ રીતે ધનવ્યય કરવાની બુદ્ધિ સુજાડે છે, પુત્રી પ્રતિનો વિશુદ્ધ પ્રેમ તેનામાં જીવનના યોગ્ય ગુણો આવે તેવી કેળવણી આપવા અથવા વય તથા ગુણનું યોગ્ય જોડું મેળવવાને પરિશ્રમ કરવા તત્પર બનાવે છે, બાંધવ પ્રતિનો વિશુદ્ધ પ્રેમ તેને સુખદુઃખમાં સહાય તથા આશ્વાસન આપવાની ફરજનો ખ્યાલ કરાવે છે, અને કુટુંબનાં અન્ય વડીલોપરનો વિશુદ્ધ પ્રેમ તેમની આજ્ઞાને સવિનય શિરે ચડાવવાના ધર્મનું સ્મરણ કરાવે છે. તેવી જ રીતે એક સ્ત્રીમાંનો તે વિશુદ્ધ પ્રેમ માતા, પિતા, ભાઈ, બ્હેન વગેરે પિયરનાં સંબંધીઓ ઉપરાંત પતિ, સસરા, સાસુ, દિયર, જેઠ, પુત્ર, નણંદ, જેઠાણી વગેરે સર્વ આપ્તજનો પ્રતિના

પોતાના ધર્મો તે સ્ત્રીને સુઝાડે છે. જે સ્ત્રીમાં તેનો વિશુદ્ધ પ્રેમ હોય છે તે સ્ત્રીને પ્રત્યેક વ્યક્તિ પ્રતિના તેના ધર્મો સમજાવવાની પણ ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે. વિધવાવસ્થામાં પણ પતિપ્રતિનો વિશુદ્ધ પ્રેમ તેને દુરાચાર સેવતાં અટકાવે છે એટલેસુધી એ વશુદ્ધ પ્રેમની જ્યોત પ્રકાશ આપનારી થઈ પડે છે. આ પ્રમાણે એ વિશુદ્ધ પ્રેમનો આશ્રય, મનુષ્યને સંસારરૂપી ધગધગતી જ્વાળાઓમાં પણ શીતલ છાયા આપનારા કદંબ વૃક્ષરૂપ થઈ પડે છે. (૧૯૧-૧૯૨)

[પ્રેમના અધિકારીઓનો ક્રમ નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે:]

प्रेमाधिकारिणां क्रमः । १९३ ॥

ये स्वस्माद्गुरवो भवन्ति सुतरां पूज्या मतास्ते जना-
स्ते प्रेमाधिकृता भवन्ति लघवः स्वस्माच्च ये स्वाश्रिताः
मुख्यात्रापि पतिव्रतैव गृहिणी पुत्रास्ततो बान्धवा।
भृत्याश्च क्रमशोऽधिकारिण इमे प्रेम्णः फले निर्मले।

પ્રેમના ઉપયોગનો અનુક્રમ.

ભાવાર્થ—અધિકાર, ઉમર અને ગુણોને લઇ મનુષ્યોનું વર્ગીકરણ કરીએ તો મનુષ્યના ત્રણ વર્ગ પડે છે. એક પોતાથી મોટા, બીજા બરાબરીઆ અને ત્રીજા પોતાથી નાના. પહેલા વર્ગમાં વડીલોનો સમાવેશ થાય છે. તેઓ હમેશ પૂજનીક અને માનનીય છે. જેઓ બરાબરીઆ છે તેઓ મિત્રતાને લાયક છે અને જેઓ પોતાથી નાના વર્ગના છે, તેઓ પ્રેમપાત્ર છે. તેમાં પણ પ્રેમની પાત્રતામાં ગૃહસ્થને પોતાની પતિવ્રતા સ્ત્રી મુખ્ય છે. ત્યારપછી સંતતિ, ત્યારપછી બન્ધુ વર્ગ, અને ત્યારપછી નોકર વર્ગએમ ક્રમે કરી પ્રેમના નિર્મળ ફળના અધિકારી છે. (૧૯૩)

વિવેચન—પૂર્વના બે શ્લોકોમાં પ્રેમના બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા: (૧) વિશુદ્ધ પ્રેમ અને (૨) અશુદ્ધ પ્રેમ. આમાંનો વિશુદ્ધ પ્રેમ જ સેવ્ય છે અને આ ગૃહસ્થાવસ્થાના ધર્મોના સૂચનનું પ્રકરણ હોવાથી પ્રકારે

એ અવતરણમાં એ વિશુદ્ધ પ્રેમનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે વિષે આ
વિવેચન કર્યું છે. 'પ્રેમ' નો એટલો બધો વધારે મોટો વિસ્તાર છે, પરન્તુ
અત્ર જેટલો વિસ્તાર પ્રસ્તુત પ્રકરણ સાથે સંબંધ ધરાવે છે તેટલો જ વિસ્તાર
ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રેમ રાખવાની વસ્તુઓના ત્રણ વર્ગ પાડીને પો-
તાથી મોટા માતાપિતાદિ વડીલો પ્રતિ પૂજ્યભાવ, વિનય અને આજ્ઞાંકિતપ
ણાની એવો બોધ કરવામાં આવ્યો છે અને એ વિષે પૂર્વે વિવેચન
કરવામાં આવી ગયું છે. પોતાના બરાબરીઆના બીજા વર્ગમાં ભાઈ, બ્હેન,
મિત્ર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે તથા ત્રીજા વર્ગમાં પોતાથી નાનામાં લઘુ
બન્ધુ, પુત્ર, સ્ત્રી, નોકર ચાકર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ વર્ગનાં આ-
મજ્ઞો પ્રતિનો 'પ્રેમ' જૂદા જૂદા પ્રકરણમાં અને જૂદા જૂદા સ્વરૂપમાં
જ હોવો જોઇએ, અને તેમાં પુનઃ વિભેદ થઈ શકે છે. સ્ત્રી કંઇ એક-
તથા પ્રકરણમાં પ્રેમના અધિકારીઓ નથી. ઓછી વિશેષ સ્ત્રી, પતી પુત્ર,
પતી અનુવર્તન એ પ્રસંગેનો એ ક્રમ હોવો કઠિન છે. ઉદાહરણીય પણ
જ આદરણું કથન કરે છે તે કહે છે કે "આપણે પ્રત્યેક એક મો-
ટુંકરૂપ છીએ અને આપણી આત્માય ઘણું વર્તુળ છે. આપણામાંથી પ્ર-
થમ વર્તુળ વિસ્તાર પામે છે અને તેમાં માબાપ, સ્ત્રી અને છોકરાંઓનો
સમાવેશ થાય છે, બીજા વર્તુળમાં સંબંધીઓ, ત્રીજામાં સ્નેહી બધુઓ
અને ઉછેરામાં આખું મનુષ્યમંડળ આવી જાય છે." ઇત્યાદિક જનો પ્ર-
તિના પ્રેમમાં પણ આવાં વર્તુળો કરવાં એ સ્વાભાવિક જ છે. (૧૬૩)

प्रेमविषयविशेषे हि कर्तव्यम् । ११४ ॥

[क्]वाप्येतदनिष्टचिन्तनमलं यत्प्रेमपात्रं भवे-
द्द्रोहोपि न चोचितः कथमपि स्वार्थस्य संसिद्धये ॥
तद्दोषापनये तदुन्नतिकृते यत्नो विधेयस्तथा ।
स्यायेनैहिकपारलौकिकहितं प्रेम्णो ह्यदो लक्षणम् ॥

પ્રેમના અધિકારીઓનું શું કરવું?

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—ગૃહસ્થના પ્રેમના જે જે અધિકારીઓ છે તેમનું કદી પણ ગૃહસ્થે અનિષ્ટ ચિંતવવું નહીં, કોઇ પણ પ્રસંગે તેમનો દ્રોહ કરવો નહીં, પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને તેમને આડું અવળું સમજાવી નુકસાનીના ખાડામાં ઉતારવા નહીં, તેમની જે કંઇ ખામીઓ હોય કે તેમનામાં અધોગતિએ પહોંચાડનારા કઈ દોષો હોય તો તે ખામીઓ અને દોષો દૂર કરવા અને તેમને ઉન્નતિને માર્ગે ચડાવવા બનતી કોશીશ કરવી, આ લોક અને પરલોકમાં તેમનું શ્રેય થાય તેવાં સાધનો યોજવામાં મદદ કરવી, એ શુભ પ્રેમનું લક્ષણ છે. શુભ પ્રેમનું આ લક્ષણ બહુ જ થોડા શબ્દોમાં આપવામાં આવ્યું છે, પરન્તુ તેનો વિસ્તાર કરીએ તો એ લક્ષણ અતિવ્યાપક છે. પોતાના પ્રેમપાત્રનું ઈહલૌકિક તેમ જ પારલૌકિક હિત કરવું એ પણ મનુષ્યની ફરજ છે. પ્રેમપાત્રનું ઇહલૌકિક હિત કરવાની ફરજ જો બજાવવામાં ન આવે તો પ્રેમનો ટકાવ જ થતો નથી, તેથી ઈહલૌકિક હિત તો કરવું જ પડે છે, પરન્તુ તે સાથે તેનું પારલૌકિક હિત કરવા માટે યત્ન કરવો તથા નીતિના માર્ગમાંથી દૂર જવાનો અથવા બીજો કોઇ દોષ પ્રેમપાત્રને હસ્તે થાય તો તેમાંથી તેનુ નિવારણ કરવાને પ્રયત્ન કરવો, એ સઘળો એક સત્પ્રેમી મનુષ્યનો ધર્મ છે: તે ધર્મ ન બજાવનાર પ્રેમી નથી અને જો તે પ્રેમનો દાવો કરતો હોય તો તે દંભી છે! (૧૯૪)

[સ્ત્રી પ્રત્યેના પ્રેમનો નિભાવ કેવી રીતે કરવો જોઇએ અને પત્નીનો દ્રોહ કરનારી કેટલીક અધમ રીતિઓને શામાટે તિલાંજલિ આપવી જોઇએ તે વિષે ગ્રંથકાર નીચેના શ્લોકમાં બોધ આપે છે.]

पत्नीद्रोहोपधा दूरितं प्रेम । १९६ ॥

स्यादेवंविधभावना यदि तदैकस्यां च सत्यां स्त्रिया-
मन्यां किं परिणेतुमर्हति पतिः पुष्टं निमित्तं विना ॥
किं वा स्याद्व्यभिचारचिन्तनमपि स्वप्नेपि पापावहं ।
स्त्रीमृत्युश्च विभावयेत् किमु पतिर्व्याध्युद्भवेप्युत्कटे ॥

પત્નીદ્રોહ અથવા દૂષિત પ્રેમ.

ભાવાર્થ—જ્યારે પ્રેમીઓનું ચિત્ત કલેશમાં જ પ્રેમની શુભ ભાવ-
કલુષિત થાય છે, ત્યારે એક અરસપરસને શુભ આશ્રયભૂત એવો સ્ત્રી દેખાવ દે.
તેના ઉપર અત્યંત કામુક ચિત્ત વડે સ્ત્રી પુરુષનો વિચાર કરે છે કે શું
દૂષિત છે? અને તેમ કરવામાં પ્રથમ પત્નીનો દ્રોહ થયો નથી? તેથી જ
તેણે પોતાની પ્રીતિ પાત્રભૂત પ્રેમના બદલા તરફ આપેલું અભિષ્ટ
હતિયાર દૂર કરેલું કરેલા થી ભાગ્યે છે? આ પોતાની સ્ત્રી નિષ્ઠા વડી
છે, તેને દેવતાઓ હોય એટલે તે સ્ત્રી જન તો સ્પષ્ટ સ્ત્રી ભગવાનમાં
સ્ત્રી વિશ્વાસ ન હોય તેને પ્રથમ દેવતાઓ અત્યંત એવું ચિંતવે કે આ
નિત્ય સ્ત્રી જન તો પુરૂષ થાય, આ વિચારથી પણ દેવી ભયો ભ-
ને પત્નીદ્રોહથી ભરેલી અને પ્રેમને દૂષિત બનાવનારી છે? એક સદૃશ
સને આવા વિચારો કરવા નિશ્ચય ઉચિત નથી કારણ તેથી આનંદભંગ
થાય છે અને પ્રેમ કલુષિત બને છે. (૧૫૪)

વિવેચન—ગૃહસ્થધર્મમાં પુરૂષના નિર્મળ પ્રેમનાં અધિકારિણી
તરીકે વિવાહિત પત્નીને જ સ્વીકારી છે અને તેજ અધિકાર અ-
થવા પૂર્ણ પ્રેમ પણ કર્યો છે. કેટલાંક નવયૌવન પુરૂષોમાં ઉંચા પ્રેમ
સમાજમાં આવે છે તેવા પ્રેમ તેઓ વચ્ચે કેટલાંક વર્ષો પછી ત્યાગમાં
આવતો નથી. પૂર્ણ કહેવાનું છે તેમ જે પ્રેમ અવિભક્ત અને નિર્વ્યાજ
બને નહિ ત્યાર સુધી એકસરખો અને અચળ ત્યાં કરે તે જ પ્રેમ ખરા
પ્રેમના નામને લાયક છે, તેવા સ્ત્રી સાથે અજાણ વાંકુંથી રહ્યા પછી જે
પતિનો પ્રેમ નિર્વ્યાજને પામે તે પ્રેમ ખરો પ્રેમ નહિ પણ દૂષિત પ્રેમ જ
દેખાય. જેનો સ્ત્રી ઉપરના પ્રેમને અજુક વખત પછી પતિ બેવફા કે છે
અથવા અન્ય એવી સમ કરી તેના તરફ પ્રેમનું નિર્ધાર વહેરાવે છે કિંવા
પાત્રોમાં આસક્ત રહી તેને પોતાનો પ્રેમ અર્પે છે તે સમ કરેલી પત્નીનો
બનકર દ્રોહ કરવા બરાબર જ છે. કેટલાક નવી ભાર્યા પ્રેમના કિંવા મો-
હના એટલા ઘેલી હોય છે કે તેઓ પોતાની સ્ત્રી મરી પડે છે કિંવા મર-
વાની અણીપર આવે છે એટલે આનંદ પામે છે અને કષ્ટ તેને મૃત્યુ

શય્યામાંથી ઉપાડીને સ્મશાનમાં લેઇ જવામાં આવે તે પહેલાં નવા વેવીશાળની વાતચીતમાં અને ખટપટમાં પડે છે !' સ્ત્રી તરફના પ્રેમનો આ કેટલો મોટો ભયંકર દ્રોહ લેખાય ? नास्ति भार्यासमो बन्धुर्नास्ति भार्यासमा गतिः ॥ એવી દેવીસ્વરૂપ સ્ત્રીનો દ્રોહ શું એક ભયંકર પાપ નથી ? સ્ત્રીનું અનિષ્ટ ચિંતવવામાંથી પુરૂષે સર્વદા દૂર રહેવું જોઇએ. અને ત્યારે તે એક ખરા પ્રેમી પતિના ગુણવાળો લેખાય.

મરવા પડેલી સ્ત્રીનો જલ્દી છૂટકો ઇચ્છનારા પત્નીદ્રોહી પતિઓને આશ્ચર્ય પમાડનારા એકાદ બે દૃષ્ટાંતો અહીં ઠીક થઈ પડશે ! સર સેમ્યુઅલ રોમિલીનો પ્રેમ પોતાની સ્ત્રી ઉપર કેવળ અવિચળ રહ્યો હતો. જ્યારે તેની સ્ત્રી મરણ પામી ત્યારે રોમિલીના હૃદયને દુઃખનો સખ્ત આઘાત થયો, તેની આંખમાંથી ઉંઘ ઉડી ગઇ, તેનું મન વ્યગ્ર થઈ ગયું અને એ બાઇના સ્વર્ગવાસ પછી ત્રણ દિવસમાં તેની જીંદગી પણ પૂરી થઇ ગઇ. સર ફ્રાન્સીસ બર્ડેટ રાજકીય બાબતોમાં રોમિલીનો સામાવાળીઓ હતો. તે પોતાની અર્ધાંગનાના મરણથી એવા તો મહાભારત શોકમાં ગિરફતાર થઇ ગયો હતો કે તેણે સર્વ પ્રકારના ખાવાપીવાનો ત્યાગ કર્યો અને ઘરમાંથી તે બાઇના શબને લઈ જતાં પહેલાં જ ધણીનો દેહ પણ પડ્યો અને ધણી-ધણીઆણી એક જ કબરમાં સૂતાં ! बहुरत्ना वसुंधरा ! (૧૯૫)

[પ્રેમનો દુરૂપયોગ નહિ કરવા વિષે હવે સમજાવવામાં આવે છે.]

प्रेम्णो दुरुपयोगः । १९६ ॥

मोहावेशवशीकृताः प्रतिदिनं ये स्त्रीप्रसक्ता नरा ।
मर्यादामपि लङ्घयन्ति महतां रक्षन्ति नो स्वस्थताम् ।
कार्याकार्यविचारमात्रमपि नो कुर्वन्ति धर्मेच्छया ।
ते प्रेम्णः किल नोपयोगमुचितं कर्तुं विदन्ति स्फुटम् ॥

પ્રેમનો દુરૂપયોગ.

ભાવાર્થ—જે માણસો પ્રેમની હદનું ઉલ્લંઘન કરી રાત દિવસ સંસા-

રેનાં વિષયસુખ અને મોજમજાહમાં મશગુલ બની કાન્તા ક્રીડામાં તન્મ
રહી કામાન્ધ બને છે, અને પ્રેમને સ્થાને મહામોહમાં મૂઢ બની ઇની
બુદ્ધિએ પણ બુદ્ધિમન્દ જેવા થઈ જીવનનો દુરુપયોગ કરે છે, આ લોક
અને પરલોકનું હિત સાધવાને ધર્મ, પુણ્ય કે સત્કૃત્યથી વિમુખ બની કર્તવ્ય
અકર્તવ્યનો વિચાર સરખો પણ કરતા નથી અને અહર્નિશ પાશવવૃત્તિની ધુનમાં
એક જ ખ્યાલમાં ભટક્યાં કરે છે, ને ગૃહસ્થો પોતાનું અને પરનું અહિત
કરી પ્રેમ તત્ત્વને તુચ્છમાં તુચ્છ બનાવી તેનો અતિ દુરુપયોગ કરે છે. (૧૯૬)

વિવેચન—'પ્રેમનો ખરો અર્થ સમજીને જેઓ તેની સ્વાભાવિક મર્યાદામાં જ રહે છે તેઓ પ્રેમનો સદુપયોગ કરીને પોતે સુખી થવા ઉપરાંત બીજાને સુખી કરી શકે છે, પરંતુ જેઓ પ્રેમની મર્યાદાને સમજતા નથી તેઓ પોતાની વૃત્તિઓને પ્રેમની સરિતામાં તણાવા જ દે છે જે સરિતા તે વૃત્તિઓને છેવટે મોહના સાગરમાં ઘસડી જાય છે. 'પ્રેમ' અને 'મોહ'ની વચ્ચે જે તફાવત રહેલો છે તે તફાવતને નહિ સમજી શકનારા ઘણા મૂર્ખ મનુષ્યો મોહમુગ્ધ બન્યા હોય છે છતાં પોતાને 'પ્રેમી' લેખી સંતોષ પામે છે; પરંતુ વસ્તુતઃ તેઓ ભૂલ કરે છે. 'પ્રેમ' એક સદ્ગુણ છે અને તે આત્માને ઉચ્ચ પદે લઈ જાય છે, ત્યારે 'મોહ' એક મોટો દુર્ગુણ છે બલ્કે ષડ્રિપુમાંનો એક મહારિપુ છે કે જે આત્માને અધોગતિમાં ઢસડી મૂકે છે. આ મોહમાં વૃત્તિઓને સપડાવા દેવી એ જ 'પ્રેમનો દુરુપયોગ' લેખાય છે. 'પ્રેમ' મનનો વિષય છે અને 'મોહ' ઇન્દ્રિયોનો વિષય છે. આંખ, નાક અને કાન 'કામી' ઇન્દ્રિયો છે અર્થાત્ મોહની વસ્તુ દૂર રહ્યા છતાં કામી-થવાને લીધે તે ઇન્દ્રિયો મોહમાં મુગ્ધ થાય છે, ત્યારે ત્વચા અને જીભ 'ભોગી' ઇન્દ્રિયો છે કે જે મોહની વસ્તુના સમાગમને લીધે જ ઉત્તેજિત થઈ મોહમુગ્ધ બને છે. જેવી રીતે પ્રેમને જન્મવાનું સ્થળ મન સૂક્ષ્મ છે અને મોહને જન્મ આપનાર ઇન્દ્રિયો સ્થૂળ છે તેવી રીતે પ્રેમની ઉત્પત્તિનું કારણ બહુધા સૂક્ષ્મ હોય છે, એટલે કે કોઈના ગુણો, વિદ્યા, કળા ઇત્યાદિ જ પ્રેમનાં કારણો થઈ પડે છે, ત્યારે મોહ કોઈનું સ્વરૂપ, વસ્ત્રો, અભિનય, મધુર કંઠ, વગેરેના દર્શન કે અનુભવથી ઉત્પન્ન થાય છે. વળી પ્રેમ ચિર-

તેઓના બાહ્ય રંગરૂપમાં મોહમુગ્ધ થયો હોય છે અને તેમની ગમે તેવી મૂર્ખ અને બાલીશ હોંસને પૂરી કરીને પોતાને કૃતાર્થ માનનાર પુરૂષ તેમની ખામીઓને ખૂબી રૂપ સમજી મોહાંધ થયો હોય છે એમ કોણ નહિ કહે? શેકસપીયરે આવા પ્રેમના સંબંધમાં ખરૂં જ કહ્યું છે કે—

But love is blind
And lovers cannot see the petty follies
That themselves commit.

અર્થાત્—'પ્રેમ' આંધળો છે અને પ્રેમી પાત્રો કેવી જાતની મૂર્ખતાઓ કરે છે તે તેઓ જાણતાં નથી. જે પ્રેમ આવો આંધળો હોય છે તે ખરો પ્રેમ જ નથી પરન્તુ મોહ છે અને મોહના નિસ્શાને લીધે માણસોને પોતાની મૂર્ખાઇઓનું પણ ભાન રહેતું નથી. આવો મોહ ત્યજવાને જ યોગ્ય છે. પુત્રો ઉપરની મોહાન્ધતાથી તેઓ દુર્ગુણી થાય છે, કારણકે તે પ્રકારની મોહાન્ધતાથી પિતાને પુત્રને લાડ લડાવવાથી હદપાર હોંસ થાય છે અને તેથી તેનામાં ઉદ્ધતાઇ, આળસ, કઠોરવાદિત્વાદિ દુર્ગુણો પ્રવેશ કરે છે. ભર્તૃહરિએ ખરૂં જ કહ્યું છે કે—~~દૌર્મન્ત્ર્યાન્નૃપતિર્વિનશ્યતિ~~ યતિઃ સંગાત્ સુતો લાલનાત્ ॥ અર્થાત્—દુર્મન્ત્રીથી રાજાનો, દુષ્ટના સંગથી યતિનો અને લાડ લડાવવાથી પુત્રનો નાશ થાય છે. એવા લાડીલા પુત્રો નીતિ સંબંધી કાંઇ મોટો અપરાધ કરે છે તોપણ મોહાંધ પિતાથી તેને શિક્ષા કરી શકાતી નથી કે ઠપકો આપી શકાતો નથી જેનું પરિણામ એ આવે છે કે ધીમે ધીમે એ પુત્ર મનસ્વી, ઉદ્ધત અને દુર્ગુણી જ બનતો જાય છે. હૃદયનો પ્રેમ મોહ અથવા મોહાંધતાના રૂપમાં બદલાતો જાય તે વખતે મનુષ્યોએ બહુ જ સાવધાનતા રાખવાની જરૂર છે, કારણકે પ્રેમરૂપી તલવાર એવી છે કે જો તેનો સદુપયોગ થાય તો સેંકડોનું રક્ષણ કરે છે અને દુરુપયોગ થાય તો આપણો પોતાનો અને તે સાથે સેંકડો નિરપરાધીઓનો પણ નાશ કરે છે. (૧૯૭–૧૯૮)

[પ્રેમનો દુરૂપયોગ કેવી રીતે થઇ જાય છે તે દર્શાવીને સહૃદયોને સાવધ બનાવી હવે ગ્રંથકાર તેની સફળતાનો માર્ગ દર્શાવે છે.]

[illegible] ॥ १०० ॥

स्यान्मन्त्रितजनस्य शिक्षणरुचिः स्वास्थ्यं पुनः सर्वदा।
निर्दोषाचरणञ्च नीतिकलितं प्रीतिः परार्थं भवेत् ॥
धर्मे प्रेम मनोबलञ्च विपुलं यशो यथा स्यान्नग-
मेवं यो यतते न एव कलने प्रेम्णो रहस्यं परम् ॥

[illegible] પ્રેમની [illegible] છે?

ભાવાર્થ—[illegible] પુત્રોને કેવી રીતે [illegible] પ્રેમ રાખી [illegible] તેમના [illegible] તેની તેઓ [illegible] ... [illegible] અને [illegible] ... [illegible] તેની [illegible] અને [illegible] ... [illegible] પ્રેમ રાખવો [illegible] ...

વિવેચન—[illegible] પ્રેમ રાખવો ન જોઈએ. (૧૦૦) [illegible] હિત [illegible] છે. [illegible] પુત્રોને [illegible] છે [illegible] હિત નથી, [illegible] પુત્રો પ્રેમ [illegible] ...

માબાપના પ્રેમમાં પુત્ર જેટલોજ પુત્રીનો અધિકાર.

ભાવાર્થ—માબાપના પ્રેમનું ફળ ભોગવવા જેટલે દરજ્જે પુત્ર અધિકારી છે તેટલે જ દરજ્જે ને ન્યાયથી સમતોલ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો માબાપના ઉપર સર્વથા આધાર રાખનારી, અને તે જ ઉદરમાંથી જન્મેલી, પુત્રી પણ તેમના પ્રેમફળની અધિકારિણી છે. એક માણસની બે આંખો સાથે જન્મેલી, સાથે રહેનારી અને એક કાર્ય કરનારી છે, તેમાં એક ઓછી અને બીજી વધારે, એકનું રક્ષણ કરવું અને તેના રક્ષણમાં બીજીનો ભોગ આપવો, એમ કરવું કે એમ કહેવું શું વાજબી છે? નહી જ. તેવી જ રીતે માબાપની સારવાર નીચે ઉછરવામાં અને તેમના હિતનો માર્ગ યોજવામાં પુત્ર અને પુત્રી બન્નેના સમાન હક છે. (૨૦૦)

પુત્રીના હકનો નાશ કરવામાં પ્રેમની કલંકિતતા.

એક પિતાએ જેટલા પ્રેમથી પોતાના પુત્રનું રક્ષણ કરવું કે તેના હિતના રસ્તાઓ યોજવા જોઈએ, તેટલા જ પ્રેમથી અને તેવી જ લાગણીથી પુત્રીનું પણ રક્ષણ કરવું, કેળવણી આપવી અને તેનું ભવિષ્યમાં પૂર્ણ હિત સધાય તેવા માર્ગો યોજવા બની શકે તેટલો પ્રયત્ન કરવો એ પિતાની ફરજ છે. જે પિતા સ્વાર્થવૃત્તિમાં અંધ બની પક્ષપાતી થઇ પુત્રનું હિત સાધવા અને તેને સુખી બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ પુત્રીની તો દરકાર રાખતો નથી, એટલું જ નહીં પણ પુત્રના હિતને માટે પૈસા ભેગા કરવા પુત્રીના ભવિષ્યનો લેશ પણ વિચાર કર્યા વગર તે દુઃખના ખાડામાં પડે તેવા માર્ગ તેને, માટે યોજે છે, તે સ્વાર્થતત્પર કુટિલ પિતા અધમમાં અધમ માણસ ગણાય છે. તે માણસ કર્તવ્યભ્રષ્ટ થઈ મનુષ્યની પંક્તિમાં બેસવાને લાયક નથી. દેખાવમાં નર પણ ખરેખરી રીતે તો તે ખર જ છે. (૨૦૧)

વિવેચન—પિતાના પ્રેમનું ફળ ભોગવવાનો અધિકાર જેટલો એક પુત્રને છે તેટલો જ પુત્રીને પણ છે. જેઓ પુત્રને પોતાના કુળના ભૂષણરૂપ માની તેને કેળવણી આપે છે, તેના આરોગ્યની દરકાર કરે છે અને તેને માટે દરેક પ્રકારનું ખર્ચ કરે છે પરન્તુ પુત્રીને પારકે ઘેર જનારી લેખી તેની કેળવણી, આરોગ્ય કે લાગણી પ્રત્યે લક્ષ આપતા નથી તેઓ મ-

છે, કે જે પૂર્વના પુણ્યરૂપ અંકુરને બાળી ભસ્મ કરી નાંખે છે, અગાઉ મેળવેલા નીતિના પૈસાને પણ કાટ લગાડી મલિન બનાવી કલંકિત કરે છે અને ખાનાર-ભોગવનારને અનેક પ્રકારે નુકસાની પહોંચાડે છે. તેથી તેને સ્પર્શ કરવો પણ સદ્‌ગૃહસ્થને ઉચિત નથી. (૨૦૩)

વિવેચન—વ્યાપારમાં અસત્ય અને અનીતિપૂર્વક ધન મેળવાય છે તેના કરતાં વધારે અધમ વિશ્વાસઘાતથી મેળવેલું ધન કહીને તે કરતા પણ વિશેષ અધમ કન્યાવિક્રયનું ધન અત્ર કહેવામાં આવ્યું છે. કન્યા વિક્રયના ધનમાં એટલી બધી અધમતા આરોપવાનું કારણ પણ ગ્રંથકારે દર્શાવ્યું છે. પૂર્વ ભવના કોઈ પુણ્યને યોગે મનુષ્યને સંતાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ સંતાનને વેચી, દુઃખી કરી, તેના ધનથી સુખોપભોગ કરવો એ શું પૂર્વ ભવના પુણ્યનું નિકંદન કરી નાંખવા બરાબર નથી? વળી કેટલાક દાખલાઓમાં તો કન્યાવિક્રય કરનાર પિતાઓ કસાઇ કરતાં પણ વધારે ક્રૂરતા દાખવતા નજરે પડે છે. કસાઇઓ ખોરાક નિમિત્તે પશુઓનો વધ કરે છે તેથી આગળ વધીને એવા પિતાઓ ખોરાક નિમિત્તે પુત્રીને વેચી તેને દુઃખમાં રીબાવી રીબાવીને મારે છે, તો શું કસાઇ કરતાં પણ વધારે વજ્રરૂપ કઠીન હૃદયનો તે પિતા જીવહિંસા કરનારો લેખાવો ન જોઇએ! એ રીતે મેળવેલા ધનને વિશ્વાસઘાતથી મેળવેલા ધન કરતાં પણ વિશેષ અધમ કહેવામાં આવે તો તેમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ થની લેખાશે નહિ. કવિ દલપતરામ તે વિષે ખરૂં કહે છે કે—

કન્યાવિક્રય જે કરે ધન લઇ, ધિક્કાર તેને ઘરો,
કીર્તિના કદિ લોભથી કુળ જુએ, તે પાપિ પૂરો ખરો. (૨૦૩)

कन्याधनभोक्तुर्हानिः । २०४ ॥

कीर्त्तिस्तस्य कलङ्किता चिरतरं कृत्यैः शुभैः सञ्चिता।
धर्मो ध्वंसमुपागतः शुभमतिर्नष्टा सुकृत्यैः सह ॥
सौजन्यन्तु समाहितं मृतिमिता लोके महत्ता द्रुतं।
वित्तं योऽर्जितुमिच्छति निजसुतां विक्रीय दुष्टाशयः॥

[illegible]

[illegible] (૨૦૨) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

સાજ કરવામાં પણ વધારે ગણાવે છે, તેમાંથી થોડીક છૂટ મૂકીને ગ્રાહકને રાજી કરી દે છે! આ કળામાં સત્ય ક્યાં રહી શકે? (૨૧૯)

અહો! આ વ્યાપારી લોકોની હાથચાલાકી તેમ જ તોલાં અને માપાં પણ કોઇ જુદા જ પ્રકારનાં હોય છે. કોઇ પણ લોક કંઇ પણ ચીજ વેચવાને તેમની પાસે લાવે છે, તે ચીજ જો એક શેર હોય તો તેને તોળવાની આ લોકો એવી ખૂબી જાણે છે કે તોલ અને માપના ફેરફાર વિના કેવળ હાથચાલાકીથી જ શેરનું પોણોશેર તો સહજ સહજમાં બનાવી દે છે. તેમ તે જ ચીજ જો પાછી ગ્રાહકને આપવાની હોય તો શેરની સવાશેર પણ તેવી જ ખુબીથી બનાવી દે છે. વળી તેમની આલાપ સંલાપની પદ્ધતિ પણ એવી મોહ ઉપજાવનારી અને માણસને વશ કરનારી છે કે તેથી જોતાં જોતાં છેતરાઇ ગયેલા બલકે લુંટાઇ ગયેલા લોકો એમ નથી જાણતા કે અમે છેતરાઇ ગયા યા અમારો માલ વધારે લુંટાઇ ગયો, કિન્તુ તેઓ મીઠી અને ઠંડી ઠંડી વાણીથી ખુશ થઇને વારંવાર વિશ્વાસ રાખીને અજ્ઞાનતામાં છેતરાય છે, અને વ્યાપારી લોકો તેમને છેતરીને પણ છેવટ ખુશ કરી દે છે. (૨૨૦)

વિવેચન—હળાહળ અસત્યના સ્થાનરૂપ વ્યાપારીઓની દુકાનો તથા તે દુકાનોમાં કસાઇના કરતાં પણ વધારે કાતીલ છૂરી લેઇને બેઠેલા વ્યાપારીઓનું આ ત્રણ શ્લોકમાં યથાર્થ દિગ્દર્શન કરવામાં આવ્યું છે. બિચારા શામળભટે વણિક અથવા વ્યાપારીની વ્યાખ્યા આપતાં ગાયું છે કે—

વણિક તેહનું નામ જેહ જૂઠું નવ બોલે,
વણિક તેહનું નામ તોલ ઓછું નવ તોલે.
* * * *
વચન પાળે તે રાય, બાકી તો રાંડીરાંડો,
વચન પાળે તે 'શાહ' બાકી ગુણહીણો ગાંડો.

પરન્તુ આજે તો "શાહ" નામધારી જ જૂઠું બોલે છે, ઓછું તોળે છે અને વચન તોડે છે! વ્યાપારમાં થોડો નફો ખાવાની ખાતર વ્યાપારીઓ કેવી કેવી યુક્તિઓ લડાવે છે અને કેવું અધમમાં અધમ પાપ કરે છે, તેનો

... ના ઘણા માણસોની તેમજ પશુઓની ઉંદમી જોખમમાં આ...
છે. કારીગરોને પણ તેમની કુશળતાનો બદલો ધનની, ધર્મની અને...
કરતી દાનિના રૂપમાં મળે છે.

એક યુરોપિયન મુસાફર જાપાનમાં પ્રવાસ કરતો હતો, તે વખ...
એક જૂના જાપાનીઝ કારીગરની દુકાને જઈ પહોંચ્યો. તે કારીગર હાથી...
પર નકશીદાર ચિત્રો તથા કોતરણીનું કામ કરતો હતો. પેલા મુસાફરે ...
હાથીદાંત રૂા. ૧૩૦ ની કીમતે લેવાનો ઠરાવ્યો, પરન્તુ કારીગરે તે ...
કેસરને સોંપતી વખતે તેને બરાબર ધ્યાનથી તપાસ્યો તો તેમાંની કાર...
કીધું તેણે કેટલીક ખામીઓ જોઈ અને તે પેલા ગ્રાહકને જણાવી. ગ્રાહ...
કહ્યું: “એ ખામીઓ નજીવી છે અને તમારા જેવા ચતુર કારીગરના કા...
તેમાં તે ખામીઓ કોઈ જાણી શકે પણ નહિ.” કારીગરે કહ્યું: “સાહેબ...
આ દુકાનેથી કદાપિ આવો ખામીવાળો માલ વેચવામાં આવતો નથી, માટે...
આ હાથીદાંત હું આપને કોઈ પણ કીમતે વેચાતો આપી શકીશ નહિ.” ...
આવા સત્યવાદી અને પ્રામાણિક કારીગરો ભારતવર્ષમાં કેટલા હશે?
(૨૨૧–૨૨૨)

[આવા સંસારી જનો ઉપરાંત ત્યાગી વર્ગમાં પણ અસત્યનો પ્રવેશ થઈ
રહ્યો છે તેના વિવિધ પ્રકારોનું દર્શન નિમ્ન શ્લોકમાં કરાવવામાં આવ્યું છે.]

त्यागिवर्गेऽप्यसत्यप्रवेशः । २२३ ॥

...जातस्वस्खलनापलापनपरासद्दोषसंभावणा-
...र्मोत्कर्षपरापकर्षकथनामृषात्स्वरूपेण वा ॥
...ध्याद्दम्भकदाग्रहादिविधया रे ऽनृत्य! पापाग्रणि!
...वस्त्यागिगणेप्यनेकविधिना जातास्ति ते सत्क्रिया ॥

ત્યાગી વર્ગમાં પણ અસત્યનો પ્રવેશ.

ભાવાર્થ—પોતાની થયેલી ભૂલનો સ્વીકાર કરે, બીજાને દહો...
... આપના દોષનું તેના ઉપર આરોપણ કરવું, કીર્તિ અને ...

લોભથી સદ્‌ગુણોની ગેરહાજરીમાં પણ પોતાની શ્લાઘા કરી આત્મોત્કર્ષ અને બીજાનો અપકર્ષ-નિંદા કરવી, બીજાની પ્રશંસા અને ખ્યાતિ સાંભળી મનમાં બળી જવું અને ઇર્ષ્યા-અસૂયા કરવી, ખોટો આડંબર અને મિથ્યા ઢંગ સેવવો, કલેશનાં બીજરૂપ મતાગ્રહને અવલંબી કદાગ્રહ કરવો: આ બધાં સીધી યા આડકતરી રીતે અસત્યના જ પ્રકારો છે, અને ઉપર બતાવેલે રૂપે વર્તમાન સમયે ત્યાગી વર્ગમાં પણ અસત્ય પૂરજોસથી પ્રકટી નીકળ્યું છે, અર્થાત્ ત્યાગી વર્ગે પણ તે તે રૂપે અસત્યનો સારી પેઠે સત્કાર કર્યો છે ! (૨૨૩)

વિવેચન—જનસમાજને પાપમાં પડતાં અટકાવે તે 'ધર્મ' કહેવાય છે અને તે ધર્મના ઉપદેશથી લોકોનાં જ્ઞાનચક્ષુઓને ઉઘાડનાર ધર્મોપદેશક અથવા ધર્માચાર્ય હોય છે. ધર્મ વિષયના અગ્રણી એવા ધર્મોપદેશક અને ધર્માચાર્યો પોતે બીજાને પાપમાં પડતા અટકાવવા માટે ઉપદેશ આપે છે ખરા, પરન્તુ આજકાલ તેવા કેટલાક ધર્મોપદેશકો અથવા ધર્માચાર્યો પોતે જ પાપમાં અહર્નિશ રત રહેતા હોય છે એ કાંઇ થોડા ખેદની વાર્તા નથી. પોતે અસત્યનો આશ્રય લે છે, છતાં લોકોનાં ચિત્તમાં પોતાનું સત્યવાદિત્વ ઠસાવવા માટે એવા ધર્મગુરુઓ એવો મિથ્યા આડંબર કરે છે કે જેથી તેઓ અસત્યની સાથે ઠગાઈ ચલાવવાના વિશેષ પાપમાં પડતા હોય તેવું જોવામાં આવે છે. પોતાની મહત્તા ટકાવી રાખવાને એવા ધર્મગુરુઓ પોતાની ભૂલો કે ખામીઓને પણ લોકોના ચિત્તમાં ખૂબીઓ તરીકે ઠસાવવાને યત્ન કરે છે, અને પોતાના મમોવડીયા બીજા ધર્મગુરુઓ અથવા અન્ય ધર્મના અગ્રણીઓ ઉપર મિથ્યા દોષારોપણ કરી પોતાને મોટા કહેવરાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પોતાની કીર્તિની અભિલાષાથી તે આત્મશ્લાઘા કરે છે કિંવા કોઇને મ્હોંએ પોતાની પ્રશંસા થતી સાંભળીને પ્રસન્ન થાય છે એટલું જ નહિ પણ પારકી નિંદા-અસૂયા-ઇર્ષ્યારૂપી દહીંને વલોવીને તેમાંથી પોતાને માટે કીર્તિરૂપી નવનીત કાઢવાની જાણે કે તેમની ઇચ્છા ન હોય તેવું કરીને સ્થળે સ્થળે કલહનાં બીજની રોપણી કરે છે ! અંતરમાં કાંઇ હોય અને બહાર તેથી કાંઇક જુદું જ દર્શાવવું તે સ્પષ્ટતઃ અસત્યનો જ પ્રકાર છે

અને જેને દેવ તરીકે તેનું વર્ણન કર્યું પણ ત્યાગીનું હોય તો તે ભાવતઃ ત્યાંઈ હેતા જ્યાં અનહૂંદી અમત્યવાદી અને અધમ છે એમ જાણવામાં કંઈ વાંધો નથી. એવા અસત્યવાદી ત્યાગીઓ કરતાં અવ્રતી સંસારીઓ અનેક રીતે ઉત્તમ છે. (૨૨૩)

[કેટલાંમાં અસત્યનો પ્રવેશ થઈ જાય તો તેના આ પ્રમાણે કેટલાં કટાક્ષે આવ્યા પછી ક્રમપૂર્વક જુદા જુદા વર્ગના લોકોમાં અસત્યના પ્રવેશથી કેવાં કેવાં પરિણામ આવે છે તે હવે કહેવામાં આવે છે.]

असत्यपरिणामः । २२४ ॥

भूपे तत्पुरुषेषु वा स्थितमिदं कुर्यात्प्रजापीडनं ।
धर्मज्ञातिसमाजनायकगतं हन्याज्जनानां हितम् ॥
व्यापारे वणिगाश्रितं यदि तदाऽनीतेः प्रचारो भवेद् ।
वित्तप्राणहरं स्थितं भिषजि चेद् हा हा महानर्थकम् ॥

ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓના અસત્યનું ભિન્ન ભિન્ન પરિણામ.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—જૂદા જૂદા ધંધા અને અધિકારવાળા મનુષ્યોના અસત્યવાદિત્વના પ્રકાર જૂદા જૂદા હોય છે, જેનાં થોડાંક દૃષ્ટાન્તો પૂર્વે દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. જેવી રીતે તે પ્રકાર જૂદા જૂદા હોય છે તેવી રીતે તેનાં પરિણામ પણ જૂદાં જૂદાં હોય છે. રાજા અથવા રાજકીય પુરૂષોમાં અસત્યનો પ્રવેશ થાય છે, ત્યારે તેમના ચારિત્ર્યનો એક ભાગ દૂષિત થવા ઉપરાંત તેમના અસત્યનું વધારે ભયંકર પરિણામ તો પ્રજાને ભોગવવું પડે છે. એટલે પ્રજાને અન્યાય મળે છે, ખર્ચના બોજામાં દબવું પડે છે અને તેથી તેની પાયમાલી થાય છે. ધર્મ, જ્ઞાતિ કે સમાજના અગ્રેસરોમાં અસત્યનું પ્રવર્તન થાય છે ત્યારે ધર્મના અનુયાયીઓ, જ્ઞાતિનાં માણસો, કે સમાજના સભાસદોની દરેક વ્યવસ્થાને મોટો ધક્કો લાગે છે. તેમને હિત પહોંચાડનારી અને અભ્યુદયને માર્ગે લઈ જનારી

કારક છે—અસત્યનો ધનો નથી. આ ભવ અને પરભવ ઉભય લોકનું હિત તો સત્યમાં જ સમાયેલું છે, અને શિષ્ટજનો પણ સત્યને જ વરેલા છે. મનુષ્ય અને અગ્નિનો દેવો વધારે વખત ટકતો નથી, પણ સત્યથી તેઓનો દેવો જ ટકે છે. માટે આ જમાનો તેમ જ પ્રત્યેક જમાનો પણ અસત્યનો નહીં કિન્તુ સત્યનો જ છે. છતાં આજુબાજુ અસત્યને ભજે છે, એનું કારણ એને તો એવું જણાય છે કે અસત્યના સંસ્કારો વર્તમાન થઈ જવાથી તેઓની બુદ્ધિ મલિન થઈ ગઈ છે અને તેથી તેઓ સત્યની વિચાર અથવા કદર કરી શકતા નથી. અસત્યથી કદાપિ તાત્કાલિક લાભ થતો હોય તોપણ તે ક્ષણિક છે અને સત્યનો લાભ ચિરંજીવી છે. પહેલો લાભ અધ્રુવ છે અને બીજો લાભ ધ્રુવ છે. અધ્રુવને પકડવાથી ધ્રુવનો અનાદર થવાથી તે ચાલ્યું જાય છે અને અધ્રુવ તો નાશ થવાને જ સરજાએલું છે. એટલે અસત્યનો આશ્રય લેનાર અધ્રુવને વળગેલો જ મનાય છે અને તેનો સર્વથા નાશ થાય છે. ધ્રુવ પ્રત્યેક જમાનામાં 'ધ્રુવ' જ રહે છે, તેમાં અન્ય પણ વિકાર સંભવતો નથી. (૨૨૯)

[અસત્યના વિવરણનું પ્રકરણ પૂર્ણ કરતાં પહેલાં સંક્ષેપમાં તેના કેટલાક ભેદોનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે]

असत्यप्रकाराः । २३० ॥

चित्तेन्यद्वचनेन्यदस्ति च तथा कायें ततो भिन्नता ।
स्पष्टोयं कपटोप्यसत्यसचिवस्तावज्जगद्दुःखदः ॥
प्रोक्तस्याननुपालनं प्रतिपलं वाचः परावर्त्तनं ।
सर्वञ्चैतदसत्यकोटिघटितं व्यर्थं महानर्थकम् ॥

અસત્યના પ્રકાર અને તેની પીછાન.

ભાવાર્થ—ખરી હકીકતને છુપાવી બીજી રીતે બોલવું એમાં જેમ સત્યનો ભંગ થાય છે, તેમ મોંથી બોલવું તે પ્રમાણે વર્તવું નહીં, તેવા દંભમાં પણ સત્યનો ભંગ થાય છે. મનમાં એક હોય, વચનમાં બીજી

કોઈ બાગમાં પડ્યું હતું તે ઉપાડી લીધું અને તે તેણે પોતાની સાથેના મિત્રને આપ્યું એટલે તેણે તે પોતાના કમરામાં છુપાવી દીધું. જેથી દુકાનદાર જ્યારે આવ્યો અને પોતાનું એક દામ ખોવાયું હોવાનું તથા તે બેઉ બે મિત્રોમાંના એકે જ લીધું હોવાનું કહેવા લાગ્યો. આથી બેઉ મિત્રોમાંનો એક (કે જેણે દામ ઉપાડી લીધું હતું) બોલ્યોઃ " અરે ભાઈ! જો તારું દામ મારી પાસે હોય તો મને ઈશ્વરના સોગંદ છે." બીજો બોલ્યોઃ " અને જો મેં તારું દામ લીધું હોય તો મને પણ ઈશ્વરના સોગંદ છે." જો માત્ર તે બન્ને બોલનારાઓના શબ્દો તરફ નજર કરીએ તો તેઓ જૂઠું બોલ્યા નથી. જેણે દામ લીધું હતું તેણે સોગંદ ખાઈને કહ્યું કે " મારી પાસે દામ નથી " એ ખરું જ હતું કારણકે તેણે તો માત્ર તે લીધું હતું અને પોતાના મિત્રને છુપાવવા આપ્યું હતું. બીજાએ કહ્યું કે " મેં તારું દામ લીધું નથી " તે પણ ખરું હતું કારણકે તેણે તે લીધું નહોતું પણ પોતાના મિત્રે આપેલું છુપાવ્યું હતું. બન્નેના શબ્દો ખરા હોવા છતાં તેઓ અસત્યવાદના મોટા પાપી અને ચોર જ લેખાવા જોઈએ, કારણકે એવી રીતે કપટ કરીને સાચું બોલવું તે સત્ય નથી પણ અસત્ય જ છે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે માત્ર હોઠેથી સાચું બોલનારાઓ પણ વાસ્તવિક સત્યને ઓળવવાનું પાપ અંતરથી અને ક્રિયાથી કરે છે અને તેઓ પણ અસત્યવાદી અને પાપી છે. (૨૨૭)

[અસત્યના સ્વરૂપનું દર્શન સમાપ્ત કરીને હવે સત્યની આવશ્યકતા પ્રતિપાદન કરવામાં તથા તેના મહિમાનું ભાન કરવામાં ગ્રંથકાર પ્રેરિત થાય છે.]

[illegible] । २२८ ॥

सत्यं केवलमत्र भूषणमलं नो सज्जनानां शुभं ।
विश्वोत्कृष्टपदाप्तये वरतरं प्रत्येकमप्याङ्गिनाम् ॥
नीतेर्मूलमनुत्तमं शुभतरं श्रेयोर्थिनां जीवनं ।
विश्वासायतनं विशिष्टसुखदं सौजन्यसम्पादकम् ॥

અંધકારમય આકાશની મધ્યમાંના એક તારાની પેઠે તે સત્યનો તારો પણ હંમેશાં નિર્મળ કિરણોને પ્રસારતો જ રહેવાનો." સત્યમાં આટલું મોટું મહત્ત્વ રહેલું છે, તેથી જ તે પોતાના પ્રભાવવડે મનુષ્યના ઐહિક ઉન્નતિને વિજયશાળી બનાવી શકે છે અને તે ઉપરાંત તેનું પારલૌકિક કલ્યાણ પણ કરી શકે છે. જે વસ્તુ ઉભય પ્રકારનું સુખ આપે તેની સાધના છે તેનું સેવન કરવું એ પ્રત્યેક વ્યક્તિની ફરજ છે. (૨૨૮)

[જૂઠું બોલનારાઓ પોતે પણ સત્ય ઇચ્છે છે તેથી સત્યના પ્રભાવે છે તે હવે સ્તવવામાં આવે છે.]

सर्वत्र सत्यस्यैवाकाङ्क्षा ॥ २२९ ॥

मिथ्यावादिजना अपीतरजने वांछन्ति सत्यं सदा ।
न्यक्कुर्वन्त्यनृतप्रियं मनन्ति ते नो विश्वसन्ति क्वचित् ॥
स्वं प्रामाणिकवर्गनायकतया प्रख्यापयन्ति ध्रुवं ।
तस्मादत्र हि सत्यमेव सुतरां सर्वैश्च संस्तूयते ॥

સર્વત્ર સત્યની જ ચાહના.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—જે લોકો પોતે જૂઠું બોલે છે, તેઓ પણ ઈચ્છે તો સત્યને જ માને છે. તેમની સામે કદાચ બીજો કોઈ માણસ જૂઠું બોલે છે તો તે તેમને ગમતું નથી, પણ બીજાઓ પોતાની સામે સત્ય ભાષણ કરે, તે જ તેમને ગમે છે. જે જૂઠું બોલનાર હોય તેને તેઓ ધિક્કારે છે અને તેના પ્રત્યે વિશ્વાસ રાખતા નથી, એટલું જ નહીં પણ તેમને પણ "તમે જૂઠું બોલો છો" એમ કોઈ કહે તો તે ગમતું નથી. તેઓ જૂઠું બોલનારા હોય છતાં પણ લોકોમાં પોતાને સત્યવાદી વા પ્રામાણિક કહેવડાવવાને પ્રયાસ કરે છે, એટલે અંતઃકરણથી તેઓ જૂઠું કરતાં સત્યની કિમ્મત વધારે સમજે છે, અને એટલા માટે જ પોતાના જૂઠને સત્યમાં ખપાવવા યુક્તિઓ રચે છે. સત્યવાદિત્વ એક સદ્ગુણ છે અને જૂઠું બોલવું એ એક દુર્ગુણ છે એમ તેઓ સમજે છે અને તેથી જ પોતાને

છે અને શાંતિ ભોગવી શકે છે. માટે દરેક મનુષ્યે અસત્યને મન, વચન, કાયાથી દૂર કરી સર્વદા સર્વત્ર સત્યનું જ સેવન કરવું. (૨૩૦)

વિવેચન—પૂર્વે જણાવવામાં આવ્યું છે તેમ સત્ય સર્વદા ધ્રુવ છે અને અસત્ય અધ્રુવ છે. સત્ય એકરૂપી છે કારણકે તેમાં વિકાર ઉદ્ભવતો જ નથી અને જો વિકાર ઉદ્ભવે છે તો તે સત્ય નહિ પણ અસત્ય જ કહેવાય છે. અસત્ય અધ્રુવ અને બહુરૂપી છે. એક બનાવટી જૂઠી વાત જેટલી વાર કહેવામાં આવે છે તેટલી વાર તેમાં કાંઈ ને કાંઈ ફેરફાર—વિકાર થાય છે જ, કારણકે તે વાત કહેનારના હૃદયમાં ધ્રુવપણે રહેલી હોતી નથી અને તેથી દરેક પ્રસંગે અધ્રુવ—જૂદા જૂદા પ્રકારની જૂઠી રચના તેના મુખમાંથી નીકળે છે. અંગ્રેજ કવિ પોપ કહે છે કે "જૂઠું બોલનારને જૂઠું બોલવાથી પોતે પોતાને માથે કેટલી જોખમદારી વ્હોરે છે તેનું ભાન હોતું નથી, કારણકે એક જૂઠી વાતને સાચી ઠરાવવાને એક યત્ન કરતાં તેને વીસ વખત નવું નવું જૂઠું બોલવું પડે છે." એક જૂઠને છુપાવવાને વીસ વખત જૂઠું બોલવું પડે છે તેનું કારણ શું? હૃદયમાં પેઠેલો ભય. એ ભય એવો હોય છે કે "રખેને મારી જૂઠી વાત લોકોમાં જાહેર થઈ જશે?" આ ભયને લીધે જ તે નવાં નવાં જૂઠાં બોલીને મૂળ જૂઠી વાતને છુપાવવાને અથવા સાચી ઠરાવવાને ફાંફાં મારે છે. પરન્તુ સાચું બોલનારના હૃદયમાં તે ભય હોતો જ નથી અને તેથી તેને કોઈ વાત છુપાવવાને કે અન્યથા સમજાવવાને ફાંફાં મારવા પડતાં નથી. સજ્જનના કારણ કે ભોગવવું તેવું અસત્યને કલ્પાવી લે છે કારણકે ભવિષ્યમાં પોતાને કેવાં દુઃખો વેઠવાં પડશે તેની કલ્પના તે વખતે ખડી થાય છે, પરન્તુ સત્યને દુઃખની કલ્પના પણ હોતી નથી તેથી તે સર્વદા નિર્ભય જ રહે છે. માટે नास्ति सत्यसमं व्रतम् એ બોલવાનું સર્વદા મનન કરવાયોગ્ય છે.

સત્યમાં રહેલી નિર્ભયતાનું અત્ર એક દૃષ્ટાંત આપવામાં આવે છે. શેઠ વીરજી કચેશ પોતાના એક માણસને માટે રાજાની મહેરબાની મેળ-વવામાં નિષ્ફળ થયા તેથી એક વાર ફરિયાદ આપી તે રાજાને માટે નિ-

સત્યનો મહિમા.

ભાવાર્થ—હે સત્ય ! તારો પ્રકાશ અલૌકિક તથા વિશાળ છે. અને તે પૃથ્વીના એક છેડાથી બીજા છેડાસુધી પ્રસરેલો છે. તે પ્રકાશ વસ્તુઓ અને વ્યક્તિઓના ભેદ અને અભેદ, હિત અને અહિતકારક આદિને જુદા પાડી તેઓને સ્પષ્ટ કરી દર્શાવે છે. હે સત્ય ! તારો દિવ્ય અને શુભ ધ્વનિ દિગંતના અંત અને આભના છેડાસુધી પહોંચી કર્તવ્યકર્મની અવાજનો ઘંટ મનુષ્યના લોકોને કાર્યના માર્ગ તરફ પ્રેરે છે. મહાત્મા પુરુષોનું અંતઃકરણ તારા પ્રકાશ અને ધ્વનિના ભાજન છે. અને ત્યાંથી તે તેજ અને ધ્વનિ પ્રસાર પામી આગળ વધે છે. (૨૩૧)

વિવેચન—સત્યનો મહિમા વિશ્વના ક્ષિતિજસુધી વ્યાપી રહેલ છે અને આ છેડાથી માંડીને પરલોકના ઉંબરના કિનારાસુધી સત્યરૂપી તારાનો પ્રકાશ મનુષ્યના અંધકારમય પ્રદેશમાંના પ્રવાસમાં તેને મદદ કરે છે. તૈત્તિરીયોપનિષદમાં સત્યનો પ્રભાવ ગાયો છે કે—सत्येन वायुरावाति । सत्येनादित्यो रोचते दिवि । અર્થાત્—વાયુ પણ સત્યથી જ વાય છે અને સૂર્ય પણ આકાશમાં સત્યથી જ પ્રકાશે છે. આ પ્રમાણે કુદરતમાં પણ સર્વત્ર સત્યની જ વ્યાપ્તિ જોવામાં આવે છે. આટલા વ્યાપક, આટલા તેજસ્વી, શાશ્વત અને ઉત્કર્ષક સત્યનો મહિમા સૌ કોઈએ એકસરખી રીતે ગાયો છે. આપણે પણ એ સત્ય તારકને સંબોધીને એક અંગ્રેજ કવિના શબ્દોમાં વિનતિ કરીશું કે—

Shine on, O star! It is ordained
　Vanquished thou shalt never be,
But to the end of time shalt stand,
　And even through eternity!

અર્થાત્—　　　　અનુષ્ટુપ્.

સત્યના તારલા વ્હાલા, પ્રકાશી રહે ત્રિભુવને,
નહીં અસ્ત તું થાતો, કદાપિ કૃષ્ણ વાદળે !
અચલ મહિમા તારો, શાંતિ ને સૌખ્યકારક,
અવિચલ સદા રહેજે, યાવચ્ચંદ્રદિવાકરો.　　(૨૩૧)

કર્તવ્યો પરિપૂર્ણ રીતે બજાવીને યોગ્યતા મેળવ્યા પછી મનુષ્ય તૃતીય અવસ્થાનું 'પરાર્થ' રૂપી કર્તવ્ય અને ચતુર્થ અવસ્થાનું 'ધર્મ' રૂપી કર્તવ્ય બજાવવાને લાયક બને છે. તૃતીય અને ચતુર્થ અવસ્થામાં સફળતા મેળવવાને માટે દ્વિતીય અવસ્થામાંથી પસાર થવું જ જોઈએ એવું કશું નથી. પ્રથમાવસ્થા યથાર્થ રીતે પસાર કર્યા પછી તૃતીય અને ચતુર્થ અવસ્થામાં દાખલ થઈ શકાય છે અને તે વિષે પૂર્વે વિસ્તારથી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. પરન્તુ એટલું ખરૂં છે કે દ્વિતીય અવસ્થા અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યા પછી તેને સફળ રીતે પસાર કર્યો હોય તો જ તૃતીય અને ચતુર્થ અવસ્થામાં સફળતા સંભવે છે અને જો દ્વિતીય અવસ્થા નિષ્ફળ નીવડે તો તૃતીય અને ચતુર્થ અવસ્થા ઇષ્ટ ફળ આપનારી નીવડે તેવો સંભવ રહેતો જ નથી. 'નીતિ' રૂપી કર્તવ્ય નહિ બજાવી શકનાર પાછલી બે અવસ્થાઓનાં કર્તવ્યો કે જેમાં પણ આત્મારૂપ 'નીતિ' જ છે તેને કેવી રીતે સફળ કરી શકે? તેટલા માટે જો ગૃહસ્થાશ્રમમાં દાખલ થવું હોય તો પછી તેને સર્વ રીતે સફળ કરવો કે જેથી ત્યારપછીના આશ્રમોનાં પગથિયાં ચઢવાને પાત્ર થવાય. (૨૩૨)

[ગ્રંથની સમાપ્તિમાં ગ્રંથકાર-હવે ગ્રંથરચનાનું સ્થળ તથા સમયનો ઉલ્લેખ કરે છે.]

रचनासमयादिनिर्देशः । २३३ ॥

शुक्लश्रावणपञ्चमीगुरुदिने खाब्ध्यङ्कभूवत्सरे ।
श्रीमद्धीरगुलाबचन्द्रकृपया श्रीरत्नचन्द्रेण वै ॥
प्रख्याते निरमायिपालनपुराख्ये पत्तने प्रेमतः ।
कर्त्तव्याङ्गविकाशिनी कृतिरियं भद्राय भव्याङ्गिनाम् ॥

ગ્રંથલેખનનો સમય તથા સ્થળ.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—આગારી વિક્રમ સંવત્ ૧૯૭૦ ના શ્રાવણ સુદ પંચમીને ગુરુવારના રોજ પ્રખ્યાતિ પામેલા શ્રી પાલણપુર નામે

અગાઉથી થએલા ગ્રાહકોનાં નામ.

પાલણપુર.

૨૫૦ શ્રી પાલણપુર જૈન શ્વેતાંબરી
 [illegible] મગનચંદ [illegible]
૧ શા. ગુલાબચંદ ઉમેદરામ
 ઠે. ફિરંગ. ઇન્સિ.
૧ વૈદ્ય કાશીરામ ઉમેદરામ

સુરત.

૯૦ નગીનદાસ ઘેલાભાઈ મારફત
૨૧ ઝવેરી ચુનીલાલ લલ્લુભાઈ
૧૦ [illegible]
૧૦ શા. મોતીચંદ ઉત્તમચંદભાઈ
૧૦ શેઠ કલ્યાણભાઈ સાંકળચંદ
૧૦ ભણસાળી ગુલાબચંદ કલ્યાણચંદ
૧ વકીલ મગનલાલ પ્રેમચંદ
 મારફતીઆ
૧ શા. લલ્લુભાઈ મંછુભાઈ
૧ શા. ફુલચંદભાઈ ગુલાબચંદભાઈ
૪ ઝવેરી લલ્લુભાઈ નગીનદાસભાઈ
૪ શાહ પ્રેમચંદ ધરમચંદભાઈ
૩ ભણસાળી તારાચંદ દેવચંદ
૨ શા. ફુલચંદ મોતીચંદ
૨ વકીલ લલ્લુભાઈ કાળાભાઈ
૨ માસ્તર મગનલાલ નગીનદાસ
૨ શાહ નગીનદાસ આણંદચંદ
૨ ભણસાળી હીરાલાલ નગીનદાસ
૨ શાહ ભગનલાલ ઝવેરચંદ
૨ શાહ [illegible] કાળાભાઈ
૧ શા. ધરમચંદ ખુબચંદ
૧ શા. મગનલાલ નગીનદાસ
૧ શા. નગીનદાસ [illegible]
૧ શા. છોટુભાઈ અમેચંદ
૧ પટેલ અમીચંદ કાશીરામ
૧ શા. ચુનીલાલ ઘેલાભાઈ
૧ શા. રતિલાલ પ્રભુદાસ
૧ શા. નાગરદાસ લલ્લુભાઈ
૧ શા. મગનલાલ જીવણદાસ
 ભાવનગરવાળા
૧ ભગવાન ઉત્તમભાઈ
૧ ભગવાન કાશીરામભાઈ

ડીસા.

૫ મહેતાજી હીરાલાલ પીતાંબરભાઈ
૨ ચોકસી મંગાજી પાનાચંદ
૧ શા. ચુનીલાલ જેઠાભાઈ
૧ શા. મોહનલાલ લલ્લુભાઈ
૧ માસ્તર છોટાલાલ નાથજી
૧ મોદી નાનચંદ ઠક્કર
૧ [illegible] નગર હેમરાજ
૧ ચોકસી ઠક્કર ઉજમ
૧ મહેતા અમીચંદ મંગાજી
૧ મહેતા છોટાલાલ નારસીભાઈ
૧ મહેતા રીખવચંદ મયાચંદ
૧ ઘી. આણંદજી હેમરાજ
૧ મહેતા કેવળદાસ બેચરભાઈ
૧ મહેતા નાથચંદ જેઠા
૧ મહેતા [illegible] ભીખા

૨ વોરા નાગરદાસ બેચર
૧ શાહ કેશરલાલ બાપચંદ
૧ મુંશી વાડીલાલ મગનભાઈ
૧ શેઠ સુંદર વલભ
૧ શા. અમૃતલાલ છગનલાલ
૧ શા. દાલા ગણેશ

વેરાવળ.

૧ શેઠ ગોવિંદજી સોમચંદ
દા. પાનાચંદ
૧ શેઠ ચત્રભુજ વસનજી
દા. ગીરધરલાલ
૧ શા. લાધાભાઈ હરખચંદ
૧ કપાણી દેવચંદ હીરાચંદ
૧ કપાણી ખુશાલ રામચંદ
૧ શા. ખુશાલ નરશીચંદ
દા. જેઠાલાલ
૧ જખાઇ મદનજી ગોવિંદજી
૧ શા. કેશવજી ઝવેરચંદ
૧ શા. જેઠાભાઇ ઝવેરચંદ
૧ વિપ્ર હરીલાલ મયારામ
૧ શેઠ ગુલાબચંદ સોમચંદ
દા. રતનશી ગુલાબચંદ
૧ શા. લાલજી પ્રેમજી

અમદાવાદ.

૧૦ પારી. કેવળદાસ ત્રીભોવનદાસ
૫ શા. ભગવાનદાસ ત્રીભોવનદાસ
૫ રા. રા. જેશીંગભાઇ કિલ્મશી
૫ મેસર્સ જે. શી. કાપડીયા
૫ શા. મોતીલાલ દલસુખરામ
૨ શા. જેચંદ આશારામ
ઓધાવીવાળા
૨ શા. મોતીલાલ કેવળદાસ
૨ શા. પોચાલાલ નગીનદાસ
૨ શા. છગનલાલ વનમાળીદાસ
૨ શા. મોહનલાલ ત્રીભોવનદાસ
૨ શા. નગીનદાસ ગીરધર
૨ શા. પાનાચંદ નાગરદાસ
૨ શા. દલાભાઈ પરશોતમ
૨ માસ્તર જીવરાજ નીમચંદ
માયલાકર
૨ રા. ગીરધરલાલ ટોકરશી
૨ રા. પોપટલાલ ચુનીલાલ
૨ રા. માણેકલાલ સુખલાલ
૨ રા. જીવણલાલ હીરાચંદ
૨ રા. હીરાચંદ જગજીવન
૬ સ્વદેશી ક્ષર્મન કં.
૨ હરજીવનદાસ અમરચંદ
૨ પોપટલાલ ફુલચંદ
૧ મંધરી પ્રેમચંદ ઓંદરજી
૧ ઘેલાભાઇ તેજશી
૧ શેઠ પોપટલાલ નાદરજી
૧ શા. કચરાભાઇ સાકરચંદ
૧ શા. મોહનલાલ જમનાદાસ
૧ શા. જેચંદ દલાભાઇ
૧ શા. સુખલાલ મથુરદાસ
૧ શા. ગોવિંદજી ફેનમચંદ
૧ મોદી નાથાલાલ ઉમેચંદ
૧ શા. મગનલાલ પોપટભાઇ

૧ મોહનલાલ નરોત્તમદાસ પરેખ
૧ શા. છગનલાલ ઉત્તમચંદ
૧ શા. ભટ્ટશંકર હરજીવન
૧ શા. ઘેલાભાઇ કલ્યાણદાસ
૧ રણછોડભાઈ ભીખાભાઇ પરેખ
૧ શા. ધનજીભાઈ મોરારજી
૧ જેચંદ ભોગીલાલ શાહ
૧ શા. કસ્તુરચંદ કપુરચંદ
૧ શા. ચુનીલાલ ત્રીકમભાઇ

મુંબઇ.

૨૫ શા. શા. નથુભાઇ કૃપારામ
જુનાગઢવાળા
૫ મેસર્સ મેઘજી હીરજીની કંપની
૨ શા. ખેતશી જેઠા
૨ શા. નાથાલાલ લાધા
૧ શા. મોતીચંદ ખાલુભાઇ
૧ વોરા હેમચંદ રાયચંદ
૧ ચુનીલાલ ફુલચંદ મહેતા
૧ શા. દેવશી જેઠા
૧ શા. વીરપાર દેવાભાઇઆ
૧ શા. મુળજી મણશી
૧ શા. પરશોતમ પ્રેમજી
૧ પ્રભુદાસ હરીદાસ પરેખ
પારેખ મોરારજી હીરાચંદ મારફત
૨ શા. મગનલાલ ખીમચંદભાઇ
૧ પારેખ મોરારજી હીરાચંદ
૧ મી. ચત્રભુજ નેમચંદ પરીખ
૧ માસ્તર નાગરદાસ નીમચંદ શાહ
૧ શા. મુળજી ધનજી
૧ શા. ઉજમશી જુઠાભાઈ
૧ શેઠ વનરાવન ઉજમશી
૧ શા. ભાણજી કપુરચંદ
૧ શા. જગજીવન શીરાજ
૧ શા. મોહનલાલ દુલભજી
૧ શા. સોમચંદ મોહનલાલ
૧ શેઠ તારાચંદ હરખચંદ
૧ શેઠ રામજી અંદરજી
૧ શેઠ સાકરચંદ ભાઇચંદ
૧ શા. મુળજી ખેતશી
૧ મી. જગજીવન પુરૂષોત્તમ
(બોટાદ)
૧ શા. નાગરદાસ છગનલાલ
૧ શા. મુળજી ડાહ્યાભાઈ

એડન કેમ્પ.

શાહ સુખલાલ ભુરાભાઇ મારફત
૧૦ શાહ મેઘજી ચાંપશી
૩ શાહ સુખલાલ ભુરાભાઇ
૩ શા. ભગુભાઇ હરજીવન હીરજી
૨ શેઠ મેઘજીભાઇ પરમાણંદ
૨ શાહ તારાચંદ કરમચંદ
૨ શાહ કપુરચંદ લખમીચંદ
૨ શાહ દેવજી હીરાચંદ
૧ શાહ બેચરજી ગોપાળજી
૧ શાહ રતનજી દામજી
૧ શાહ પરમાણંદ [illegible]
૧ શાહ [illegible]
૧ શા. [illegible]
૧ શા. [illegible]
૧ શા. [illegible]
૧ શા. [illegible]

૧ શ્રી જૈન પુસ્તક ભંડાર
હા. શા. પોપટ વનમાળી
૧ જેચંદ રવજી અભાઈ
૧ શ્રી લીંબડી સંપ્રદાયના સ્થાનક
માટે હા. જેચંદ રવજી અભાઈ

રાજપુર.

૧ જાગીરદાર મહંતશ્રી વાઘાર-
પુરીજી રતનપુરીજી
૧ કોઠારી ઉમરચંદ કેશવ
૧ સંઘવી ખેતશી મુળચંદ
૧ શા. રેવા મગન

કલકત્તા.

૧ શા. રણછોડ નાથાભાઈ
૧ શા. વજપાળ ઠાકરશી
૧ શા. લખમીચંદ કલ્યાણજી
૧ શા. નેણશી ગોપાળજી

ધોલેરા.

૧ ધોલેરા જૈન સ્થાનકવાસી
સંઘમંડળ
૧ જોગાણી મોહનલાલ સુરાભાઈ
૧ શાન્તિલાલ તલકશી પરીખ

વડોદરા.

૧ મહેતા મણિલાલ અમૃતદાસ
૧ શા. મણિલાલ મહાસુખરામ
૧ શેઠ દલપતરામ દેવજીભાઈ
૧ માસ્તર ગોરધનદાસ છોટાલાલ

લાકડીયા. (કચ્છ)

૧ શા. લખમણ કુંભા
૧ માસ્તર પીતાંબર શામજી
૧ શા. હીરા પમા
૧ શા. કરમણ પાલા
૧ શા. પ્રેમચંદ સોમચંદ
હીસાબી કારકુન
૧ શા. સુંભા વીરાણી
૧ શા. વાલજી દેવા માસ્તર
૧ શા. નેણશી દેવશી
૧ શા. માંમજી માવા
૧ ઉકા નોંધા ટોમા

વાંકાનેર.

૪ મેતા નારણ વાલજી
ઓન. સેક્રે. સ્થા. જૈન જ્ઞાન

રંગપુર.

૧ શાહ પુંજચંદ પીતાંબર

ભાણાવદર.

૧ શા. મુળજી અંદરજી કામદાર

મોજ.

૧ વશરામ કપુરચંદ મહેતા

ઈન્દોર.

૧ શા. કાલુરામજી ખુબચંદજી

સીતારામપુર.

૧ ઝવેરચંદ જીવન ટંકારાવાળા

કુંડલા.

૧ અભેચંદ કાનજી મહેતા

કનસગઢ.

૧ પાનાચંદ ખોડીદાસ મહેતા
૧ મગનલાલ લખમીચંદ પારે

બાલંભા.

૧ રૂપચંદ મોરારજી મહેતા.

શતાવધાની પંડિત મુનિરાજ શ્રી રત્નચંદ્રજી વિરચિત

પૂજ્ય શ્રી અજરામરજી સ્વામીનું જીવનચરિત્ર.

શ્રી અજરામર સ્તોત્ર સાથે

[illegible] **શ્રી અજરામરજી સ્વામી** [illegible] **પંડિત મુનિરાજ શ્રી રત્નચંદ્રજી** [illegible]

[illegible] **શ્રી અજરામર સ્તોત્ર** [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]